

ISSN 1728-8940

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Казахский национальный педагогический университет имени Абая
Kazakh national pedagogical university after Abai

ХАБАРШЫ

ВЕСТНИК

BULLETIN

«Әлеуметтану және саяси ғылымдар» сериясы
Серия «Социологические и политические науки»
Series of «Sociological and Political sciences»
№4 (76) 2021

Алматы 2021

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Казахский национальный педагогический университет имени Абая
Kazakh national pedagogical university after Abai

ХАБАРШЫ

ВЕСТНИК

BULLETIN

«Әлеуметтану және саяси ғылымдар» сериясы
Серия «Социологические и политические науки»
Series of «Sociological and Political sciences»
№4 (76) 2021

Абай атындағы
Қазақ ұлттық педагогикалық
университеті

ХАБАРШЫ

«Әлеуметтік және саяси ғылымдар»
сериясы, №4 (76), 2021

2001 ж. бастап шығады.
Шығару жиілігі – жылына 4 нөмір

Бас редактор:
ҚР ҰҒА корр.-мүшесі, филос.ғ.д., проф.
Р.Б. ӘБСАТТАРОВ

Бас редактордың орынбасары:
Г.О. Насимова – с.ғ.д., проф.

PhD, **Ж.Ж. Қуанышбаева**
(жауапты хатшы)

Редакция алқасы:
ҚР ҰҒА академигі, ә.ғ.д., проф.
З.К. Шаукенова
ә.ғ.д., проф. **Г.С. Абдирайымова**
ә.ғ.д., проф. **З.Ж. Жаназарова**
PhD докторы, проф. **Лим Че Ван**
(Оңтүстік Корея)
ә.ғ.д., проф. **Н.П. Нарбут** (Ресей)
филос.ғ.д., проф. **И.А. Рау** (Германия)
ә.ғ.д., проф. **Т.Ж. Қалдыбаева**
с.ғ.д., проф. **С.В. Решетников**
(Белоруссия)
PhD докторы, проф. **Лоранс Тен**
(Франция)

с.ғ.д., проф. **А.И. Шалтыков**
филос.ғ.д., проф. **Е.А. Харьковщенко**
(Украина)
с.ғ.д., проф. **Н.П. Медведев** (Ресей)
с.ғ.д., профессор **Б.М. Торогелдиева**
(Қырғызстан)
с.ғ.д., доцент **А.Ж. Мұқажанова**
с.ғ.д., доцент **Н.Б. Сейсен**

© Абай атындағы
Қазақ ұлттық педагогикалық
университеті, 2021

ҚР мәдениет және ақпарат
министрлігінде 2021 жылы наурыздың
19-де қайта тіркелген
№KZ89VPY00033638

Басуға 29.12.2021 қол қойылды.
Пішімі 60x84 ¹/₈. Көлемі 13,5 е.б.т.
Таралымы 300 дана. Тапсырыс 385.

050010, Алматы қаласы,
Достық даңғылы, 13.
Абай атындағы ҚазҰПУ

Абай атындағы Қазақ ұлттық
педагогикалық университетінің
«Ұлағат» баспасы

М А З М Ұ Н Ы
С О Д Е Р Ж А Н И Е
C O N T E N T

САЯСИ ҒЫЛЫМДАР ПРОБЛЕМАЛАРЫ
ПРОБЛЕМЫ ПОЛИТИЧЕСКОЙ НАУКИ
PROBLEMS OF POLITICAL SCIENCE

Абсаттаров Р.Б. Общеказахстанское самосознание: понятие и определение..... 7
Absattarov R.B. Common Kazakhstan consciousness: concept and definition
Әбсаттаров Р.Б. Жалпықазақстандық сана-сезімі: ұғымы және анықтамасы

Омарова М.А., Бакытжанұлы Е. Қытай экономикалық дипломатиясының даму кезеңдері мен олардың ерекшеліктері..... 13
Omarova M.A., Bakytzhanuly E. Development stages of chinese economic diplomacy and their features

Омарова М.А., Бакытжанұлы Е. Этапы развития китайской экономической дипломатии и их особенности

Absattarov G.R. Relative unity and differences of legal and moral norms in Kazakh society: political theory aspects..... 20

Әбсаттаров Ғ.Р. Қазақстан қоғамындағы құқықтық және моральдық нормалардың салыстырмалы бірлігі: саясаттану аспектілері

Абсаттаров Ғ.Р. Относительное единство и различие правовых и моральных норм в казахстанском обществе: политологические аспекты

ӘЛЕУМЕТТАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ
АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ СОЦИОЛОГИИ
TOPICAL ISSUES OF SOCIOLOGY

Абишев М.А., Файзулин Р.К. История создания и деятельность международного антиядерного движения «Невада-Семипалатинск»..... 26

Абишев М.А., Файзулин Р.К. Халықаралық «Невада-Семипалатинск» антиядролық қозғалысының құрылу тарихы мен қызметі

Abishev M.A., Fayzulin R.K. Anti-nuclear movement «Nevada-Semipalatinsk»

Казахский национальный
педагогический
университет имени Абая

ВЕСТНИК

Серия «Социологические и
политические науки»
№4 (76), 2021

Выходит с 2001 года.
Периодичность – 4 номера в год

Главный редактор:
член-корр. НАН РК, д.филос.н., проф.
Р.Б. АБСАТТАРОВ

Зам. главного редактора:
д.полит.н., проф. Г.О. Насимова

PhD, Ж.Ж. Куанышбаева
(ответ. секретарь)

Редакционная коллегия:
Академик НАН РК, д.с.н., проф.
З.К. Шаукенова
д.с.н., проф. Г.С. Абдирайымова
д.с.н., проф. З.Ж. Жаназарова
д. PhD, проф. Лим Че Ван
(Южная Корея)
д.с.н., проф. Н.П. Нарбут (Россия),
д.филос.н., проф. И.А. Рау (Германия)
д.с.н., проф. Т.Ж. Калдыбаева
д.п.н., проф. С.В. Решетников
(Белоруссия)
д. PhD, проф. Лоранс Тен (Франция)

д.полит.н., проф. А.И. Шалтыков
д.филос.н., проф. Е.А. Харьковщенко
(Украина)

д.полит.н., проф. Н.П. Медведев
(Россия)
д.п.н., профессор Б.М. Тороегдиева
(Кыргызстан)
д.полит.н., доцент А.Ж. Мукажанова
д.полит.н., доцент Н.Б. Сейсен

© Казахский национальный
педагогический университет
имени Абая, 2021

Зарегистрировано
в Министерстве культуры и информации
РК переучет 19 марта 2021 г.
№KZ89VPY00033638

Подписано в печать 29.12.2021.
Формат 60x84 1/8. Объем 13,5 уч.-изд.л.
Тираж 300 экз. Заказ 385.

050010, г. Алматы,
пр. Достык, 13. КазНПУ им. Абая

Издательство «Ұлағат»
Казахского национального
педагогического
университета имени Абая

Nikoui Sh. , Abdikerova G.O., Tauyekelova T.B.
Problems of national identity in afghanistan..... 34

Никоуи Ш., Абдикерова Г.О., Тауекелова Т.Б.
Ауғанстандағы ұлттық бірегейлік мәселелері
Никоуи Ш., Абдикерова Г.О., Тауекелова Т.Б.
Проблемы национальной идентичности в
Афганистане

ШЕТЕЛ ҒАЛЫМДАРЫНЫҢ МІНБЕСІ ТРИБУНА ЗАРУБЕЖНЫХ УЧЕНЫХ TRIBUNE OF FOREIGN SCIENTISTS

Рау И.А. Влияние Макс Вебера на представления
Иосифа Шумпетера о рационализации жизни при
капитализме: социологическо-политологические
аспекты..... 40

Рау И.А. Макс Вебердің Иосиф Шумпетердің капи-
тализм кезіндегі өмір рационализмі туралы идея-
ларына әсері: элеуметтанулық және саясаттану аспек-
тілері

Rau I.A. The influence of max weber on the represent-
tations of Joseph Schumpeter on the rationalization of life
under capitalism: sociological and political

ҚАЗАҚСТАН ЖӘНЕ ШЕТЕЛ ҒАЛЫМДАРЫНЫҢ ОРТАҚ ҒЫЛЫМИ ЗЕРТТЕУЛЕРІ СОВМЕСТНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ УЧЕНЫХ КАЗАХСТАНА И ЗАРУБЕЖЬЯ JOINT RESEARCHES OF SCIENTISTS OF KAZAKHSTAN AND ABROAD

Tolegen E., Morozova T. A., Martynenko T.S. Features
and manifestations of the tendency to lie of high school
students..... 47

Төлеген Э., Морозова Т. А., Мартыненко Т.С. Орта
мектеп оқушыларының өтірікке бейімділігінің ерек-
шеліктері мен көріністері

Төлеген Э., Морозова Т.А., Мартыненко Т.С. Осо-
бенности и проявление склонности ко лжи у учащихся
средней школы

Kazakh national
pedagogical university after Abai

BULLETIN

Series of
«Sociological and Political sciences»
№4 (76), 2021

Periodicity – 4 numbers in a year
Publishing from 2001

Editor-in-Chief:
*member-correspondent of NSA of RK,
doctor of philosophical science, professor*
R.B. ABSATTAROV

Deputy Editor:
doctor of political science, professor
G.O. Nasimova

PhD **Zh. Kuanyshbayeva**
(executive Secretary)

Editorial Board:
*academician of NSA of RK, doctor of
sociological science, professor*
Z.K. Shaukenova,
doctor of sociological science, professor
G.S. Abdirayimova
doctor of sociological science, professor
Z.Zh. Zhanazarova
doctor of sociological science, professor
T.Zh. Kaldybaeva

doctor of political science, professor
A.I. Shaltykov

doctor of political science, professor
Lim Chae Wan (South Korea)
doctor of sociological science, professor
N.P. Narbut (Russia)
doctor of philosophical science, professor
I.A. Rau (Germany)
doctor of political science, professor
S.V. Reshetnikov (Belarus)
doctor of sociological science, professor
Lourans Ten (France)
doctor of philosophical science, professor
Ye.A. Kharkovshchenko (Ukraine)
doctor of political science, professor
N.P. Medvedev (Russia)
doctor of political science, professor
B.M. Toregaldieva (Kyrgyzstan)
*doctor of political science, associate
professor* **A.Zh. Mukazhanova**
*doctor of political sciences, associate
professor* **N.B. Seisen**

© Kazakh national pedagogical university
after Abai, 2021

The journal is registered by the
Ministry of Culture and Information RK
19 March 2021. №KZ89VPY00033638

Signed to print 29.12.2021 Format 60x84 1/8.
Volume 13,5 – ubl.literature.
Edition 300 num. Order 385.

050010, Almaty, Dostyk ave., 13.
KazNPU after Abai

Publishing house «Ulagat»
Kazakh National Pedagogical University after
Abai

ЖАС ҒАЛЫМДАР МІНБЕСІ
ТРИБУНА МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ
TRIBUNE OF YOUNG SCIENTISTS

Қуанышбаева Ж.Ж., Кантаева Қ.А., Қарибаев О.О.
Әлеуметтік таңдау: қазіргі мәселелері мен қоғамдық
мүдденің әсері (әлеуметтанулық талдау)..... 56

Қуанышбаева Ж.Ж., Кантаева Қ.А., Қарибаев О.О.
Social choice: modern problems and the impact of public
interests

Kuanyshbayeva Zh., Kantayeva K., Karybayev O.
Социальный выбор: современные проблемы и влияние
общественных интересов (социологический анализ)

Шылмамбетов С.Т. Қазақстанда ХХ ғасырдың
бірінші ширегіндегі мұсылмандық ағарту жүйесінің
ұлттық саяси әрекетпен қатынасы..... 64

Shylmambetov S.T. The connection of the Muslim
education system in Kazakhstan with the national political
activity of the first quarter of the XX century

Шылмамбетов.С. Т. Связь системы мусульманского
образования в казахстане в первой четверти ХХ века с
национальной политической деятельностью

Нурғалиев А.Қ. Қазақ дүниетанымындағы «Киелі»,
«Қасиетті» ұғымдарының заманауи діни дискурстағы
әлеуметтік маңызы..... 74

Nurgaliev A.K. The importance and social meaning of
the concepts "Kielli", "Kasietti" in the contemporary
kazakh religious discourse

Нурғалиев А.Қ. Социальное значение понятий
«Киелі», «Қасиетті» в современном казахском рели-
гиозном дискурсе

Исова Л., Әділжан А. Оңтүстік Қытай теңізіндегі
көшбасшылық күш бақталасы және жаһандық
тәртіптің келешегі..... 79

Issova L., Adilzhan A. Hegemonic power rivalry in the
South China Sea and the future Of the global order

Исова Л., Әділжан А. Соперничество за гегемонию в
Южно-Китайском море и будущее глобального
порядка

**ОҚЫТУШЫЛАРҒА КӨМЕК
В ПОМОЩЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЮ
FOR THE AID TO THE TEACHER**

Askarova S., Tursynbayeva K. Education of students in the spirit of the culture of interethnic communication in the process of teaching foreign languages: political aspects.....	87
Аскарова С., Турсынбаева К. Шет тілдерін оқыту процесінде студенттерді ұлтаралық қарым – қатынас мәдениеті рухында тәрбиелеу: саяси аспектілер	
Аскарова С., Турсынбаева К. Воспитание студентов в духе культуры межнационального общения в процессе обучения иностранным языкам: политические аспекты	

**МЕРЕЙТОЙ
ЮБИЛЕЙ
ANNIVERSARY**

Әбсаттаров Р.Б. Гордость евразийской науки (Профессору Н.С.Кирабаеву 70 лет).....	96
Әбсаттаров Р.Б. Академик Сманов әлеміне саяхат (профессор Б.Смановқа 70 жас)	
Авторлар туралы мәлімет	104
Information about the authors	105
Сведения об авторах	106

САЯСИ ҒЫЛЫМДАР ПРОБЛЕМАЛАРЫ ПРОБЛЕМЫ ПОЛИТИЧЕСКОЙ НАУКИ PROBLEMS OF POLITICAL SCIENCE

МРНТИ 11.15.83

<https://doi.org/10.51889/2021-4.1728-8940.07>

Абсаттаров Р.Б.*

*Казахский Национальный Педагогический Университет имени Абая,
г. Алматы, Казахстан*

ОБЩЕКАЗАХСТАНСКОЕ САМОСОЗНАНИЕ: ПОНЯТИЕ И ОПРЕДЕЛЕНИЕ

Аннотация

В статье рассматриваются актуальные проблемы общеказахстанского самосознания, которые еще не до конца изучены в социально-политической науке. В статье подробно рассматриваются сущность, понятие, определение общеказахстанского самосознания и соотношение национального и общеказахстанского самосознания. В статье отмечается, что общеказахстанское самосознание – это массовое понимание казахстанскими людьми (например, народом Казахстана) единства той или иной этнополитической и гражданской общности, понимание ее отличия от других многонациональных и мононациональных общностей (социальных систем). Общеказахстанское сознание формируется как результат естественно-исторического развития равноправных и единых в своих устремлениях отношений народов Казахстана. Кроме того, в статье также уделено внимание дискуссионным вопросам.

Ключевые слова: политика, государство, общество, казахстанский народ, сознание, самосознание, национальное, общеказахстанское общность, нация, народность, национальная группа, этническая группа, этнополитическая общность, равноправие.

Р. Б. Абсаттаров*

Абай атындағы Қазақ ұлттық Педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан

ЖАЛПЫҚАЗАҚСТАНДЫҚ САНА-СЕЗІМІ: ҰҒЫМЫ ЖӘНЕ АНЫҚТАМАСЫ

Аңдатпа

Мақалада әлеуметтік-саяси ғылымда әлі толық зерттелмеген, жалпықазақстандық сана-сезімнің өзекті мәселелері қарастырылады. Жалпықазақстандық сана-сезімнің мәні, түсінігі, анықтамасы және ұлттық пен жалпықазақстандық сана-сезімдегі арақатынасы жан-жақты зерттеледі. Зерттеуде жалпықазақстандық сана-сезімнің – бұл қазақстандық адамдардың (мысалы, Қазақстан халқының) белгілі бір этносаяси және азаматтық қоғамдастығының бірлігін көпшіліктің түсінуі деп атап өтілген, оның көпұлтты және моноұлттық басқа қауымдастықтардан (әлеуметтік жүйелерден) айырмашылығын ажыратылады. Жалпы сана-сезімнің қазақстандық сана-сезім Қазақстан халықтарының тең құқылы және өз ұмтылыстарында бірінғай қарым-қатынасының табиғи тарихи дамуының нәтижесі ретінде қалыптасады. Сонымен қатар, мақалада пікірталас мәселелеріне де назар аударылған.

Түйін сөздер: саясат, мемлекет, қоғам, қазақстан халқы, сана-сезім, өзіндік сана, ұлттық, жалпықазақстандық, қауымдастық, ұлт, ұлыс, ұлттық топ, этникалық топ, этносаяси қауымдастық, тең құқықтылық.

R.B. Absattarov*

Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

COMMON KAZAKHSTAN CONSCIOUSNESS: CONCEPT AND DEFINITION

The article discusses actual issues of common Kazakhstan consciousness, which have not yet been studied in socio-political science. The article elaborates on the nature, concept, definition of self-awareness and the relationship between national and common Kazakh consciousness. The article states that common

Kazakh self-awareness is the mass understanding of Kazakh people (for example, the people of Kazakhstan) of the unity of a particular ethno-political and civil community and of its difference from other multinational and mono-national communities (social systems). Common Kazakh consciousness is being formed as a result of the natural historical development of equal and united relations among the peoples of Kazakhstan. In addition, the article also focuses on discussion issues.

Key words: politics, the State, society, the Kazakh people, consciousness, self-awareness, national communities, the nation, ethnic group, equality.

Введение

Проблема общеказахстанского самосознания и его развитие имеет важное значение в изучении этнических, этнополитических и гражданских общностей в Казахстане. Многонациональная структура казахстанского общества не всегда и не в любых системах обладает атрибутом исторической общности. Более того, само понятие общности казахстанских людей имеет логический смысл, если оно обозначает определенную целостность, необходимую гармонию в соотношении всей системы и её элементов. Следовательно, в определении понятия «казахстанский народ (народ Казахстана)» [1, с.3] надо остановиться на характере общности народов Казахстана в общественной системе, обозначаемого названным понятием.

Чтобы понять характер общности народов Казахстана в многонациональном государстве, необходимо выяснить сущность национальной дифференциации и национальной интеграции в нём. В одном из аспектов эта сущность выражается в том, что казахстанский народ – это многонациональное общество с определённым статусом входящих в него 140 наций, народностей, национальных и этнических групп. Основу последнего составляют принципы равноправия национальностей казахстанского общества, реализованные в различных формах общественной жизни [2, с.90,93]. Но как раз принцип равноправия национальностей казахстанского общества, ставший не только конституционной, но и идеологической нормой, требует внимания к ещё более существенному признаку общности, позволяющему нам определить казахстанский народ как общность народов, не имеющую аналогии в истории. Таким существенным признаком может быть, несомненно, общенациональный характер интеграции равноправных народов в системе единого казахстанского общества. Эта специфика общности пронизывает так или иначе все сферы жизни многонационального казахстанского общества – материальную, социально-политическую, духовную, нравственную и т.д. Наш разговор пойдет лишь о специфике общности казахстанских людей в сфере сознания, самосознания.

Следует сказать, что обязательным условием или признаком функционирования уже сложившейся общности «казахстанский народ», является определённый качественный сдвиг социального сознания казахстанского общества в целом. Если допустить, что мы можем отвлечься от его национальной структуры, то все изменения в общественном сознании казахстанского народа предстанут перед нами как изменения в политической идеологии и в формах общественных отношений, наиболее тесно примыкающих к явлениям базисным.

Необходимо обратить внимание и на ту сторону общественного сознания казахстанского народа, которая генетически связана с нравственным бытием, психологией и сознанием национальностей, составляющих казахстанское общество, т.е. связана с национальным сознанием, национальной психологией, национальным характером и вообще с миром национальных ценностей.

С учётом этой поправки можно допустить и некую специфическую общность казахстанского народа в сфере проявления национального сознания народов, составляющих казахстанское общество. Последняя нам представляется как становление общеказахстанского самосознания общества, сохраняющего статус национальных различий и реальные перспективы дальнейшего развития национальных основ в жизни народов Казахстана. Имеет ли место в действительности тот феномен социального сознания, которое мы обозначаем понятием «общее казахстанское самосознание», какова объективная сторона содержания и смысла этого понятия?

Чтобы ответить на этот вопрос, в начале надо отметить, что проблема общеказахстанского самосознания ещё не изучена в социально-политической науке. А мы в статье рассмотрим только понятие и определение общеказахстанского самосознания.

Методология исследования

Результаты научных усилий отечественных ученых в разработке национальных проблем существенно отстают от западных. Особенно это сказывается в нечеткости и разногласии в понимании теоретико-методологических проблем нации. Сегодня разработка теоретико-методологической проб-

лем исследования национальных процессов выступает насущной необходимостью для современной отечественной науки.

Становится понятным, что современное понимание природы и социальной роли нации, способное объяснить и сегодняшний накал в сфере национального бытия и перспектив его развития в будущем, невозможно получить без определенного критического анализа прежней методологии исследования национальной проблематики. В статье рассматриваются как сформированные научные методики, так и новые подходы. Для достижения этой цели мы предполагаем решение нескольких задач: во-первых, определить соотношение понятий общеказахстанское сознание и национальное самосознание; во-вторых, рассмотреть понятие самосознания, его структуру в трудах постсоветских и отечественных ученых; в-третьих, проанализировать применяемые методы исследования самосознания; в-четвертых, попытаться критически охарактеризовать принципы изучения этих понятий в политологии; в-пятых, наметить перспективные пути изучения общеказахстанского сознания в политологии.

Обсуждение и результаты исследования.

Прежде всего, следует сказать, что понятие «общеказахстанское самосознание» в одном отношении связана с понятием «общеказахстанское сознание», в другом – с понятиями «национальное сознание» и «национальное самосознание». Следовательно, смысл рассматриваемого понятия можно понять лишь в системе «сознание- самосознание».

Соотношение сознания и самосознания в казахстанском обществе – это соотношение явлений тождественных в диалектическом смысле. Самосознание в казахстанском обществе – это, по существу, акт сознания и одновременно какой-то специфический сдвиг всех структурных элементов и самой системы сознания (общественного или индивидуального, в зависимости от того, применительно к казахстанскому обществу или личности – казахстанцу мы рассматриваем самосознание). Этот специфический сдвиг сознания казахстанских людей, пожалуй, может иметь характер качественных изменений в структуре сознания казахстанцев, результатом которых обнаруживает себя активность таких сторон сознательной деятельности, как волеизъявление, целеполагание, интерес. И тем не менее самосознание казахстанских людей – это скорее момент сознания, нежели уровень, но во всяком случае не форма и не тип сознания, хотя не надо искать иные формы выражения самосознания, кроме известных форм общественного сознания. При этом заметим, что сознание казахстанских людей представляет «собой внутренний мир чувств, мыслей, идей и других феноменов...» [3,с.966].

Если сознание людей есть отражение и понимание субъектом окружающего мира, в том числе социального бытия, то под сознанием казахстанских людей мы понимаем осознание субъектом самого себя, своего «я», сущности, смысла, места и роли в окружении (понятно, что субъектом может быть личность-казахстанец, может быть любая общность казахстанских людей). Момент самосознания казахстанцев определяет одна важная особенность, а именно: самосознание предполагает способность сознающего субъекта мысленно выделить себя из окружающего мира, отличить себя от множества объектов, но главным образом – от объектов рода, к которому он себя причисляет; и в этом акте «отличения» как раз содержится необходимая предпосылка познания, освоения субъектом своего «я», осознания своей сущности определённого порядка. Это замечание применительно к национальному самосознанию сводится к тому, что последнее необходимо обнаруживается в выделении самой национальности из инонационального окружения, в признании факта своих отличительных особенностей и своего места в историческом процессе. Очевидно, что активность самосознания казахстанских людей способна вызывать не только прогрессивные тенденции национального развития, но и движение вспять, способна реализовываться в экстремистских, националистических взглядах, настроениях, целях.

Самосознание казахстанских людей не являет собой какую-то однородную, внеисторическую структуру. В процессе развития сознания казахстанского человека, казахстанского общества и человечества самосознание выступает в известных нам формах общественного сознания, но в ряде своих специфических структур. На определённом этапе исторического развития социально-этнических общностей Казахстана, стал возможным и такой тип самосознания, как национальное самосознание. Национальное самосознание народов Казахстана возникает в процессе формирования и развития этнических общностей страны. С расширением и укреплением связей между народами Казахстана, с преодолением национального отчуждения и антагонизма, с утверждением господства

принципов межнационального сотрудничества и взаимопонимания в рамках определённого объединения, сплочения национальностей [4, с.191-192], представляющего собой систему, не исключается возможность появления нового типа самосознания-общекзахстанского самосознания.

Общекзахстанское самосознание явно более новый тип самосознания, чем национальное. Но сущность первого можно уловить в сравнении со вторым. Как уже говорилось, национальное самосознание казахстанца выступает как определённый момент национального сознания народа.

Национальное сознание казахстанцев формируется постепенно, специфично как отражение особенностей национального бытия народа [5, 75-77 б.]. Оно обнаруживает – себя уже в актах подражания детьми поступкам и привычкам взрослых, в принятии на веру их взглядов; оно проявляется в форме произвольных действий, привычных и не анализируемых сознанием оценок, суеверий, примет – слов, импульсивно, хотя и не всегда безотчетно. Национальное самосознание казахстанцев – это ступень в развитии сознания эмпирического, обыденного, постоянно захлестываемого актами психической жизни; это такая ступень, которая приближается к уровню теоретического осмысления национального бытия, к определенной системе представлений о сущности национального вообще и национально – родного, в частности. Определённость национального самосознания казахстанцев выражается в освоении народом своей этнической общности – не только в ощущении своих этнических границ, но и в сознании сущности своего национально – особенного, его исторического нравственного смысла для данной национальности.

Национальное самосознание казахстанцев – это постижение народом своей национальной сущности в рамках его этнического единства и целостности; более того, национальное самосознание казахстанцев выражает степень осознания ими этнически – особенного и отдельного своей национальной общности [6, с.143].

Между общекзахстанским и национальным самосознанием населения имеется то общее, что и то, и другое предполагает выделение и отличие своей общности от всех других. Следовательно, общекзахстанское самосознание – это осознание массами единства определенной многонациональной общности (например, казахстанского народа), осознание отличия её от других общностей (общественных систем), как многонациональных, так и мононациональных. Национальное самосознание казахстанцев – это самосознание нации, народности, национальной группы или этнической группы, т.е. моноэтнической общности; общекзахстанское самосознание – это самосознание общности нового порядка, общности многонациональной по структуре и общенациональной по духу, т.е. враждебной духу национального отчуждения и этноцентризма. И точно также, как национальное самосознание казахстанцев – характерный признак развивающейся национальности, общекзахстанское самосознание по необходимости выступает атрибутом общности казахстанской; так что без действительности общекзахстанского самосознания мы не можем говорить о новой этнополитической, гражданской общности казахстанских людей в полном смысле этого слова, констатируя в лучшем случае лишь объединение, сплочение народов или факт их общежития.

Групповое самосознание казахстанцев в качестве общего проявляется в личности, индивиде как особенное. Точно также общекзахстанское самосознание обнаруживает себя в деяниях и взглядах отдельных национальностей страны; причём чем выше культурный комплекс национальности Казахстана, тем большими возможностями она обладает для возведения своего понимания общенационального бытия в степень общекзахстанского самосознания. Но в конечном счёте, культурный комплекс национальности Казахстана – плод её национального самосознания; и поэтому установление и упрочение обще-казахстанского самосознания не может проходить как процесс «голового» отрицания национального самосознания и его ценностей, не может ни игнорировать последнее, ни воспринимать его как досадную помеху в своём собственном развитии. Следовательно, как момент в общекзахстанском самосознании входит принцип сохранения национальных ценностей и идеалов: осознание каждым народом своего положения среди других народов многонационального казахстанского общества, действительное понимание своего статуса, своей роли и функции в общественной системе, элементом которой данная этническая общность является.

Но осознание каждым народом страны своего статуса в общежитии народов Казахстана не может быть иным, нежели пониманием своей нерасторжимой дружественной связи, своего общекзахстанского единства с другими народами данной системы многонациональной общности. Иначе определение самосознания общности народов Казахстана как общенационального теряет свой смысл, своё реальное значение. Прибегая к образной речи, мы можем сказать, что общекзахстанское самосознание – это осознанное чувство семьи единой, каковой является объединение, сплочение

равноправных народов многонационального казахстанского общества, который является наиболее «показательным для других стран» [7,с.49]. Это содержание вкладывается в понятие «общекзахстанское самосознание», как одна из решающих его предпосылок. Итак, общекзахстанское самосознание – необходимый момент самосознания казахстанских людей, присущего казахстанскому обществу с многонациональной структурой, с правовым и политическим статусом выходящих в него равноправных народов, объединенных как этнополитическая, гражданская общность, осознавших специфику и общенациональный характер единства общности.

Понятие «общекзахстанское самосознание» отнюдь не служит для характеристики другого многонационального общества, как раз напротив: понятие может иметь смысл только в отношении такого многонационального казахстанского общества, которое представляет собой прочное единство, общность и целостность в совокупности нации, народности, национальных и этнических групп, составляющих его.

Теперь установим моменты различия между национальным и общекзахстанским самосознанием, чтобы выявить отдельные элементы конкретного содержания в последнем. Общекзахстанское самосознание, обязательным элементом содержит позитивное отношение сознательного субъекта к социально- политической основе данной этнополитической, гражданской общности казахстанских людей. Социально- политическая основа казахстанского общества как раз определяет исходный принцип единения нации, народности, национальных и этнических групп в процессе их интернационализации [8, 14-15б.]. Общекзахстанское самосознание общества, следовательно, должно быть общенациональным по содержанию.

Национальное самосознание казахстанцев предполагает осознание национально- особенного, которое вступает как комплекс этнических признаков и национальных ценностей, относительно независимых от социально-политической системы, традиционных, в известном смысле. Совокупность этнических представлений народа и традиционализм в его житейских установках, являются определяющим фактором в моделировании национального самосознания казахстанских людей. Это, разумеется, не изолирует национальное от проникновения в него социального.

Имеет свои особенности и соотношение понятий «общекзахстанское сознание» и «общекзахстанское самосознание». Общекзахстанское сознание – это прежде всего идеология, и как всякая идеология, она может быть внесена в сознание масс извне – через воспитание и политику. Кроме того, если понятие общекзахстанского самосознания уместно лишь для характеристики всего многонационального казахстанского общества в целом со стороны качественных сдвигов в его сознании, то общекзахстанское сознание может быть признаком уровня социального развития той или иной национальности.

Общекзахстанское самосознание отражается в казахстанском патриотизме. Казахский патриотизм является теоретическим, эмоциональным и практическим выражением отношения казахстанских людей к своему общенациональному Отечеству, казахстанской Родине, к достоянию и завоеваниям всего многонационального казахстанского народа. Следовательно, объект казахстанского патриотизма общенационален, вследствие чего общекзахстанским является и сам патриотизм, и его воспитание [9,с.191-195 б.]. Но казахский патриотизм не без национален. Поскольку казахский народ состоит из отдельных национальностей, казахский патриотизм включает национальную гордость, национальное самосознание.

Итак, самосознание казахстанского народа совмещает в себе формы самосознания: национальное и общекзахстанское, т.е. сознание принадлежности к определенной нации или народности, или национальной или этнической группе и к этнополитической, гражданской общности казахстанских людей и связанное с этим сознанием отношение к данным общностям, к их интересам и достоянию. Эти формы самосознания взаимно дополняют друг друга, придавая тем самым самосознанию казахстанских людей цельность, действенность и силу. В своём гармоничном сочетании развитое национальное самосознание и общекзахстанское самосознание служат могучим фактором дальнейшего развития казахстанских национальностей и их всемерного сближения, взаимообогащения.

Заключение

Самосознание той или иной общности казахстанских людей в самом простом его понимании, есть осознание данной общности ее представителями как таковой, т.е. как группы людей, обладающих рядом определённых общих черт, признаков и особенностей, которые объединяют их в единое целое и отличают от представителей других общностей. Самосознание общности казах-

станских людей включает в себя осознание личностями своей принадлежности к данной общности, осознание её отличительных черт, ее интересов, потребностей и задач, отношение казахстанцев к данной общности проявляющееся в определённых чувствах, идеях, волевых побуждениях и практических поступках. При этом, человек с родиной – Казахстан «в сердце никогда не запутается, не растеряется, не опустится ....» [10,с.53].

Общекзахстанское самосознание, присущее гражданам Казахстана, и их общекзахстанский патриотизм – понятия во многом совпадающие. Содержание у них общенациональное, они выражают радостное удовлетворение успехами казахстанского Отечества. Но казахстанский патриотизм – более широкое понятие. Казахстанский патриотизм включает в себя общекзахстанскую гордость, общекзахстанское самосознание и любовь к казахстанскому Отечеству, глубокое осознание долга по отношению к нему, подчинение своей деятельности интересам Отечества.

Список использованных литератур:

1. Конституция Республики Казахстан. – Алматы: Юрист, 2017.-40 с.
2. Абсаттаров Р.Б. Формирование казахстанского народа как гражданской и этнополитической общности // Вестник РУДН. Серия социология. - 2008, №4. – С.90-95.
3. Всемирная энциклопедия: философия. – Москва: Аст, Минск: Харвест, 2001.-1312 с.
4. Набиев В.Г. Культура курдской диаспоры Казахстана. – Алматы: Ғылым, 2020.-400 с.
5. Нұрмұхамедов Б. Ұлт болмысын қалай сақтаймыз?// Ақиқат.-2021,№8.-75-77 б.
6. Абсаттаров Р.Б. Национальные процессы: особенности и проблемы. – Алматы: Ғылым, 1995.-245 с.
7. Омарова А. Казахстан- родина дружбы// Мысль.-2021,№7.-С.49-50.
8. Әбсаттаров Р.Б. Саясаттану негіздері. 2 – том .-Алматы: Қарасай, 2018.-460 б.
9. Сабикенов С.Н. Труды академика Салахидена Сабикенова по общей теории права конституционному и международному праву. Т.2. – Алматы: Жеті жарғы, 2019.-312 с.
10. Махметов С. Родина как мерило наших ценностей // Мысль. – 2020,№8.-С.49-55.

References:

1. Conctitutcia Recpubliki Qazaqstan.- Almaty:Uriet, 2017.-40 с.
2. Abcattarov R.B. Formirovanie qazaqstanskogo naroda kak gragdanckoi I etnopoliticeskoi obchnocti// Vectnik RUDN. Ceria cociologia.-2008, №4.-С.90-95.
3. Vcemirnaia enciklohtdia: filocofia.- Moskva: Act, Minck: Harvect, 2001.-1312 с.
4. Nabiev V.G. Kultura kurdckoi diacpori Qazaqstana.- Almaty: Hilim, 2020.-400 с.
5. Nurmhamtdov B. Ult bolmicin qalai caqtaimiz?// Aqiqat.-2021,№8.-75-77 б.
6. Abcattarov R.B. Nacionalnie proctcci: ocobennosti i problem. – Almaty: Hilim, 1995.-245 с.
7. Omarova A. Qazaqstan – rodina drugbi// Misli.-2021,№7.-С.49-50.
8. Abcattarov R.B. Caiacattanu negizderi. 2 – tom .- Almaty: Qarasai, 2018.-460 б.
9. Cabikenov C.N. Trudi akademika Calahidena Cabikenova po obshei teorii prava konctitucionnomu I mezhdunarodnomu pravu .T.2.- Almaty: Zhetiqargi, 2019.-312 с.
10. Machmetov C. Rodina kak merilo nachih ctnnostei// Misli.-2020, №8. – С.49-55.

М.А. Омарова^{1*}, Е. Бақытжанұлы¹

¹ Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ, Алматы қ., Қазақстан

ҚЫТАЙ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ДИПЛОМАТИЯСЫНЫҢ ДАМУ КЕЗЕҢДЕРІ МЕН ОЛАРДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа

Экономикалық дипломатия – халықаралық қатынастардың өте көне құбылысы. Қытайда Көктем мен күз және Соғысушы мемлекеттер кезеңінің өзінде-ақ түрлі вассалдар бір-бірімен алым-салық, сый-сияпат түрінде байланыста болды, сөйтіп, шын мәнінде экономикалық дипломатияның тәжірибесін бастап берді. Жаңа тарихта Батыс елдері өнеркәсіптік шикізат іздеу мен нарықтағы үлесін кеңейту мақсатында Қытайдан сауда порттарын ашуды, тарифтерді төмендетуді талап етіп, Қытайды несие беруге мәжбүрлемек болды. Бұл да сипаты бойынша экономикалық дипломатия болып саналады. Қытай реформалар мен ашықтықтан кейін халықаралық экономикалық жүйеге барған сайын тереңірек араласқан сайын, халықаралық экономикалық және дипломатиялық аренада біртіндеп «бастамашыға» айналды. Қытайдың әлемдегі екінші ірі экономикаға айналу үдерісі оның экономикалық дипломатиясын жан-жақты зерттеуге деген құлшынысты арттырды. Қытайдың экономикалық күш-қуаты ғаламдық дамудың әскери, саяси және мәдени салаларынан асып түсіп, бүгінгі таңда Қытай, іс жүзінде, ұлттық қауіпсіздікке, саяси тұрақтылық, әлеуметтік даму және басқа да маңызды стратегиялық мақсаттарға қол жеткізу үшін экономикалық құралдарды тиімді пайдаланып келеді. Сондықтан да Қытай экономикалық дипломатиясын зерттеу маңыздылығынан көрсететін аталмыш мақала оның түрлі сипатта дамуының эволюциялық дамуын саралайды.

Түйін сөздер: Қытай, экономикалық дипломатия, дипломатиялық байланыстар, реформалар мен ашықтық саясаты, Дүниежүзілік сауда ұйымы

Омарова М.А. ^{1*}, Бақытжанұлы Е. ¹

¹ҚазУМОиМЯ им. Абылай хана, г. Алматы, Казахстан

ЭТАПЫ РАЗВИТИЯ КИТАЙСКОЙ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ДИПЛОМАТИИ И ИХ ОСОБЕННОСТИ

Аннотация

Экономическая дипломатия – очень древнее явление международных отношений. Еще в период Весны и осени и во время Воюющих государств различные вассалы вступали в контакт друг с другом в форме налогов, подарков и, таким образом, фактически начали практику экономической дипломатии. В новой истории западные страны в поисках промышленного сырья и увеличения доли рынка требовали от Китая открыть торговые порты, снизить тарифы или пытались заставить Китай предоставлять займы. По сути, это также можно рассматривать как экономическую дипломатию. Поскольку после реформ и открытости Китай стал более активно участвовать в международной экономической системе, он постепенно превратился в «первопроходца» на международной экономической и дипломатической арене. Превращение Китая во вторую по величине экономику мира повысил интерес исследователей к всестороннему изучению экономической дипломатии. Экономическая мощь Китая превосходит военную, политическую и культурную сферы глобального развития, и сегодня Китай эффективно использует экономические инструменты для достижения национальной безопасности, политической стабильности, социального развития и других важных стратегических целей. Поэтому в данной статье, в которой подчеркивается важность изучения экономической дипломатии Китая, анализируется эволюционное развитие ее различных форм.

Ключевые слова: Китай, экономическая дипломатия, дипломатические отношения, политика реформ и открытости, Всемирная торговая организация.

DEVELOPMENT STAGES OF CHINESE ECONOMIC DIPLOMACY AND THEIR FEATURES

Abstract

Economic diplomacy is a very ancient phenomenon of international relations. Even during the Spring and Autumn and during the Warring States, various vassals came into contact with each other in the form of taxes, gifts and, thus, actually began the practice of economic diplomacy. In modern history, Western countries, in search of industrial raw materials and increasing market share, demanded that China open trade ports, reduce tariffs, or tried to force China to provide loans. In fact, it can also be seen as economic diplomacy. As China became more actively involved in the international economic system after reforms and openness, it gradually turned into a "pioneer" in the international economic and diplomatic arena. The transformation of China into the second largest economy in the world has increased the interest of researchers in a comprehensive study of economic diplomacy. China's economic power surpasses the military, political and cultural spheres of global development, and today China effectively uses economic instruments to achieve national security, political stability, social development and other important strategic goals. Therefore, this article, which emphasizes the importance of studying China's economic diplomacy, analyzes the evolutionary development of its various forms.

Keywords: China, economic diplomacy, diplomatic relations, reform and openness policy, World Trade Organization.

Кіріспе

XXI ғасырдың келуімен қытай экономикалық дипломатиясы жаңа деңгейге көтерілді, себебі Қытайдың экономикалық әлеуетінің артуы, әлемдік шаруашылық байланыстарда алатын көшбасшылық рөлі экономикалық дипломатия тетіктерін одан сайын күшейту мен оның ықпал ету аясын кеңейту қажеттілігін тудырды.

Қытай Халық Республикасы құрылғаннан кейін ұзақ уақыт бойы өзін-өзі қамтамасыз ету және мемлекеттік жоспарлы экономикалық даму үлгісіне байланысты Қытай халықаралық экономикалық қызметке сирек қатысты, сонымен бірге зұлым халықаралық саяси ортамен шектелді. Осы уақыт аралығында Қытайдың өте шектеулі экономикалық дипломатиясы негізінен Кеңес Одағы мен Шығыс Еуропаның социалистік елдерімен экономикалық өзара көмек қатынасын орнату болды. Сонымен бірге олар Азиядағы және Африкадағы дамушы елдерге экономикалық көмек көрсету арқылы олардың саяси қолдауына ие болды, бірақ сайып келгенде, ұлттық құзырынан асып кеткен шетелдік көмекті қолдау қиынға соғатыны белгілі болды.

Зерттеу әдістері

Мақала экономикалық даму кезеңдерін сипаттауға бағытталған, сондықтан әрбір кезеңнің ерекшеліктерін ашуда жүйелілік қағидатына сүйендік. Соған байланысты тақырыпты ашудағы әдістанаманың негізі жүйелі және кешенді талдауға негізделді. Берілген мақалада ғылыми зерттеудің жиі қолданылатын және тиімді болып есептелетін жүйелеу, талдау, тарихи-салыстырмалы әдістері пайдаланылды. Ұсынылып отырған тақырыптың бүгінгі таңда өзекті болып тұрғанына орай оны зерттеумен айналысатын ғалымдардың ғылыми тұжырымдамалары басшылыққа алынды. Ресейлік және қытайлық ғалымдардың теориялық-әдіснамалық ғылыми зерттеулеріне сүйене отырып қытай экономикалық дипломатиясының даму кезеңдері мен ерекшеліктері сарапқа салынды. Шетелдік зерттеушілердің ғылыми тұжырымдары негізінде Қытай экономикалық дипломатиясының даму ерекшеліктері мен кезеңдік сипаттарын қарастыруда объективтілік принципін де тиімді пайдалануға қол жеткізілгенін айту керек.

Нәтижелер мен талқылау

Қытай экономикалық дипломатиясын зерттеушілер оның сапалық, мазмұндық жағынан кезеңдерге бөліп қарастырады. Себебі Қытайдың экономикалық даму әдістері елдің түрлі қалыптасқан саяси-экономикалық жағдайларымен шарттасқан болатын. Атап айтар болсақ, ресейлік зерттеушілер қытай экономикалық дипломатиясы дамуын 2 кезеңге бөледі.

Бірінші кезең 1949-1978 жылдарды қамтиды. Осы кезеңде үкімет ҚХР-ды әлемнің басқа мемлекеттерімен тануға, олармен дипломатиялық қарым-қатынас орнатуға ұмтылады. Алғашқы жылдардағы негізгі бағыт КСРО болды. Экономикалық дипломатияның алдында екіжақты сауданы кеңейту, екіжақты экономикалық және ғылыми-техникалық ынтымақтастықты нығайту, кеңестік тараптан экономикалық және техникалық көмек алу міндеттері тұрды. Бұл ретте Қытай әлемнің басқа елдерімен, ең алдымен Азия елдерімен сауда-экономикалық байланыстарды дамытуға, оларға барлық мүмкін болатын экономикалық және техникалық көмек көрсетуге ұмтылады. Шекара периметрі бойынша бейбітшілікті сақтау және ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету мақсатында көршілес мемлекеттермен қарым-қатынасқа ерекше назар аударылады. Тайваньның халықаралық позициясының нығаюына қарсы әрекет жасалады. Осы кезеңдегі АҚШ-пен және Батыс Еуропа елдерімен қарым-қатынастар күрделі және қарама-қайшылықты сипатта болды [1]. Бір жағынан дамыған капиталистік елдер жаңа коммунистік Қытайға белсенді түрде қарсылық көрсетті: бұрынғы концессиялардың активтері Гонконг арқылы материктен шығарылды, Қытаймен саудаға эмбарго енгізілді. Екінші жағынан, кейбір Батыс Еуропа елдерінде (мысалы, Франция мен Ұлыбританияда) сауда мүдделері күшіне еніп, эмбарго біржақты алынып, Қытайға бизнес өкілдері жіберіледі. Осылайша, экономика сыртқы саяси қарқынын айқындай бастайды [2].

Зерттеушілер Қытай экономикалық дипломатиясы дамуының екінші кезеңін 1978 жылдың желтоқсанынан бастап, ҚКП ОК-нің 3-ші пленарлық мәжілісінде «шаруашылық құрылыс» партия мен үкіметтің басты міндеті деп жарияланған кезден бастап есептейді. Дәл осы сәттен бастап Қытайда экономикалық дипломатия сыртқы экономикалық саясаттың ең маңызды құралы ретінде қарастырыла бастайды және жалпы дипломатиялық тәжірибеде барған сайын көрнекті рөл атқара бастайды [3].

Жаңаша саясат нәтижесінде жүзеге аса бастаған Қытай экономикалық дипломатиясы өзінің дамуында ерекше кезеңдерді басынан өткерді. Осы тақырыпты зерттеген қытайлық ғалымдар қытай дипломатиясының мазмұндық даму сипатын аша отырып, оларды кезеңдерге бөледі. Мысалы Қытай зерттеушілері Ли Вэй мен Сун И қытай экономикалық дипломатиясының мазмұны мен мәнін аша отырып, оның дамуын 4 эволюциялық фазаға бөледі: «1970 жылдардан кейін Қытайдың халықаралық ахуалында жылымық пайда болды. Қытай Біріккен Ұлттар Ұйымындағы заңды орнын қалпына келтіріп, Қытай мен АҚШ дипломатиялық байланыстар орнатып, Қытай-Жапония дипломатиялық қарым-қатынастарын қалыпқа келтірген кезде Қытайдың экономикалық дипломатиясы дамудың жаңа мүмкіндіктеріне ие болды. Әсіресе, 1978 жылы ХІ-шақырылған Орталық Комитеттің үшінші пленарлық отырысынан кейін Қытайдың кең ауқымды экономикалық дипломатиясы реформалар мен ашықтықпен қатар жүріп, эволюциялық дамудың шамамен төрт кезеңінен өтті, атап айтқанда, олар – байланыстық экономикалық дипломатия, интеграциялық экономикалық дипломатия, бірлескен экономикалық дипломатия және жетекші экономикалық дипломатия» [4]. Осы аталған 4 эволюциялық фазаға жеке-жеке тоқталсақ:

1. Байланыстық экономикалық дипломатия

1970 және 1980 жылдары Қытай үкіметінің экономикалық дипломатиясы экономикалық оқшаулануды жоюды және әлеммен қайта қауышуды, сол арқылы реформалар мен ашықтық үшін жақсы сыртқы органы қалыптастыруды мақсат етті. Сыртқы әлемге ашылу туралы шешім қабылдаған Қытай үкіметі сыртқы әлемге деген жоғары түсіністік пен ынтымақ-жігерге ие және тексеру үшін әртүрлі "барлаушыларды" жіберді. Олардың ішіндегі ең танымалы – Мемлекеттік кеңестің вице-премьері Гу Му басқарған делегацияның Батыс Еуропаның бес елі – Франция, Швейцария, Бельгия, Дания және Германияға жасаған сапарлары. Бұл Қытайдың сыртқы экономикалық алмасуына тікелей ықпал еткен жаңа Қытай құрылғаннан кейін Батыстың дамыған капиталистік елдеріне бағытталған алғашқы үкіметтік экономикалық делегация еді.

Сонымен бірге Қытай әртүрлі халықаралық экономикалық ұйымдарға қосылуға белсенді түрде ұмтыла бастады. 1980 жылы Қытай Халықаралық Валюта Қорында, Дүниежүзілік банкте және олармен байланысты мекемелерде өз орындарын қалпына келтіріп, Қытай Қаржы дипломатиясының жаңа бетін ашты. 1981 жылдан бастап Қытай Дүниежүзілік банктен несие ала бастады және инфрақұрылым құрылысы мен кадрлар даярлауда біртіндеп ынтымақтасып келеді. 1986 жылы Қытай Азия даму банкінің мүшесі болды. Саудаға келетін болсақ, Қытай 1986 жылдың шілдесінде тарифтер мен сауда туралы Бас келісімді қалпына келтіруге ресми түрде өтініш берді, осылайша ДСҰ-ға кіру туралы ұзақ және күрделі қалпына келтіру келіссөздері басталды. Ол кезде Қытай жоғарыда аталған халықаралық экономикалық ұйымдарға белсенді қатыспаса да, осы экономикалық және диплома-

тиялық байланыстардың арқасында Қытай олармен экономикалық байланыстарды жан-жақты нығайтты және бастапқы экономикалық және дипломатиялық персоналды дайындады, осылайша болашақта жоғары деңгейдегі экономикалық дипломатияның негізін қалады.

Қытайдың экономикалық дипломатиясы екіжақты салада да ілгерілеуге қол жеткізді. Белсенді дипломатиялық қызметтің арқасында Америка Құрама Штаттары 1980 жылдары Қытайдағы технологияны бақылауды толығымен әлсіретіп, АҚШ технологияларын Қытайға экспорттау және беру айтарлықтай өсті [5]. 1983 жылы құрылған бірлескен Қытай-Американдық Сауда және өнеркәсіп комиссиясы екі ел экономика мен сауда саласында құрған дипломатиялық диалогтың алғашқы тетіктерінің бірі болды.

Бұл кезең Қытайдағы экономикалық реформаның жаңадан ғана басталғандығымен ерекшеленетін болғандықтан, ол халықаралық экономикалық ойын ережелерімен әлі де таныс емес болатын, сондай-ақ оның жалпы экономикалық күші де шектеулі еді. Бұл кезеңде Қытайдың экономикалық дипломатиясы негізінен халықаралық экономикамен байланыс үшін көпір салу және алдын-ала сипаттамаларды көрсететін халықаралық экономикалық жүйенің негізгі ережелерін біртіндеп түсінуге бағытталды десе болады.

2. Интеграциялық экономикалық дипломатия

1990-шы жылдардан бастап Қытай сол кездегі халықаралық экономикалық жүйеге интеграциялануға барынша берік және белсенді түрде ұмтыла бастады. Оның шаруашылық қызметінде ол халықаралық өндірісті бөлу жүйесіне қосылудан, ал дипломатияда халықаралық экономикалық ережелерді зерттеу мен оларға кірігуден көрініс тапты.

Осы кезеңде Қытай «1989 жылғы толқуларға» байланысты халықаралық экономикалық санкцияларға тап болды, алайда Қытай оны жеңу үшін әртүрлі стратегияларды қолданып, экономикалық ынтымақтастықты алдаусыратушы жем ретінде пайдаланып, алдымен Жапониямен қарым-қатынасты жақсартуға, содан кейін Батыс елдерімен алмасуды күшейтуге тырысты. Еуропалық қоғамдастық және Канада, одан соң Америка Құрама Штаттарымен қарым-қатынастар жақсарды. Бұл үдерісте жемісті экономикалық дипломатия таптырмас болды [6].

Бұл кезеңде Қытайдың аймақтық халықаралық экономикалық жүйеге қосылуы да жеделдеді. Біріншіден, Қытай 1991 жылы Азия-Тынық мұхиты экономикалық ынтымақтастығына (АТЭС) қосылуға шақырылды және 1993 жылы бірінші саммитке қатысты. Содан бері АТЭС шеңберіндегі экономикалық ынтымақтастықтың әртүрлі деңгейлері ашылды. Қытайдың Азия-Тынық мұхиты аймағында экономикалық дипломатияны жүзеге асыруы үшін АТЭС те маңызды платформаға айналды. Екіншіден, 1997 жылы экономикалық жаһандану жағдайында және қаржылық дағдарыстан кейінгі дәуірде АСЕАН-Қытай, Жапония және Оңтүстік Корея («10+3») ынтымақтастық механизмдері пайда болды. Қытай тек диалогтық тетіктерге белсенді түрде қатысып қана қойған жоқ, сонымен қатар барлық деңгейлердегі механизмнің дамуына белсенді түрде ықпал етті.

Жаһандық деңгейде Қытай экономикалық дипломатиясының негізгі шаралары Тарифтер мен сауда туралы Бас келісімдегі мәртебесін қайта қалпына келтіру және ДСҰ-ға кіру бойынша ұзаққа созылған дипломатиялық келіссөздер болып табылады, олардың ең маңыздысы Қытай мен Америка Құрама Штаттары арасындағы екіжақты экономикалық келіссөздер болып табылады. Дәл осы үдерісте Қытай атақты экономикалық дипломаты Ву И пайда болды. Ақырында, Қытай ресми түрде ДСҰ-ға 2001 жылдың қарашасында кіріп, Қытайдың экономикалық дипломатиясының жаңа дәуірін бастады. Бұл кезеңде Қытайдың экономикалық дипломатиясы күшті оқу ерекшеліктерін көрсетті, яғни халықаралық экономикалық жүйеге толық ену үшін ойын ережелерін кішіпейілділікпен үйренуді жалғастырды.

3. Бірлескен экономикалық дипломатия

Қытайдың Дүниежүзілік сауда ұйымына кіруімен ерекшеленетін 21 ғасырдың бірінші онжылдығында Қытай халықаралық экономикалық жүйенің тұрақты мүшесі және халықаралық экономикалық дипломатия аренасының тең құқылы қатысушысы бола бастады. Сонымен қатар халықаралық экономикалық тәртіп пен тетіктер құрылысына қатысып, Қытайдың экономикалық дипломатиясы жалпы дипломатиялық жүйедегі мәртебесі өсті. Бір жағынан, Қытай халықаралық экономикалық ойын ережелерімен жақсы таныс болған сайын, Қытайдың экономикалық дипломатияны жүзеге асыру қабілеті одан сайын арта түсті. Екінші жағынан, Қытайдың экономикалық қуаты артқан сайын, дүние жүзіндегі елдер Қытайдың экономикалық дипломатиясының нәтижесін асыға күтуде. Осы он жылға жуық уақыт ішінде Қытайдың экономикалық дипломатиясы жемісті болды.

Біріншіден, Қытай жаһандық экономиканы басқаруды ілгерілетуге белсенді түрде қатысады. Ең ірі дамушы ел ретінде Қытайдың жаһандық экономикалық басқару жүйесіндегі ұстанымы мен көзқарасы жиі назар аудартады. Осы нәзік халықаралық ұстаным Қытайдың ДСҰ-ға кіруінің өтпелі кезеңінде тез бейімделуші мемлекеттен белсенді қатысуға ауысу қажеттігін, халықаралық экономиканы ілгерілету мақсатында әділ және ақылға қонымды жаңа ережелер мен жаңа жүйелер қалыптастыру қажеттігін тудырды. «Доха раунды» келіссөздерінде Қытай көпжақты сауда жүйесінің берік қорғаушысы және орындаушысы бейнесін қалыптастырды. Жаһандық қаржылық басқаруда АҚШ-тың қаржылық дағдарысынан кейін Қытай G20 министрлер отырысын саммит отырысы деңгейіне дейін көтеруге белсенді түрде ықпал етіп, онда сындарлы рөл атқарды.

Екіншіден, Қытай аймақтық деңгейде еркін сауда аймақтарын құруға ықпал етіп, сонымен бірге Шығыс Азияда аймақтық қаржы тәртібін орнатуға белсенді түрде ықпал етеді. 2000 жылы Қытайдың сол кездегі премьер-министрі Чжу Жунцзи алғаш рет 2010 жылы ресми түрде құрылған Қытай-АСЕАН еркін сауда аймағының тұжырымдамасын ұсынды. Қазіргі уақытта Қытай АСЕАН, Чили, Жаңа Зеландия, Швейцария және басқа елдер мен аймақтармен еркін сауда аймағы туралы 11 келісімге қол қойды. Колумбиядағы және басқа елдердегі еркін сауда аймақтары зерттелуде. Еркін сауда келісімін жасау Қытайдың сауда дипломатиясының маңызды бөлігі болып табылады. Сонымен қатар Қытайдың ашылуының көлемі мен тереңдігін кеңейту, экономикалық ашықтық деңгейін арттыру және экономикалық жаһандану процесіне терең қатысу үшін маңызды шара болды [4].

Аймақтық қаржылық дипломатия тұрғысынан Қытай «10+3» тетігі бойынша «Чианг Май бастамасына» белсенді түрде қатысады. Аймақтық валюталық своп желісін құру туралы бұл келісім аймақтық қаржылық көмек тетігіне айтарлықтай үлес қосты және қазір Шығыс Азияның, тіпті Азия елдерінің қаржы-валюта саласындағы институционалдық ынтымақтастықтың ең маңызды жетістігіне айналды. Бұл сонымен қатар аймақтық ынтымақтастықтан бастап, экономикалық күш-қуаттың артуына және қаржылық басқару тәжірибесінің жинақталуына байланысты Қытайдың бірте-бірте бірлескен экономикалық дипломатиядан асып түсетінін және өз күшіне сәйкес келетін экономикалық көшбасшылықты көбірек көрсете бастағанын байқатады.

4. Жетекші экономикалық дипломатия

2008 жылы АҚШ-тың қаржылық дағдарысынан кейін және Қытай 2010 жылы әлемдегі екінші ірі экономикаға айналғаннан кейін халықаралық экономикалық дипломатияда көшбасшыға айналды. Қаржылық және қарыздық дағдарыстар АҚШ пен Еуропаның дәстүрлі көшбасшылық ұстанымдарын әлсіретіп жіберді. Қытай өзінің орасан зор экономикалық әлеуеті мен жаһандық экономикаға ықпалының арқасында халықаралық экономикалық және дипломатиялық аренада Америка Құрама Штаттары мен Еуропалық Одақпен қатар үздік үш ойыншы ретінде көшбасшылардың біріне айнала бастады. Бұл көшбасшылық рөл негізінен үш өлшемде көрінеді: мәселелердегі көшбасшылық, біліктіліктегі көшбасшылық және ережелердегі көшбасшылық.

Біріншіден, мәселелік көшбасшылық. Бұған дейін Қытайдың халықаралық экономикалық және дипломатиялық аренадағы мәселелерді ұсыну және оны қорғау мүмкіндігі болмады, ол тек Еуропа мен Америка Құрама Штаттарының бастамасымен туындаған сұрақтарға енжар түрде жауап беріп отырды. Ең типтік мысал АҚШ, Жапония және Еуропа бірлесіп бастаған юань бағамы мәселесі, Қытай оны тек пассивті түрде қабылдай алды. Бүгінде Қытай халықаралық экономикалық дипломатия аренасында мәселелер бойынша өз ұсыныстарын айта бастады. Мысалы, 2009 жылы Лондондағы G20 саммиті қарсаңында Қытай Халық банкінің төрағасы Чжоу Сяочуан қазіргі «бірыңғай халықаралық резервтік валютаны» «егемендіктен жоғары халықаралық резервтік валюта» құру арқылы ауыстыруды ұсынды. Одан әрі халықаралық валюта ретінде арнайы қарыз алу құқығының қызметін жетілдіру және халықаралық қаржы жүйесін реформалауға белсенді түрде жәрдемдесу ұсынылды [7]; Қытай АҚШ-пен экономикалық дипломатиясының бір бөлігі ретінде АҚШ-тағы валюталық активтердің қауіпсіздігі мәселесін және инвестициялық протекционизм мәселесін көтерді; Қытай өз дипломатиясында Қытай-Пәкістан экономикалық дәлізі сияқты аймақтық экономикалық ынтымақтастық бастамаларын да ұсынады. Қытай-Үндістан-Мьянма-Бангладеш экономикалық дәлізі; қаржы секторында Қытай БРИКС даму банкі, ШЫҰ Даму банкі және Азия инфрақұрылымдық инвестициялар банкі (Азия инфрақұрылымдық инвестициялар банкі деп аталады) құруды жақтайды [8]. Реформалар мен ынтымақтастыққа қатысты осы аталған бастамалар Қытайдың халықаралық экономикалық дипломатияда көшбасшы ретінде танылуының бастамасы болды.

Екіншіден, талантты көшбасшылық. Көптеген халықаралық экономикалық ұйымдардың әдеттегі немесе тіпті негізгі мүшесі болғаннан кейін Қытай бұл ұйымдарға жоғары білікті кадрларды көбірек

жібереді, осылайша Қытайдың көшбасшылық рөлін нығайтты. Сауда саласында Қытайдың ДСҰ жанындағы бұрынғы Тұрақты өкілі И Сяочжун Қытайдан тағайындалған ДСҰ Бас директорының бірінші орынбасары болды; қаржы саласында қытайлық экономист Лин Ифу Дүниежүзілік банктің жоғары дәрежелі вице-президенті және бас экономисі болып тағайындалды. Бұл маңызды қызметке алғаш рет дамушы елдің өкілі келді, Қытай Халық банкі төрағасының орынбасары Чжу Мин де ХВҚ-ның бірінші қытайлық вице-президенті болды. Бірқатар маңызды халықаралық экономикалық ұйымдарда қытайлық тұлғаның пайда болуы еуропалық және американдық елдердің осы экономикалық ұйымдардағы басшылығының монополиясын бұзды. Сонымен қатар бұл халықаралық қоғамдастықтың Қытайдың халықаралық экономикалық тетіктегі жетекші рөл атқаратынын мойындауы мен үміті болып табылады. Таланттарды жіберу арқылы халықаралық экономиканы басқаруда да қытайлық идеялардың көбірек жүзеге асатыны сөзсіз.

Соңғысы – ережелік көшбасшылық. 1955 жылы Бандунг конференциясында Қытай үкіметі ұсынған «Бейбіт қатар өмір сүрудің бес қағидасы» Қытайдың ережеге негізделген көшбасшылықты жүзеге асырудағы алғашқы әрекеті болды, бірақ ол күшпен шектелді, Қытай ұсынған халықаралық қатынастардың жаңа ережелерін қабылдау қиын болды. Қытай халықаралық ережелерді қалыптастыруда әлі де қолайсыз және әлсіз жағдайда болғанымен, ол белгілі бір салаларда халықаралық ережелерді қалыптастыруда жетекші рөл атқара бастады. Мысалы, Қытайдың қоршаған орта және климат дипломатиясындағы «ортақ, бірақ айырмашылығы бар жауапкершілік» қағидатын әлемнің көптеген елдері мойындады және халықаралық климат келіссөздерінің маңызды қағидатына айналды. Халықаралық климаттық жүйенің «жаңалығы» және климатты басқарудың дамуының «белгісіздігі» Қытайға халықаралық климат жүйесін қайта құруға жақсы мүмкіндік береді. Американдық қаржылық дағдарыстан кейін Қытай қаржылық қадағалауды күшейту қажеттігін атап көрсетті және американдық шектеусіз еркіндік беруге қарсы шықты. Бұл да халықаралық қаржылық басқару саласындағы ортақ идеяға айналды. Әрине, Қытайдың экономикалық дипломатиясында халықаралық норма шығарудың барлық аспектілерінде жетекші рөл атқару үшін әлі де көп жол жүру қажет.

Қысқасы, 30 жылдан астам тәжірибе мен дамудан кейін Қытайдың экономикалық және дипломатиялық мүмкіндіктері мен деңгейлері айтарлықтай жетілдірілді, бұл Қытайдың болашақта белсенді және перспективалы экономикалық және дипломатиялық әрекеттерді жүзеге асыруына берік негіз болды.

Қытай басшыларының Си Цзинпин бастаған бесінші буынының билік басына келгелі бері елдің саяси өмірінде түбегейлі өзгерістер орын алғанын білеміз. Қытай дамуының жаңа кезеңіне аяқ басумен заңнамалық тұрғыда өзгерістерге ұшыраған елдің саяси-экономикалық ахуалы әлем зерттеушілерінің назарын аударды. Жаңа кезеңдегі Қытай экономикалық дипломатиясы алдында қалыптасқан халықаралық жағдай барған сайын күрделене түсуде.

Си Цзинпин 2017 жылдың аяғында дипломатиялық өкілдердің жұмыс конференциясында: «Қытайлық ерекшелігі бар социализм жаңа кезеңге аяқ басты. Жаңа кезеңдегі дипломатиялық жұмысты жақсы атқару үшін партияның 19-съезінің идеяларын терең түсіну керек, бүгінгі кезеңнің бағыты мен халықаралық жалпы жағдайды дұрыс тануымыз қажет. Жаңа ғасырдың келуімен көптеген дамушы нарық елдері мен дамушы елдер қарқынды дами бастады, әлемнің көпполярлығы да жылдам дами бастады, халықаралық үлгі барған сайын теңдестіріліп келеді» – деген болатын [9]. Экономикалық дипломатия қазіргі таңда қытай дипломатиясының маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Сондықтан да Қытай басшысы айтып отырған дипломатия бірінші кезекте экономикалық дипломатияны меңзесе керек.

Қытай басшысының «Даму қауіпсіздіктің негізі, ал қауіпсіздік дамудың шарты» деген сөзі Қытай Халық Республикасы қазіргі дипломатиясының негізі екенін түсіну қиын емес. Қытай басшысы Си Цзинпин елдің сыртқы экономикалық саясатын дамудың амбициялық жаңа кезеңіне аяқ бастырды деп санайтындар көбейіп келеді.

Азия инфрақұрылымдық инвестициялар банкінен бастап, «Бір белдеу, бір жол» бастамасына дейін, Қытай ұсынысымен жаңадан дамуға бет алған қаржы және даму институттары мен іс-қимыл жоспарлары Қытайдың аймақтық және жаһандық экономикалық ықпалының жаңа кезеңіне аяқ басқаны туралы қызу талқылауды тудырды. Алайда Қытайдың аталмыш ауқымды сыртқы экономикалық стратегиясы жаңалық емес және оны алға бастыру үдерісі әрқашан бірқалыпты бола бермейді. Шын мәнінде, бұл стратегияның негізі Қытай ұзақ уақыт бойы жүргізген бейбіт дамудың теориялық жүйесі немесе осы теориялық жүйенің үздіксіз кеңеюі осы стратегияның мақсаты болып табылады, әсіресе Қытай бұл стратегияны дамушы елдерге қатысты жүргізуге тырысады. Жоғарыда аталған

әдістер арқылы Қытай ресурстарға өз бақылауын және аймақтық ықпалын үздіксіз кеңейтіп отыр. Сонымен бірге Қытайдың дамуға бағытталған сыртқы экономикалық саясатының нәтижесінде туындаған күрделі мәселелер мен қиындықтар Қытайға, тіпті әлемнің барлық елдеріне күтпеген тосын сыйлар әкелуі мүмкін.

Қорыта айтқанда, Қытай төрағасы Си Цзиньпиннің басшылығымен енгізілген экономикалық және дипломатиялық стратегияны Қытайдың жаңа саясаты деуге келмейді, керісінше ол билікке келгенге дейін қалыптасқан бейбіт даму мен теориялық жүйе қағидалары бойынша «даму» жоспарын ілгерілету үшін күш-жігерін арттырды. Бұл Си Цзиньпин қазір немесе болашақта бейбіт даму жоспарын түсіндіру немесе мұраға қалдыру кезінде бұрынғы Қытай басшыларының саясатын ұстанатын болады деген сөз емес, бірақ бұл Қытай әлі де болса теориялық негізді берік ұстанатынын білдіреді, бейбіт даму үшін тиімді жағдайды жасауды жалғастырады. Алайда Қытай ішкі және халықаралық ірі сын-қатерлерге жауап ретінде күрделі және қарама-қайшы жауап беру жоспарларына түзетулер енгізді. Сонымен қатар Қытай басшылары халық пен халықаралық қауымдастықтың дамуға жәрдемдесу және тұрақтылықты сақтау қабілетіне деген сенімін қалпына келтіруге тырысты.

Шын мәнінде, Си Цзиньпиннің «экономикалық даму – тұрақтылық, қауіпсіздік және бейбітшіліктің негізі» деген идеясы Қытайдың ішкі және сыртқы саясатының ұзақ мерзімді негізгі элементі болды және Қытай басшылары осы элементті дамытуды жалғастыру үшін күш-жігерді арттыруға тырысуда. Бұл теория Төраға Си Цзиньпин сайланғанға дейін қалыптасып, Қытайдың бейбіт дамуға бағытталған сыртқы саяси стратегиясында бекітілген. Бейбіт дамудың теориялық жүйесін Қытайдың ішкі және сыртқы саясаткерлері әрқашан экономикалық дамуға көмектесетін сиқырлы қол ретінде қарастырды. Батыстың либералдық экономикасынан, саяси жүйесінен және нормаларынан мүлдем басқаша «мемлекеттік капитализмнің» типтік өкілі ретінде Қытайдың бейбіт дамуының теориялық жүйесі шын мәнінде Қытайдың экономикалық тұрақты дамуы халықаралық экономикалық және саяси өзара тәуелділіктің «екіжақты жеңісі» жағдайын талап етеді және оған ықпал етеді деген көзқарас қалыптасты [10].

Қорытынды. Қытай ел ішінде экономикалық даму моделін түбегейлі өзгертуге бағытталған ірі жаңа экономикалық реформаларды бастауға кірісті. Халықаралық деңгейде ХХІ ғасырдың басындағы тауар бумы аяқталды. Дамып келе жатқан нарықтардың өсуі баяулады, тіпті кейбір жағдайларда өсуді кері қайтара бастады. Қытайдың өзіндік экономикалық баяулауы және реформалау жоспарлары Қытайдың ішкі және жаһандық экономикасының баяулауына әкелді. Бүгінгі таңда экономикалық жағдайды тиімді пайдалану Қытайдың дамушы елдермен қарым-қатынасы үшін өте маңызды. Қытай «Бір белдеу – бір жол» бастамасын, Азия инфрақұрылымдық инвестициялар банкі және БРИКС Жаңа даму банкі және басқа да маңызды дамуды ынталандыру жоспарларын белсенді түрде ілгерілетіп жатқандықтан, Қытайдың дүние жүзіндегі дамушы елдермен қарым-қатынасы бұрынғыдан да қиын жоғары тәуекелді сынақтан өтуде. Бірқатар іс-әрекеттер арқылы «өнеркәсіптік қуатты» экспорттауға бағытталған Қытайдың экономикалық және саяси саясатының орындылығы ел ішінде және шетелде өзекті тақырып болып қала бермек.

Пайдаланылған әдебиеттері тізімі:

1 Кривоносова А. А. *Основные этапы развития экономической дипломатии Китая // Валютное регулирование. Валютный контроль. – №10. – 2018.- 2018; 10*

2 Мардашев А. А. *Эффективность, способы и методы китайской экономической дипломатии // Режим доступа: <https://mirec.mgimo.ru/2009/2009-03-04/effektivnost-sposoby-i-metody-kitajskoj-ekonomicheskoy-diplomatii>*

3 Цвык А.В. *Экономическая дипломатия Китая: основные черты // Региональная экономика и управление: электронный научный журнал. №1 (33). -2013. – Режим доступа к журн: <http://region.mcnip.ru>*

4 李巍, 孙忆. *理解中国经济外交// 中国外交. – 2014 年 11 期// access mode: <http://59.57.18.72:6251/Qw/Paper/56898>*

5 王勇: *《中美经贸关系》, 北京: 中国市场出版社, 2007年, 第232—234页.*

6 刘超杰: *《国际政治中的制裁研究》, 中共中央党校博士学位论文, 2006年, 第134—148页.*

- 7 周小川: 《关于改革国际货币体系的思考》, 中国人民银行网站, access mode: http://www.pbc.gov.cn/publish/hanglingdao/2950/2010/20100914193904097315048/20100914193900497315048_.html, 2009年3月23日。
- 8 参见霍侃、陈立雄: 《亚投行渐近》, 《新世纪》, 2014年第16期, access mode: <http://magazine.caixin.com/2014-04-25/100670577.html>, 2014年4月28日。
- 9 江瑞平: 世界百年变局与中国经济外交, access mode: <https://www.chinathink tanks.org.cn/content/detail?id=es8zu586-06.02.2021>
- 10 陈懋修(Matt Ferchen). 浅析中国的“新经济外交方略”// access mode: <https://carnegieendowment.org/2016/03/08/zh-pub-63580>

析中References:

- 1 A. A. Krivosova. *Osnovnye etapy razvitiya ekonomicheskoi diplomatii Kitaya // Valiutnoye regulirovanie. Valiutnyi kontrol`.* – №10. – 2018.- 2018; 10
- 2 A.A. Mardashev. *Effektivnost` , sposoby i metody kitaiskoi ekonomicheskoi diplomatii // access mode: https://mirec.mgimo.ru/2009/2009-03-04/effektivnost-sposoby-i-metody-kitajskoj-ekonomicheskoi-diplomatii*
- 3 A.V. Cvyk. *Ekonomicheskaya diplomatiya Kitaya: osnovnyye cherty // Regional'naya ekonomika yi upravleniye:elektronnyi nauchnyi zhurnal. №1 (33). -2013. – Rezhim dostupa k zhurn: access mode: http://region.mcnip.ru*
- 4 Li Wēi, Sūn Yì. *Lǐjiě zhōngguó jīngjì wàijiāo// zhōngguó wàijiāo. – 2014 nian 11qi // access mode: http://59.57.18.72:6251/Qw/Paper/56898*
- 5 Wáng Yǒng: “Zhōng měi jīngmào guānxi”, *běijīng: Zhōngguó shìchǎng chūbǎn shè, 2007 nián, dì 232—234 yè.*
- 6 Liú Chāojié: “Guójì zhèngzhì zhōng de zhìcái yánjiū”, *zhōnggòng zhōngyāng dǎngxiào bóshì xuéwèi lùnwén, 2006 nián, dì 134—148 yè.*
- 7 Zhōu Xiǎochuān: “Guānyú gǎigé guójì huòbì tìxì de sīkǎo”, *zhōngguó rén míng yínháng wǎngzhàn, access mode: http://www.pbc.gov.cn/publish/hanglingdao/2950/2010/20100914193904097315048/20100914193900497315048_.html, 2009年3月23日.*
- 8 Cānjiàn huò kǎn, *chén lìxióng: “Yà tóuxíng jiàn jìn”, “xīn shìjì”, 2014 nián dì 16 qī, access mode: http://magazine.caixin.com/2014-04-25/100670577.html, 2014年4月28日.*
- 9 Jiāng Duānpíng: *Shìjiè bǎinián biànjú yǔ zhōngguó jīngjì wàijiāo // access mode: https://www.chinathink tanks.org.cn/content/detail?id=es8zu586. – 06.02.2021*
- 10 Matt Ferchen. *Qianxi Zhongguode “xinjingji waijiaofanglue”// access mode: https://carnegieendowment.org/2016/03/08/zh-pub-63580*

SRSTI 11.25.91

<https://doi.org/10.51889/2021-4.1728-8940.11>

G.R.Absattarov*

Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan

RELATIVE UNITY AND DIFFERENCES OF LEGAL AND MORAL NORMS IN KAZAKH SOCIETY: POLITICAL THEORY ASPECTS

Annotation

The article discusses issues of relative unity and difference of legal and moral norms in Kazakh society that have not yet been studied in social and political science. The article examines in more detail the political and moral aspects: the difference of the legal and moral norms of Kazakh society; the relative unity of Kazakh law and morality of the people of Kazakhstan and others. The article states that the relative unity of legal and moral norms in Kazakh society is reflected primarily in the difference of the created ways, the forms of their existence and their guarantees. The rules of law are contained in the legislation, presidential decrees, decrees, statutes, orders and other acts of the organs of the Kazakh State, and the rules of morality are contained in the public conscience. Moral norms are transmitted from generation to generation in the

form of generally accepted notions of good and evil, of nobility and vileness, etc., are imprinted in folk proverbs, legends, in works of art. However, the article also focuses on discussion issues.

Keywords: politics, law, morality, rule, state, society, people, justice, power, unity, difference, relationship, regulation.

Ғ.Р. Әбсаттаров*

Абылай хан атындағы ҚазХҚЖӘТУ, Алматы қ., Қазақстан

ҚАЗАҚСТАН ҚОҒАМЫНДАҒЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖӘНЕ МОРАЛЬДЫҚ НОРМАЛАРДЫҢ САЛЫСТЫРМАЛЫ БІРЛІГІ: САЯСАТТАНУ АСПЕКТІЛЕРІ

Аңдатпа

Мақалада әлеуметтік-саясаттану ғылымында әлі зерттелмеген қазақстандық қоғамдағы құқықтық және моральдық нормалардың салыстырмалы бірлігі мен айырмашылығы туралы мәселелер қарастырылады. Мақалада саяси аспектілер толығырақ қарастырылады: қазақстандық қоғамның құқықтық және моральдық нормаларының айырмашылығы: қазақстандық құқық пен қазақстандық адамдардың моральының салыстырмалы бірлігі және басқалар. Мақалада қазақстандық қоғамдағы құқықтық және моральдық нормалардың салыстырмалы бірлігі, ең алдымен, оларды құру тәсілдерінің, өмір сүру және кепілдік беру формаларының айырмашылығынан көрінеді. Құқық нормалары заңдарда, Президент жарлықтарында, қаулыларда, жарғыларда, бұйрықтарда және Қазақстан мемлекеті органдарының басқа да актілерінде, ал мораль нормалары қоғамдық санада қамтылады. Моральдық нормалар ұрпақтан-ұрпаққа жақсылық пен жамандық, тектілік пен дөрекілік және т.б. туралы жалпы қабылданған идеялар түрінде беріледі, халықтық мақал-мәтелдерде, дәстүрлерде, өнер туындыларында сақталады. Сонымен қатар, мақалада пікірталас мәселелеріне де назар аударылған.

Түйін сөздер: саясат, құқық, мораль, норма, мемлекет, қоғам, адам, заң, құқық тәртібі, әділеттілік, билік, заңнама, бірлік, айырмашылық, өзарабайланыс, қарымқатынастар, қатынастар, реттеу.

Абсаттаров Ғ.Р.*

КазУМОиМЯ им. Абылай хана, г. Алматы, Казахстан

ОТНОСИТЕЛЬНОЕ ЕДИНСТВО И РАЗЛИЧИЕ ПРАВОВЫХ И МОРАЛЬНЫХ НОРМ В КАЗАХСТАНСКОМ ОБЩЕСТВЕ: ПОЛИТОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ

Аннотация

В статье рассматриваются вопросы относительного единства и различия правовых и моральных норм в казахстанском обществе, которые ещё не изучены в социально-политической науке. В статье более подробно рассматриваются политологические аспекты: различие правовых и моральных норм казахстанского общества; относительное единство казахстанского права и морали казахстанских людей и другие. В статье отмечается, что относительное единства правовых и моральных норм в казахстанском обществе выражается прежде всего в различии способов их создания, форм существования и гарантирования. Нормы права содержатся в законах, указах Президента, постановлениях, уставах, приказах и других актах органов казахстанского государство, а нормы морали – в общественном сознании. Нравственные нормы передаются из поколения в поколение в виде общепринятых представлении о добре и зле, о благородстве и подлости и т.д., запечатлеваются в народных пословицах, преданиях, в произведениях искусства. Вместе с тем, в статье уделено внимание и дискуссионным вопросам.

Ключевые слова: политика, право, мораль, норма, государство, общество, человек, закон, право-порядок, справедливость, власть, законодательство, единство, различие, взаимосвязь, отношения, регулирование.

Introduction

The successful solution of the tasks of building a democratic and civil society in Kazakhstan stems from the development of universal human standards of life, the education of people in the spirit of Kazakh patriotism, friendship among peoples and a political and legal culture. True human morality plays a major role in the education of the population. It acts as a regulator of relations between people, between individuals

and society. The principles of true universal human morality are a moral criterion for the behaviour of Kazakh people. On the basis of the norms of genuine, universal morality, the individual is rational and consciously combines individual interests with public, and his actions are guided by the interests of society.

Norms of true human morality is not the sole regulator of individual behavior. In addition, other types of norms, such as the law, operate in a democratic civil society. Legal norms, unlike moral ones, ensure that public demands are met by the authority of the State. Kazakh law establishes a legal order that corresponds to the objective requirements of building a democratic and just society [1,с.4,6-12]. The norms of Kazakh law during the period of the construction of a democratic and civil society in the country should help to educate the population and ensure that the discipline of members of our society is better organized. The rule of law occupies a prominent place in the fight against transgressions in the minds and behaviour of human beings, helps to shape a new human being in the spirit of the principles of true human morality and is thus closely linked to the norms of human morality.

It should be noted in this connection that the nature of communication and the dialectic of interaction between the rules of law and morality in Kazakh society are not yet sufficiently studied in the scientific literature. Our article attempts to elucidate the political science aspects of the issues: The relative unity and difference of legal and moral norms in Kazakh society.

Aims and purposes of the study

Considering that the state and level of scientific development of the problem under study do not correspond to current requirements and have not been specifically studied, The purpose of this article – on the basis of concrete materials reflecting the implementation of State policy in Kazakhstan, To make a political generalization: To uncover the content, problems and peculiarities of the relative unity and differences in legal and moral norms in Kazakh society. In order to achieve this objective, the following objectives have been defined: To uncover the political aspects of the relative unity of legal and moral norms in Kazakhstan; On the basis of scientific methodology, to study the difference between the norms of Kazakh law and the morals of Kazakh people; Consideration of new aspects of the study of the interaction of legal and moral norms, and the elaboration of some practical recommendations for improving Kazakh legislation and developing human morality in the context of the transition to a market economy and the modernization of society.

Methodology and methods of research

The theoretical and methodological foundations of the article make up the fundamental provisions of philosophy, political science, jurisprudence, and the achievement of world and domestic socio-political thought on the problems of legal and moral norms. Methods of historical, systemic, institutional, comparative and expert analysis were used in writing the article.

Discussion and results. As is well known, it is difficult at present to draw any line between legal and moral standards, for there is no legal requirement that is devoid of moral force. Despite the broad and profound embodiment in the legal norms of Kazakh society of the basic principles and norms of human morality, they remain a separate form of social norms. The rules of law and morality express two inextricably linked, interacting but distinct sides in a single dialectical process of regulating social relations, conduct of Kazakh people in accordance with the needs and tasks of building a democratic civil society [2, p.36].

In this connection, it should be said that the unity of all interrelated parties, phenomena and processes is relatively incomplete. The relativity of the unity of legal and moral norms in Kazakh society is reflected primarily in the difference in the ways in which they are created and in the forms of their existence and guarantees. The rules of law are contained in the laws, presidential decrees, decrees, statutes, orders and other acts of the organs of the Kazakh State, and the norms of genuine, universal morality are contained in the public conscience. Moral norms are transmitted from generation to generation in the form of generally accepted notions of good and evil, nobility and villainy, etc., sealed in folk proverbs, legends, works of art. Their social content can be both universal and historically limited. Universal, authentic morality, arising as the progressive morality of the people, becomes the universal morality of democratic, civil society as a whole. If the implementation of moral norms is controlled by public opinion and their violation is only subject to public pressure, the requirements of legal norms are often not met by reason of internal conviction, a Affected by the imposition of sanctions provided for in the Act, in particular State coercive measures [3, p.37].

The difference between the norms of Kazakh law and the morals of Kazakh people is due to the different degree of their connection with the economic relations of society and to the different manifestations of autonomy in relation to the Kazakh basis and its political superstructure. The norms of Kazakh law are more closely related to the political superstructure and through it to the economic basis than to the norms of human morality. Rules of law tend to become obsolete earlier and require change.

On the other hand, the norms of true human morality are often ahead of the law, anticipating the future structure of human relations in a democratic civil society, Closer to the ideals of due process and express the main content of the future rules of civic hostel.

State coercion is necessary in Kazakh society. Legal norms dictate certain precepts, requiring their implementation regardless of personal beliefs, desires and motives. While the vast majority of the population comply voluntarily with the law, this does not preclude the enforcement of the law in a democratic, civil society.

The power of law and the possibility of its use in the event of a breach of State coercion make it necessary for the legislator to indicate, as precisely as possible, a specific rule defining the rights and obligations of the parties, the actual living conditions, in which subjects are required to comply with the rules and measures that the State applies to the violators of this rule of conduct.

Human morality, on the other hand, is a more general way of behaving. They do not provide for detailed regulation of social relations, specification of requirements, authorizations and prohibitions, and such precise definition of measures of influence and conditions for their application to violators, as is the case in Kazakh law. Thus, the moral standards of the Kazakh people require humane relations and mutual respect. This requirement is also contained in the norms of Kazakh law [4,p.200]. But unlike moral norms, the law does not provide for a general rule: "to be humane and to respect one another", but it is very clear that the measures and the conditions under which they are to be applied are formulated precisely to deal with the most dangerous violators of this general rule, who allow, for example, that: Slander, verbal or physical insult, by hooliganism, etc.

A great deal of regulation and detail in the legal norms of requirements, authorizations and prohibitions means that they cannot take into account all specific cases and circumstances. Conversely, less regulation, more detailed requirements, authorizations, and prohibitions in moral norms make them more mobile, more flexible, and allow them to take a comprehensive approach to the evaluation of individual human acts and actions. In that connection, it was possible to imagine Kazakh people who violated moral standards but did not come into conflict with the norms of Kazakh law. This can happen, for example, when people do not welcome each other, gloat at the failures of their friend, comrade, display arrogance, scruples, connivence, etc. From the point of view of true human morality, the reputation of such people will be extremely low. Not only are they subject to moral disapproval, but very strong social pressure can also be applied. For example, if they are members of a party, members of a trade union, the relevant public organization may exclude them from its ranks, but they may not be subjected to legal coercion.

Considering the difference between the norms of Kazakh law and the morals of Kazakh people, one cannot avoid the question of the complexity of cooperation in practice and in the living reality of our society. Legal and moral norms in Kazakh society are not implemented automatically in people's practical activities, but are refracted through the prism of individual consciousness [5, p.32], which is formed as a result of a person's varied interaction with the environment. From an objective environment that includes not only social existence but also social consciousness, the individual – a Kazakh citizen – derives his ideas, concepts and opinions. Society as a whole influences the formation of a person not so much in itself, but through the immediate environment surrounding that person.

The issue of the relationship between the individual and the community is therefore of particular interest. Thus, effective organization of work, modern requirements for the participants of the production team, reasonable use of legal and moral means of influencing the collective and each individual are topical issues, The Government of the Republic of Kazakhstan is committed to the implementation of the Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women.

Under conditions of positive influence of the environment, the principles of true universal human morality and respect for Kazakh law permeate individual consciousness. Conversely, an unhealthy microenvironment has a negative impact on the formation of the personality of Kazakh, engenders a nihilistic attitude towards the norms of universal human morality and Kazakh law. In particular, a study of the impact of micro-environments on juvenile offenders shows that many of them have learned anti-social attitudes and habits from their daily interaction with demoralized adults.

In every individual consciousness, there are inevitably both features of the social consciousness as a whole and special features defined by the peculiarities of the upbringing and living conditions of the individual. The peculiarities of individual consciousness have a strong influence on people's understanding of legal and moral norms, on how they are treated and how they are implemented.

Undoubtedly, the overwhelming majority of Kazakh people abide by the law not for fear of State coercion [6,p.9-11] but voluntarily. But voluntary compliance does not mean that the motives for conduct are homogeneous. Voluntary acts of the same nature may be motivated by different motivations related to the moral and legal perceptions of the individual.

Some are complying with the requirements of the norms of Kazakh law because the principle of genuine universal human morality embodied therein – to work conscientiously for the benefit of society – has become their conscious norm of conduct and the result of respect for Kazakh law. The voluntary compliance of others with legal norms may be linked to the desire to receive the material and spiritual benefits that they provide. The third applies Kazakh law because they do not wish to have unfavorable legal consequences. Morally, the behavior of these three categories of individuals is not the same. There is no doubt that such acts, whose motives are linked to universal human ideals, deserve the highest moral recognition.

Significant progress has been made in recent years to improve the laws. New laws and regulations have been adopted to strengthen the rule of law and protect citizens' rights. All this helps to eliminate many obsolete norms that have come into conflict with new demands for real, universal morality and Kazakh legal awareness.

The process of reducing the emerging contradictions between the norms of Kazakh law and the morals of the people of Kazakhstan is being facilitated by the abolition of outdated legal norms, the publication of new normative acts and the formation of civil society. As is well known, the formation of civil society and the strengthening of the morals of the people of Kazakhstan require a high moral and legal culture, without which «Such important principles of public life as the rule of law, the priority of man, his rights and freedoms cannot be fully realized» [7, p.6].

In the present circumstances, when the moral principle of conscientious work for the benefit of the country is becoming more and more deeply ingrained in the minds of the vast majority of Kazakh people, particularly intolerant become roughnecks, truancers, drunks and other labour offenders, Social discipline and the rules of Kazakh law. The strictest observance of discipline: The order, organization, norms of Kazakh law and genuine universal morality must become the personal conviction of every Kazakh and the norm of his conduct, the first civic duty and duty. Those who violate the rules of law and morality must be held strictly accountable before the people, the society.

Conclusion

The acceleration and complexity of the processes of social development in the course of the construction of a democratic civil society in Kazakhstan could not fail to have a corresponding impact on the interrelationship between the rules of law and morality. The ongoing changes in the interrelationship between the legal and moral regulation of social relations in Kazakhstan require careful consideration and are one of the important but pressing problems of building a democratic and civil society.

The problem of the interrelationship of legal and moral norms in Kazakh society lies at the intersection of various scientific disciplines. It is certainly one of the issues where comprehensive, systematic research across the socio-political sciences is needed. It is the duty of Kazakh scientists – political scientists, legal scholars, sociologists, philosophers and others – to penetrate as deeply as possible the essence of the relationship, differences, relative unity of the norms of law and morality, and to reveal its new aspects, features, elements, etc.

Today, the study of the rule of law is an important way forward for the further development of research on this issue [8, p.220] and the socio-political values of specific legal and moral norms, and the establishment of the appropriate: optimal balance between legal and moral regulation of individual social relations. The resolution of these issues requires a thorough, comprehensive socio-political study of the place and role of individual social relations in the system of relations of Kazakh society and the effectiveness of its regulation by the existing legal norms, the morale of the masses, Identification of positive and negative aspects of the application of legal and moral methods of regulation, etc. These studies will help to obtain new data and, on the basis of their synthesis, to draw important conclusions and make appropriate recommendations, Proposals for further improvement of Kazakh legislation, improvement of the work of the State apparatus and comprehensive education of the population.

In this connection, we think that scientists and researchers should not only know the objective foundations of the rule of law and morality in Kazakh society, but also work where there is a mass of the population, live in the thick of real life, know it backwards and forwards, express what man, people aware, to be an active promoter of the policy of legal culture and morality into life, thus limit the manifestations of crime, immorality and non-legal or moral conduct.

Today, the Kazakh State and society are faced with the challenge of bringing about a new level of social development through modernization systems and the reform of the political, socio-economic and legal system of the country [9, p.314]. Nowadays, it is important that the solution of the urgent socio-political problems of the interrelationship between the legal and moral norms of the Republic of Kazakhstan and their relative unity as a whole should contribute to the unification of the multi – ethnic and a multi – religious society into a united family and the progress of a democratic, law-based and social State that owns the future.

List of references:

1. Конституция Республики Казахстан.-Алматы: Юрист, 2017.- 40 с.
2. Абсаттаров Р.Б. Общие и специфические черты правовых и моральных норм гражданского общества// Вестник КазНПУ. Серия социологические и политические науки. -2019, №1. – С.33-37.
3. Там же.
4. Сабикенов С.Н. Труды академика Салахидена Сабикенова по общей теории права, конституционному и международному праву.Т.1.-Алматы: Жеті жарғы, 2019.-312 с.
5. Взаимодействие правового сознания с моралью и нравственностью в обществе переходного периода.-Алматы, Жеті жарғы, 1995. – 240 с.
6. Жолдыбай К. Заны мықты елдің -іргесі де мықты// Ақиқат.-2021. – 9-11 б.
7. Садуақасов Н.Формируя правовую культуру// Мысль.-2020, №1.-С.6-11.
8. Сабикенов С.Н. Труды академика Салахидена Сабикенова по общей теории права, конституционному и международному праву. Т.2.-Алматы: Жеті жарғы, 2019.- 292 с.
9. Абсаттаров Г.Р. Политологические проблемы правовой культуры Казахстана: новые подходы, оценки и решения.-Алматы: Ғылым , 2019.- 404 с.

References:

1. Konstitucia Respubliki Qazaqstan.-Almaty: Urist, 2017.-40 s.
2. Absattarov R.B. Obshie i specificheskie cherty pravovyh i moralnyh norm grazhdanskogo obshestvaa// Vestnik KazNPU. Seria sociologicheskie i politicheskie nauki. -2019, №1.-S.33-37.
3. Tam zhe.
4. Sabikenov S.N. Trudy akademika Salahidena Sabikenova po obshei teorii prava, konstitucionnomu i mezhdunarodnomu pravu.T.1.-Almaty: Zhety Zhargy, 2019.-312 s.
5. Vzaimodeistvie pravovogo soznaniya s moral'u i nrvstvennost'u v obshestve perehodnogo perioda.-Almaty, Zhety Zhargy, 1995.-240 s.
6. Zholdybai K. Zany mykty eldin – irgesi de mykty// Akikat.-2021.-9-11 b.
7. Sadvokasov N. Formiruiia pravovuiu kul'turu// Mysl'.-2020,№1.-S.6-11.
8. Sabikenov S.N. Trudy akademika Salahidena Sabikenova po obshei teorii prava, konstitucionnomu i mezhdunarodnomu pravu. T.2.- Amaty: Zhety Zhargy, 2019.-292 s.
9. Absattarov G.R. Politologicheskie problem pravovoi kul'tury Qazaqstana: novyie podhody, ocenki i reshenia.-Almaty: Gylym,2019.-404 s.

ӘЛЕУМЕТТАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ СОЦИОЛОГИИ TOPICAL ISSUES OF SOCIOLOGY

Посвящается 30-летию независимости Республики Казахстана

МРНТИ 04.51.35

<https://doi.org/10.51889/2021-4.1728-8940.06>

М.А. Абишев^{1*}, Р.К. Файзулин¹

¹ *Казахский национальный педагогический университет имени Абая
г. Алматы, Казахстан*

ИСТОРИЯ СОЗДАНИЯ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ МЕЖДУНАРОДНОГО АНТИЯДЕРНОГО ДВИЖЕНИЯ «НЕВАДА-СЕМИПАЛАТИНСК»

Аннотация

В статье рассматривается реальная история социальной активности населения Казахстана в период политической смены власти в СССР на примере первого неправительственного демократического движения, всколыхнувшего мировое сообщество. Авторы рассуждают об исторических условиях создания Международного антиядерного Движения (МАД) «Невада-Семипалатинск», свидетелями которого являются. В статье приводятся исторические факты и аналитика событий, приведших в итоге к мировому мораторию на проведение ядерных испытаний в планетарном масштабе. Календарь описанных событий охватывает период с 1949 года по сегодняшний день. Показана роль лидера и активистов Движения в процессах антиядерной мировой политики в годы окончания холодной войны, итогом которых стало принятие планетарного моратория на проведение ядерных испытаний. Авторы оценивают социальную значимость планов перспективной работы МАД в области молодёжной политики Казахстана, экологических инициатив и здоровые сберегающих предложений для народа.

Ключевые слова: ядерные испытания, радиоактивное заражение, массовый протест населения, мораторий, День прекращения испытаний, Международное антиядерное движение «Невада-Семипалатинск», регистр «Память Мира».

М.А. Абишев^{1*}, Р.К. Файзулин¹

¹ *Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Алматы қ., Қазақстан*

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ "НЕВАДА-СЕМИПАЛАТИНСК" АНТИЯДРОЛЫҚ ҚОЗҒАЛЫСЫНЫҢ ҚҰРЫЛУ ТАРИХЫ МЕН ҚЫЗМЕТІ

Аннотация

Мақалада әлемдік қоғамдастықты дүр сілкіндірген алғашқы үкіметтік емес демократиялық қозғалыс мысалында КСРО-дағы биліктің саяси ауысуы кезеңіндегі Қазақстан халқының әлеуметтік белсенділігінің нақты тарихы қарастырылады. Авторлар куәгерлері болып табылатын "Невада-Семей" халықаралық антиядролық қозғалысының құрылу себептері туралы пайымдайды. Мақалада ядролық сынақтарды планетарлық ауқымда өткізуге әлемдік мораторийге әкелген тарихи фактілер мен оқиғалардың аналитикасы келтіріледі. Сипатталған оқиғалардың күнтізбесі 1949 жылдан бастап бүгінгі күнге дейінгі кезеңді қамтиды. Қырғи қабақ соғыс аяқталған жылдардағы ядролық қаруға қарсы Әлемдік саясат үдерістеріндегі көшбасшы мен қозғалыс белсенділерінің ролі көрсетілді, соның нәтижесінде ядролық сынақтар жүргізуге планетарлық мораторий қабылданды. Авторлар Қазақстанның жастар саясаты, экологиялық бастамалар және халық үшін денсаулық сақтау ұсыныстары саласындағы режимдердің перспективалық жұмыс жоспарларының әлеуметтік маңыздылығын бағалайды.

Түйін сөздер: ядролық сынақтар, радиоактивті жұқтыру, халықтың жаппай наразылығы, мораторий, сынақтарды тоқтату күні, "Невада-Семипалатинск" халықаралық антиядролық қозғалысы, "Әлем жады" тіркелімі

M.A. Abishev^{1*}, R.K. Fayzulin¹

*¹Kazakh National Pedagogical University named after Abai,
Almaty, Kazakhstan*

THE HISTORY OF THE CREATION AND ACTIVITIES OF THE INTERNATIONAL ANTI-NUCLEAR MOVEMENT "NEVADA-SEMPALATINSK"

Abstract

The article examines the real history of social activity of the population of Kazakhstan during the period of political change of power in the USSR on the example of the first non-governmental democratic movement that stirred up the world community. The authors talk about the reasons for the creation of the International Anti-Nuclear Movement (MAD) "Nevada-Semipalatinsk", which they witness. The article presents historical facts and analysis of the events that eventually led to a global moratorium on conducting nuclear tests on a planetary scale. The calendar of the described events covers the period from 1949 to the present day. The role of the leader and activists of the Movement in the processes of anti-nuclear world politics during the years of the end of the Cold War, which resulted in the adoption of a planetary moratorium on nuclear tests, is shown. The authors assess the social significance of the plans of the future work of the MAD in the field of youth policy of Kazakhstan, environmental initiatives and health-saving proposals for the people.

Key words: nuclear tests, radioactive contamination, mass protest of the population, moratorium, Test Termination Day, International Anti-nuclear Movement "Nevada-Semipalatinsk", the register "Memory of the World".

Введение

Возможность использования ядерной энергии открыла человечеству путь к новым перспективам развития цивилизации. Однако потенциал науки второй половины XX века чаще использовался в военных целях. Наличие атомной, водородной или нейтронной бомб стало показателем научно-технического прогресса в стране, и одновременно, грозным оружием против идеологического соперника. Поэтому проблемой номер один на сегодня, по-прежнему, является ядерная безопасность и укрепление мира на Земле.

Ядерные взрывы, аварии и катастрофы, в значительной степени определяющие лицо второй половины XX столетия, нарушили биологическое равновесие на Земле, существовавшие миллионы лет. Среди глобальных экологических проблем человечества – ядерная – самая страшная по масштабам разрушения и затрагивающая саму жизнь человека и общества.

В СССР территория Казахстана была превращена в щит и меч страны и государств Варшавского договора. В течение длительного времени здесь функционировали многочисленные объекты атомно-космической индустрии. Историческая «уникальность» Казахстана проявилась в том, что ядерно-стратегические программы СССР проводились здесь бесконтрольно и без каких-либо ограничений. Масштабы засекреченных процессов полного цикла – от добычи и переработки стратегического сырья до изготовления и испытания ядерных и термоядерных боеголовок в военных и «мирных» целях, захоронение радиоактивных отходов – простым людям были неизвестны. Казахстанцы слишком многое пережили и многим пожертвовали. Последствия от использования ядерного оружия были разрушительными как для экологии страны, так и для людей, проживающих в Казахстане.

В 1949 году в Казахстане на Семипалатинском испытательном ядерном полигоне (СИЯП) произошел первый взрыв, он был секретный, тайный для населения страны. Испытание было осуществлено на древней казахской земле с историческими традициями. В своё время эта земля подарила миру таких великих людей, как Казыбек би, Таттимбет, Абай, Шакарим и М. Ауэзов. Испытания атомного оружия на закрытом военном полигоне естественно проводились под грифом «совершенно секретно». Режим секретности служил для предотвращения контроля со стороны общественности над испытанием и как прикрытие для дезинформации. Представители военно-промышленного комплекса (ВПК СССР) всячески уверяли людей в том, что проводимые ядерные

испытания абсолютно безвредны для здоровья, и сохранение их безопасности находится под строгим контролем. Между тем такие измышления специалистов военно-промышленного комплекса противоречили объективным научным данным.

Методология исследования

Семипалатинский полигон – это незабываемая национальная трагедия. Кроме того, он вошел в историю как злодей, имя которого распространилось по всему миру. Этот полигон стал крупнейшим ядерным испытательным полигоном СССР и важнейшим стратегическим объектом для Советского Союза. В связи с этим в теме исследования был использован различные методы исследования. Системный анализ с использованием метода аналитического анализа в дальнейшем использовался в качестве дополняющего метода. Целью применения сравнительного метода было достижение конкретного результата путем сравнения позиций сторон. В ходе исследования был сделан акцент на первоисточники. Необходимо было использовать метод исторического исследования. То есть, проанализировав статьи и доклады казахской интеллигенции, они были использованы в исследовательской работе. Обращение к историческому методу исследования позволяет раскрыть аспект актуальности проблем в исследовании с точки зрения времени и пространства.

Результаты и дискуссия

В начале испытаний академик К. Сатпаев обратился к биологу Бахтияру Атчабарову с предложением создать комиссию по изучению обстановки на полигоне. Комиссия работала с 1957-го по 1961-ый годы, что привело к тому, что её результаты были немедленно засекречены. К работам Б. Атчабарова присоединились и другие исследователи в разных странах, получившие большой резонанс. В итоге СССР стал инициатором перевода ядерных испытаний под землю и отказа от испытаний в атмосфере, в воде и на поверхности. В итоге, в 1963 году, такой договор был подписан. По мнению академика Б.А. Атчабарова, результаты исследования комиссии учёных не совпадали с мнениями специалистов ВПК. Было установлено наличие вредного влияния испытания атомных зарядов на Семипалатинском полигоне на здоровье людей и сельскохозяйственных животных [1, с.10]. Закрытая территория стала местом проведения ядерных взрывов – секретная статистика фиксировала до 20 взрывов в год. За всю историю полигона было взорвано около 500 зарядов. Постепенно народ узнал, что на Семипалатинском полигоне идут ядерные взрывы, после которых люди болеют, умирают. Полтора миллиона жителей региона испытаний подверглись воздействиям, эквивалентным 20 тысячам бомб Хиросимы. Утечка радиации из штолен подземных испытаний заразила водные источники. Пастбища поражены тяжёлой радиацией. Радиоактивные загрязнители стали частью пищевой цепочки [2, с.11]. Общая площадь земель, отнесённых к зоне чрезвычайного и максимального радиационного риска, составляет около 7 млн. га. Непосредственному радиоактивному заражению подвержено около 2 млн. га сельхозугодий территории СИЯП [3, с.6].

Последний день зимы 1989 года остался в истории своей значимостью не только в масштабах Казахстана, но и для будущих изменений в мировом пространстве. 28 февраля поэт О. Сулейменов объявил в Алма-Ате о рождении международного антиядерного Движения (МАД) «Невада-Семипалатинск», зарегистрированное в Министерстве юстиции РК под № 0001. Целью МАД было закрытие Семипалатинского полигона. Идеи Движения были подхвачены широкими слоями населения, протестующих людей против ядерных испытаний становилось всё больше и больше. В результате, впервые в истории XX века население Казахстана поднялось на защиту своей земли, своей жизни. Более двух миллионов казахстанцев подписались под воззванием «Закрыть полигон!».

Движение «Невада-Семипалатинск» стало первым демократическим неправительственным движением в Казахстане, всколыхнувшее не только СССР, но и всё мировое сообщество. Это было первое массовое движение народа, несогласное с позицией руководства КПСС, Правительства СССР и ВПК, потворствовавших политике геноцида в отношении своего народа. Движение заложило первые кирпичики нового гражданского общества в Казахстане [4, с.98].

Первое социально значимое событие, которым может гордиться не только народ республики, но и всё антивоенное сообщество мира – 89 год, когда на полигоне под Семипалатинском было проведено только 11 ядерных взрывов из 18 запланированных. Этот явный успех есть результат народного гнева и воли казахстанцев. Более 130 тысяч рабочих и шахтеров из Караганды на своём митинге приняли важную резолюцию: начать бессрочную забастовку, если будут продолжены военные испытания. Поддержку в этом требовании обещали трудящиеся городов Казахстана (Семипалатинск, Павлодар, Усть-Каменогорск и Жезказган) и члены Верховного Совета Каз.ССР. О.Сулейменов выступил 14 ноября 1989 года с Обращением к Правительству и народным депутатам

СССР, где звучала настоятельная просьба о немедленном прекращении ядерных взрывов на многострадальной земле Казахстана. И 20 ноября 1989 года Верховный Совет страны принял постановление, в рамках которого были остановлены ядерные взрывы на Семипалатинском и Новоземельском полигонах. Советский Союз фактически прекратил испытания своего атомного оружия [5, с.102].

Печально, что эти значимые для нашей страны даты никак не отражены в новейшей истории Казахстана. Есть только одна официальная дата – 29 августа 1991 года. Хотя известно, что на тот момент полигон молчал уже два года. Вот как выразил своё отношение к этому лидер Движения: «Мы о многих исторических событиях говорим сквозь зубы. Так происходит и с закрытием семипалатинского полигона. Я считаю, что люди совершили подвиг, остановив ядерные взрывы. Это сделали 2,5 миллиона членов движения «Невада-Семипалатинск», но мы молчим! Почему-то стало выгодно начинать историю закрытия семипалатинского полигона с 29 августа 1991 года. Это неправильно, я хочу, чтобы люди об этом знали! Было бы справедливо, чтобы 19 октября ежегодно отмечался в Казахстане как День прекращения испытаний на СИЯП» [6, с.2].

Для народа нашей республики закрытие и прекращение испытаний на родной земле, на земле их предков имеет сакральное значение. Последствия этих испытаний пагубно отразились на здоровье и жизни людей, последствия ядерных испытаний передаются из поколения в поколение. Поэтому главной целью антиядерное Движение считало закрытие и других полигонов планеты. Промежуточным этапом деятельности стало создание в 1991 году Глобального антиядерного альянса (ГАА), когда в Нью-Йорке, в здании ООН состоялась его учредительная конференция. Участниками мероприятия стали представители антиядерных, экологических и антивоенных общественных организаций Земли. «Врачи мира против атомной войны», «Парламентарии за глобальные действия», «Гринпис» и другие значимые группы своим авторитетом способствовали открытию отделений МАД в России, США, Японии, Италии, Турции, Кыргызстане и во всех городах Казахстана.

Движение стало ядром Глобального антиядерного альянса миролюбивых сил XX века, подготовило и провело три международных конгресса, в которых приняли участие ведущие эксперты по проблемам безопасности и выживания человечества. Казахстанцы – народ, на тот период времени, мало кому известный, смог сделать реальный шаг ко всеобщему ядерному разоружению. Об этом мечтали в своих планах великие державы мира – остановить испытания в СССР, но успеха добилось Движение «Невада-Семипалатинск», используя новую программу взаимодействия парламентской и народной дипломатии. Модель такого социального партнёрства позже стала проявляться во внутренней политике Казахстана. Главный замысел идеи был определён взаимодействием избирателей и избираемых, что было заложено, вероятно, в основу демократии её основоположниками два с лишним тысячелетия назад.

В мае 1990 года Движение в Алма-Ате провело первый Международный конгресс под девизом «Избиратели мира против ядерного оружия», на который собрались коллеги из России, Японии, Франции, Англии. Из США отдельным самолетом прилетели более трехсот участников, среди которых были конгрессмены и сенаторы. Движение «Невада – Семипалатинск» остановило испытания в СССР, и этот результат народных действий получил большой резонанс в мире. Результатом активности МАД была уникальная ситуация, когда в одном зале, плечом к плечу, попеременно сидели, аплодировали и спорили избиратели и избираемые форума народной и парламентской дипломатии, участвующие в обсуждении главного вопроса века. Консолидация усилий людей различных регионов планеты, депутатского корпуса республики и СССР, неправительственные и парламентские движения разных стран, в первую очередь из США сосредоточилась на главной задаче – требование народов к правительствам стран закрыть все ядерные полигоны на Земле [7, с.117]. Несколько выступивших гостей предложили от имени всех представленных на конференции антиядерных организаций выдвинуть лидера движения «Невада – Семипалатинск» на Нобелевскую Премию мира. О. Сулейменов обратился к членам конгресса с мыслью о том, что остановлен полностью только Семипалатинский полигон, а остальные полигоны еще активны, призвал членов конгресса не спешить с его выдвинутым лидером, а сообща остановить оставшиеся полигоны, тогда можно вернуться к этому вопросу. Закрытие казахстанского полигона стало одним из символов окончания «холодной войны» в мире. В 1992 г. остановил работу ядерный полигон в штате Невада, где производили испытания США и Великобритания, затем замолчал французский полигон на атолле Муруроа в Тихом океане. И наконец, в 1996 г. закрылся китайский

полигон Лобнор. Международный мораторий, начавшийся с закрытия СИЯП, продолжается до наших дней [8, с.295].

Чтобы понять суть такого явления, как Международное антиядерное движение «Невада-Семипалатинск», из недр которого вышли многие ныне известные в Казахстане люди, нужно вспомнить политическую атмосферу 80-х годов XX века, когда отлаженная общественно-государственная система переживала кризис, прежде всего, духовный. Господствующая идеология рушилась, кризис породил социальный и духовный вакуум. И когда в этом разделяющемся обществе возникло Движение «Невада-Семипалатинск», оно во многом стало объединяющей силой. Показателем этого является тот факт, что в состав 1-го Верховного Совета Республики Казахстан вошли около 30 активистов Движения. Более того, почти каждый кандидат в депутаты в своей предвыборной программе ставил вопрос о необходимости прекращения испытаний на СИЯП [9, с.310].

Активная гражданская позиция сторонников движения «Невада-Семипалатинск привела к инициативе принятия Закона «О социальной защите граждан, пострадавших в результате ядерных испытаний на Семипалатинском полигоне» в 1992 году. Проблемой является практическая реализация закона в полной мере. На практике полноценной эффективности государственных действий в части медицинского компонента при реабилитации здоровья пострадавшего населения всё ещё недостаточно. Есть острая необходимость в полноценном применении всех положений Закона к тем людям страны, кто всё ещё ограничен в медицинской защите и государственной помощи. Сложившаяся ситуация по Семипалатинскому ядерному полигону, несмотря на повышенный интерес мирового сообщества к проводимым мерам в республике, направленным на реабилитацию пострадавших граждан от испытаний не является системной и последовательной. Отсутствуют консолидированные действия государственных органов, бизнеса и общественных организаций, в том числе профсоюзов в реализации Закона и Программ помощи, с ним связанные. Отсутствуют данные о расходах средств на эти цели, предусмотренные республиканским бюджетом. При наличии негативных фактов, не соблюдения законодательства РК, не было произведено ни одной проверки в порядке надзора. Люди не имеют соответствующей информации. В республике отсутствует единая система учёта лиц, имеющих право на льготы. Эхо ядерных испытаний продолжается, по сей день, уже в генах третьего и четвёртого поколения [10, с.45].

Активисты движения считают, что город Семипалатинск прославился на весь мир благодаря деятельности МАД «Невада-Семипалатинск», поэтому мы считаем необходимо поднять статус города, чтобы, как и раньше он был областным центром. У движения есть пожелание правительству Республики Казахстан, чтобы была традиция как в Хиросиме. Ежегодно в Хиросиму 6 августа приезжает Премьер-министр Японии, чтобы ударить в набат, который напоминает о трагедии 1945 года. МАД устанавливает теснейшие связи с общественными движениями Японии, принимая участие в международных акциях солидарности с жертвами атомных бомбардировок. 19 мая 2005 года Движение проводит международную встречу в Алматы «Ядерная трагедия Японии и Казахстана не должна повториться», посвящённую 60-летию бомбардировок Хиросимы и Нагасаки, где участники принимают Обращение к Оргкомитету Договора о нераспространении ядерного оружия. Таким образом, международная активность МАД продолжает содействовать решению международных проблем, участвуя в работе конференций с научными докладами [11, с.74]. 28 ноября 2017 года в день рождения императора Японии Акихито состоялось вручение императорского ордена Восходящего Солнца «Золотые лучи с розеткой» президенту Международного антиядерного движения О. Сулейменову за вклад в развитие дружеских отношений между Японией и Казахстаном в деле ограничений процесса распространения ядерного оружия.

За все годы функционирования Движение ведёт большую работу по нераспространению и предотвращению ядерной угрозы во всём мире, проявляет заботу об экологической безопасности, утверждение принципов взаимопонимания и сотрудничества между странами. Помимо значимых шагов в своей международной деятельности, МАД активно работает в Программе «Возрождение Земли и Человека». Силами учёных, сотрудничающих с Движением, проводятся исследования последствий испытаний с целью определить вопросы реабилитации территорий полигона с радиоактивным заражением, решение проблем здоровья жителей, пострадавших от взрывов.

В данной статье хотелось бы отметить имена учёных и активистов, занимающихся проблемами реабилитации СИЯП. Например, академик И.Я. Частников в своих работах обоснованно доказывает пагубное влияние ядерных испытаний на окружающую среду и здоровье населения. Учёный впервые

высказал предположение о том, что результаты радиационных воздействий могут проявляться во втором и третьем поколениях людей, чьи родители пострадали от ядерных испытаний. Частников определил корреляцию между количеством глобального выпадения радионуклидов из стратосферы, попавших туда в период воздушных ядерных взрывов, и продолжительностью жизни людей в 70 – 80-е годы северного полушария, где размещались 4 из 5 наиболее активных ядерных полигонов.

Под руководством профессора А.В. Бигалиева разработано новое направление в экологической генетике. В его основе изучение взаимодействия генетических процессов и экологической реакции организма, оценка влияния на наследственность радиоактивных и химических факторов – загрязнителей окружающей среды обитания, вызывающих мутацию.

Большую работу по нераспространению ядерного оружия и разоружению проводит руководитель северного отделения нашего Движения крупный учёный, профессор МГУ В. Якимец, представлявший нас на многих международных конференциях. В течение прошедших лет Проблемным комитетом при МАД «Невада – Семипалатинск» проведена практическая работа по использованию различных видов биогенной воды для замещения её патогенных структур в организме людей, проживающих рядом с территорией полигона. Под руководством ветеранов движения профессора В.М. Инюшина был налажен выпуск бутилированной биогенезированной столовой воды, что дало возможность около 250 тысячам человек, хотя бы частично, провести процесс замещения патогенной воды на биогенные структуры гидроплазмы.

Специалисты Движения выступают против возвращения в экономику страны территорий бывшего ядерного полигона, при том, что учёные Национального ядерного центра упорно ставят вопрос о возвращении 90% площадей в активную фазу эксплуатации. Необходимость рекультивации земли и очистка от плутония являются тем условием, по мнению учёных МАД, которое позволит решить проблему. М.Х. Хамиев, председатель Карагандинского филиала движения, почётный эколог Казахстана, профессор, долгое время изучает экологическое состояние Семипалатинского региона, напоминает, что ещё в 1974 году Научный комитет ООН по радиации принял научную концепцию по беспороговому действию ионизирующего излучения на живую клетку. Учёный считает, что даже самая минимальная доза вызывает разрушение биологической оболочки живой клетки. Учитывая временной факт периода полураспада остатков плутония на поверхности полигона более тысячи лет, предположительное время распада стронция и цезия составит около 100 лет. Поэтому, по мнению М.Хамиева, нет никакой необходимости не только не ставить вопрос о передаче земли для сельхоз. использования, но и поднимать его в принципе.

Большое практическое применение в медицине имеют работы ветерана Движения профессора М. Жангеловой по клинико-лабораторной диагностике анемического синдрома при загрязнении окружающей среды. По данным учёного, в последние годы частота случаев железодефицитной анемии у детей, проживающих в г. Семей, увеличилась более чем в 2,5 раза. М. Жангеловой вместе с сотрудниками лаборатории разработана специальная карта-анкета обследования жителей экологически неблагополучных районов страны.

Известный ветеран казахстанской фотожурналистики Ю.И. Куйдин став летописцем Движения, в своих фотоотчётах раскрывал правду о жертвах ядерных испытаний семипалатинского полигона. Его фотоальбом «Ядерная трагедия Казахстана» не имеет аналогов в мире. Уникальность работы в её высокопрофессиональном художественно-публицистическом качестве, реалиях трагического содержания, с летописной последовательностью отразившая преступную деятельность ядерного полигона. Создание и распространение фотоальбома является одной из важных гуманистических акций Движения. Авторские фотовыставки на антиядерную тему проводились в Казахстане, России, США, Японии, ФРГ, Италии, Израиле и др. странах [12, с.15].

Активисты Движения ежегодно отправляли более сотни детей из прилегающих к полигону районов на отдых и лечение в Италию и Турцию. В этом большую помощь оказывает филиал МАД в итальянском городе Албанелла. Несколько детей, пострадавших от ядерных испытаний, были бесплатно прооперированы в больницах Швейцарии, Италии и Германии. В Павлодаре уже более 20 лет работает реабилитационный центр «Самал», который назван в память об умершей от лейкоза девочке. В центре, которым руководит активист нашего Движения Багненко З., проходят реабилитацию дети-инвалиды.

Как полагает О. Сулейменов: «Движение «Невада-Семипалатинск» это великий бренд, благодаря которому Казахстан признан в мире. Мы стали лидерами антиядерного движения в мире. В настоящее время активисты движения готовят программу «Чистая страна», основной целью которой

является создание чистой воды, чистого воздуха и очищение земли от отходов производства. Необходимо отметить, что наше понимание этой программы предполагает не только экологическую чистоту природы, но и «чистые» руки, совесть и помыслы у всех людей. Путь к здоровью нации лежит через нравственное оздоровление. Программа будет опубликована от имени движения «Невада – Семипалатинск». В ней примут участие члены Проблемного комитета «Радиация. Экология. Здоровье», а также учёные высших учебных заведений и научно-исследовательских институтов Республики Казахстан».

Международное сообщество оценило активность Движения, признав его заслуги как одного из самых авторитетных и результативных миротворческих движений планеты. Генеральный директор ЮНЕСКО Кончио Мацуура отмечает это в своем послании 2009 года: «Я очень рад направить мои поздравления по случаю 20-й годовщины создания Международного антиядерного Движения «Невада-Семипалатинск», деятельность которого привела к прекращению испытаний ядерного оружия на Семипалатинском полигоне. Исторические документы, накопленные Движением, являются, бесценным свидетельством мирового значения, призывающим и исследующим вклад «Невада-Семипалатинск» во всемирную память. По этим причинам ЮНЕСКО решило в 2005 году включить аудио- и видео документы Международного антиядерного Движения «Невада-Семипалатинск» в Регистр «Память Мира». Жизненно важно, чтобы эти документы, иллюстрирующие конкретное достижение по закрытию полигона, ведению сопротивления против ядерных испытаний, и имеющие глобальное значение для человечества, были сохранены для будущих поколений» [13, с.137].

Заключение

В мае 2017 года в Алматы состоялась I республиканская конференция молодёжи Международного антиядерного Движения «Невада-Семипалатинск». Результатом работы которой было принятие обращения к депутатам Мажилиса Парламента Республики Казахстан. Текст документа затрагивает проблемы восстановления и сохранения природы нашей страны. Активность молодёжи способствует изменению отношения властей к насущным социально-экологическим проблемам.

Выступая в Нур-Султане в сентябре 2019 года перед участниками международной конференции, посвящённой тридцатилетию Международного антиядерного движения «Невада – Семипалатинск» Олжас Сулейменов призвал мировую общественность объединить усилия не только к полному прекращению ядерных испытаний на нашей планете, но и к полному уничтожению существующего ядерного оружия. Эта общепланетарная постановка проблемы сейчас привлекает внимание всех, кому небезразличны мир и безопасность на нашей многострадальной Земле.

На новом этапе развития Движение считает основной своей целью привлечение молодежи Казахстана к борьбе за мир, за счастливую жизнь, свободную от насилия и угроз. В рамках прошедшей международной юбилейной конференции: «XXI – безъядерный век» Движение обратилось с важной инициативой о сборе подписей под обращением «Молодежь Казахстана – против ядерного оружия». Противодействие ядерной угрозе должно стать эстафетой активности для нашей молодёжи Казахстана. Нашу акцию уже поддержали тысячи молодых людей – старшеклассники и студенты, учащиеся техникумов и училищ. Их подписи в электронном формате отправляют в адрес Генеральной Ассамблеи ООН. Мы уверены, что эту акцию поддержит молодёжь стран СНГ и других стран мирового сообщества, т.к. в мире немало людей, осознающих потребности в развитии безопасного будущего планеты. Казахстан вновь может стать инициатором глобальной созидательной инициативы «Молодежь планеты – против ядерного оружия!». Молодое поколение страны, как наше продолжение, должно знать ту часть нашей истории прошлого, что пережило наше поколение и получить уроки нравственности и патриотизма, высокой гражданственности, гуманизма и ответственности за судьбу своего народа. [14, с.134]

Список использованной литературы:

1. *Атчабаров Б.А. Заблуждения, ложь и истина по вопросу оценки влияния на здоровье людей испытания атомного оружия на Семипалатинском ядерном полигоне. – Алматы, 2012 – 278 с.*
2. *Стивенсон С. Вечная скорбь. Ядерный дневник. – DogEar, 2006, Эдинбург, Шотландия. [©Struan Stevenson 2006], пер. с англ. – 124 с. /book distributed free/*
3. *Хочешь мира – готовься к нему! / сост.: Г.В. Акбердина – Алматы: КазгосИНТИ, 1999. – 204 с.*

4. Жотабаев Н.Р. Долгое эхо ядерных испытаний. – Алматы: «Самара-Принт», 2011. – 248 с.
5. «Bilgamesh» International almanac of cultural and social studies, №1 special edition. – Almaty, 2019. – 194 с.
6. Шорманханұлы А. Полигон закрыт народом. Назарбаев ни при чём. // Газета «ДАТ» – 08.09.2021./ <https://datnews.info/>
7. Жотабаев Н.Р. Проблемы войны и мира в истории цивилизации. – Алматы: «Казак университеті», 2016. – 302 с.
8. Мировое развитие: проблемы предсказуемости и управляемости: XIX Между-народные Лихачёвские научные чтения, 22-24 мая 2019 г. – Санкт-Петербург.: СПбГУП, 2019. – 632 с.
9. Олжас и Я. Книга вторая. – М.: Худож.лит., 2018. – 496 с.
10. Безъядерный век! Сб. материалов Республиканской научно-практической конференции «20 лет навстречу миру, свободному от ядерного оружия»/ Отв.за выпуск: Л.Прус – Алматы: 2011. – типография «L-pride». – 161 с
11. Abishev M.A. The Contemporary Ecology and Nuclear Situation on the Semipalatinsk Nuclear Firing Ground. Word Conference against A&H Bombs. Japan Hiroshima. 2001. – p.212.
12. Абишев М. Антиядерная политика Казахстана: вчера, сегодня, завтра. // Республиканский общественно-политический журнал «Мысль» – №2 – 2014
13. Исаев Н. «За заслуги перед человечеством». – «Роль и значение Международного антиядерного движения» Сб. научно-практической конференции. – Алматы, 2008. – с.276.
14. Прус Л. «За заслуги перед человечеством». – «Роль и значение Международного антиядерного движения» Сб. научно-практической конференции. – Алматы, 2008. – с.276.

References:

1. Atchabarov B.A. Zabluzhdeniya, lozh i istina po voprosu ocenki vliyaniya na zdorove lyudej ispytaniya atomnogo oruzhiya na Semipalatinskoy yadernoy poligone. – Almaty, 2012 – 278 s.
2. Stivenson S. Vechnaya skorb. YAdernyy dnevnik. – DogEar, 2006, Edinburg, SHotlandiya. [©Struan Stevenson 2006], per. s angl. – 124 s. /book distributed free/
3. Hochesh mira – gotovsya k nemu! / sost.: G.V. Akberdina – Almaty:KazgosINTI, 1999. – 204 s.
4. Zhotabaev N.R. Dolgoe ekho yadernyh ispytani. – Almaty: «Samara-Print», 2011. – 248 s.
5. «Bilgamesh» International almanac of cultural and social studies, №1 special edition. – Almaty, 2019. – 194 s.
6. Shormanhanuly A. Poligon zakryt narodom. Nazarbaev ni pri chyom. // Gazeta «DAT» – 08.09.2021./ <https://datnews.info/>
7. Zhotabaev N.R. Problemy vojny i mira v istorii civilizaci. – Almaty: «Kazak universiteti», 2016. – 302s.
8. Mirovoe razvitie: problemy predskazuemosti i upravlyaemosti: HIX Mezhdunarodnye Lihachyovskie nauchnye chteniya, 22-24 maya 2019 g. – Sankt-Peterburg.: CPbGUP, 2019. – 632 s.
9. Olzhas i YA. Kniga vtoraya. – M.: Hudozh.lit., 2018. – 496 s.
10. Bez'yadernyy vek!.Sb. materialov Respublikanskoj nauchno-prakticheskoy konferencii «20 let navstrechu miru, svobodnomu ot yadernogo oruzhiya»/ Otv.za vypusk: L.Prus – Almaty: 2011. – tipografiya «L-pride». – 161 c
11. Abishev M.A. The Contemporary Ecology and Nuclear Situation on the Semipalatinsk Nuclear Firing Ground. Word Conference against A&H Bombs. Japan Hiroshima. 2001. – p.212.
12. Abishev M. Antiyadernaya politika Kazahstana: vchera, segodnya, zavtra. // Respublikanski obshchestvenno-politicheskij zhurnal «Mysl'» – №2 – 2014
13. Isaev N. «За заслуги перед человечеством». – «Rol i znachenie Mezhdunarodnogo antiyadernogo dvizheniya» Sb. nauchno-prakticheskoy konferencii. – Almaty, 2008. – s.276.
14. Prus L. «За заслуги перед человечеством». – «Rol i znachenie Mezhdunarodnogo antiyadernogo dvizheniya» Sb. nauchno-prakticheskoy konferenci. – Almaty, 2008. – s.276.

Sh.Nikoui¹, G.O.Abdikerova^{1*}, T.B.Tauykelova¹

¹ *Kazakh National University named after Al-Farabi
Almaty, Kazakhstan*

PROBLEMS OF NATIONAL IDENTITY IN AFGHANISTAN

Abstract

From a sociological point of view, national identity is defined as a kind of feeling and emotional belonging to a society that causes national unity and cohesion and has different material, cultural and psychological dimensions that cause societies to differ from each other. The phenomenon of Ethnicization and the formation of sub-national identities and subcultures have become doubly important in the contemporary period because factors such as territorial divisions based on national government, inequality, deprivation, ideology, and colonialism play an important role in ethnic nationalization in societies. The ethnicization of identity can be called a process in which the link between national values is weakened and the possibility of maintaining the convergence of a nation is endangered. What is true of national identity in Afghanistan is that no deep link has yet been established between nationalities and ethnicities with national territory, values, and culture.

The identity crisis in Afghanistan has been more focused on the social segregation of groups and has not yet reached the stage of disintegration. Lack of national identity has left negative consequences in the development of concepts such as national unity, national participation, and social justice and has prevented the formation of civic nationalism.

keywords: Afghanistan, Identity, National Identity, Politicization of Ethnicity.

*Ш. Никоуи¹, Г.О. Абдикерова^{1*}, Т.Б. Тауекелова¹
¹ *Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан**

АУҒАНСТАНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ БІРЕГЕЙЛІК МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа

Социологиялық тұрғыдан алғанда, ұлттық бірегейлік – бұл әртүрлі материалдық, мәдени және психологиялық аспектілері арқылы бір-бірінен ерекшелене отырып, ұлттық бірлік пен келісімді қалыптастыруға бағытталатын, қоғамға жататындығын эмоционалдық сезінудің бір түрі. Қазіргі кезеңде этникаландыру және субұлттық бірегейлік пен субмәдениеттің қалыптасу құбылысы аса маңызды болып отыр, және осыған орай ұлттық басқаруға негізделген аумақтық бөліну, теңсіздік, депривация, идеология және отаршылдық сияқты факторлар қоғамдағы этникалық ұлттандыруда маңызды рөл атқарады. Бірегейліктің этникалануын ұлттық құндылықтар арасындағы байланысты әлсірететін және ұлттардың жақындасуын сақтау мүмкіндігіне қауіп төндіретін процесс деп айтуға болады. Ауғанстандағы ұлттық бірегейлікке қатысты шындық – бұл, өз аумақтары, құндылықтары мен мәдениеті бар ұлттар мен этностар арасында әлі де терең байланыс орнамағандығы.

Ауғанстандағы бірегейлік дағдарысы топтардың әлеуметтік сегрегациясына бағытталған және әлі де толық ыдыраудың сатысына жеткен жоқ. Ұлттық бірегейліктің болмауы ұлттық бірлік, ұлттық қатысу және әлеуметтік әділеттілік сияқты ұғымдарды дамытуда жағымсыз салдарға алып келуде және азаматтық ұлтшылдықтың қалыптасуына кедергі болып отыр.

Түйінді сөздер: Ауғанстан, бірегейлік, ұлттық бірегейлік, этникалықтың саясаттандырылуы.

Ш.Никоуи¹, Г.О.Абдикерова^{1*}, Т.Б.Таукелова²
¹ Казахский национальный университет им. аль-Фараби
Алматы, Казахстан

ПРОБЛЕМЫ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ В АФГАНИСТАНЕ

Аннотация

С социологической точки зрения национальная идентичность определяется как разновидность чувства и эмоциональной принадлежности к обществу, которая вызывает национальное единство и сплоченность и имеет различные материальные, культурные и психологические аспекты, которые заставляют общества отличаться друг от друга. Феномен этнизации и формирования субнациональных идентичностей и субкультур стал важным в современный период, и поэтому такие факторы, как территориальное деление на основе национального правительства, неравенство, депривация, идеология и колониализм, играют важную роль в этнической национализации в обществах. Этнизацией идентичности можно назвать процесс, в котором связь между национальными ценностями ослабевает и возможность сохранения конвергенции нации оказывается под угрозой. Что верно в отношении национальной идентичности в Афганистане, так это то, что еще не установлена глубокая связь между национальностями и этносами с национальной территорией, ценностями и культурой.

Кризис идентичности в Афганистане был больше сосредоточен на социальной сегрегации групп и еще не достиг стадии дезинтеграции. Отсутствие национальной идентичности привело к негативным последствиям в развитии таких понятий, как национальное единство, национальное участие и социальная справедливость, и препятствовало формированию гражданского национализма.

Ключевые слова: Афганистан, идентичность, национальная идентичность, политизация этничности.

Introduction

National identity is the most universal level of identity in all social systems, of which the functional importance depends on the unity and cohesion that it creates in society. National identity is a two-dimensional concept that implies "similarity" and "distinction" at the same time national identity, on the one hand, includes the characteristics which a nation is identified, and on the other hand, refers to the characteristics based on which nationalities are separated from each other. Sociologists say that "the ideal model of national identity in any society is different from other societies and arises from the values and attitudes of that society" [1, p. 2]. In general, the concept of national identity, according to Eastern and Western philosophers, is related to modern literature that has emerged after the Renaissance. Some writers consider national identity to be a political phenomenon that first appeared in Europe and then spread to the political literature of other lands. Apart from the issue of identity typology, the discussion of national identity is usually considered in societies that consist of heterogeneous ethnic, religious groups, and social gaps. These social gaps in society have become active and influential gaps in ethnic-religious identities, as a result of which ethnic conflicts and national identity crises are becoming commonplace in a given society [2]. "If the concept of identity means the cognition that people have of themselves and distinguish themselves from others, national identity promotes this individual cognition to collective cognition and a sense of belonging to common cultural elements, national symbols and historical values" [3, p.10]. National identity is a sense of belonging to a particular nation. A nation that has symbols, traditions, holy places, customs, traditions, historical heroes, and special culture and land [4, p.81]. The main cause of identity crisis in countries with ethnic diversity is disagreement over the definition of their national symbols, which is examined under factors influencing the formation of identities.

Scientists give various characteristics of identity, enriching the understanding of such social phenomena.

1. Giddens examines the issue of identity under the conditions of modernity and globalization. He believes that globalization is simultaneously increasing the importance of regionalism, local nationalism, local ethnicity, and decentralization. "Ultimately, Giddens considers the main pattern of identity-building in today's societies to be non-specific, emphasizing that project-making identity is reflective and that individuals make choices about their identities; Because in general, globalization provides the opportunity to the continuous reconstruction of identity" [5, p.291].

2. Peter Berg besides emphasizing the theory of "identity control" explains how the meaning of identity can help predict one's future behavior. He believes that identity and behavior are linked through a common

semantic system, so if we can discover the meaning that identity has for the individual, we can predict the behavior of individuals and groups [6]. Identity is one of the most important and prominent issues in any society that has the greatest importance and necessity in terms of national unity and cohesion. Identity has different hierarchies, but at a glance, two types of identity can be distinguished:

Individual Identity is the characteristics that distinguish the "I" from others.

Collective Identity; It is a group of people in common affairs, which leads to social solidarity and the formation of a social unit called "us" and separate from other social units [2, p.74].

"Social identity" refers to how individuals and groups are distinguished. Social identity is determined by our understanding of "who we are and who others are" which is rooted in the process of socialization [7].

3. In the theory of "social comparison", Leon Festinger believes that social groups by comparing "their group" with "other groups" realize their abilities and possessions with others. In this case, a sense of discrimination and social and political conflict may develop between individuals and groups, which is shown in their behavior [8, p.74].

4. In the theory of "situational identity", Alexander shows how a person's relationship with the environment at a given time, can create a situational identity. Alexander's theory focuses on situational identity, not on a structured and relatively fixed identity [9, p.74].

Methods research

In the nineteenth century, Afghanistan experienced linguistic unity and the creation of a single ethnic identity through such components as language and common heritage. The main strategy in the nation-building projects of that time was the attraction and assimilation of all linguistic or ethnic groups into a single identity based on a common national language [10, p.43-45]. Identity and ethnicity are cultural phenomena, as Anthony Giddens says that, ethnic and diversity of identity can enrich societies; and that multi-ethnicity often transforms countries into vibrant and dynamic environments, but ethnic conflict, especially internal unrest, and external factors, has turned ethnic diversity in Afghanistan now into a most important challenge. The main challenge is to compete to the political power by relying on its undemocratic approach, which is seen as an obstacle to achieving a just political system. What must be denied in the struggle for democracy is ethnic nationalism and hegemony. Otherwise, the desire and need of society to acquire an ethnic identity, "identifying it" is considered the main factor of "separatist movements and ethnic decentralization" [11, p.203].

The people of Afghanistan and its tribes have lived together peacefully in the past and had a strong social unity like religion, faith, national values, cultural customs, art, and a common language (Persian) and as well as the Persian language was the language of authorities were the connecting factors of the tribes. Like most countries that link ethnicity to immigration, ethnic nationalism in Afghanistan is strongly linked to politics and political power. The history of Afghan nationalism also dates back to the modern era (early 20th century), especially to nation-state-building and constitution-making, because the politics of ethnic identity has created a kind of extreme minority instead of citizenship rights, the most important consequence of which is ethnic conflict. If ethnic identity becomes an "extreme minority" and a sense of ethnic superiority it causes national conflict and prevents the ethnics from the social solidarity [6, p.69]. Some sociologists believe ethnic differences, and ethnic differences will gradually fade in the process of modernization. Although Afghanistan is still a traditional society, in traditional societies, identity is not considered a problem and there is no identity crisis in these societies because "the identity of individuals in traditional societies is easily determined and the history clarifies the existing identity of individuals", but in today's modern societies, contrary to fixed definitions of identity, different identities have exploded and clashed with each other under any circumstances as if I am a citizen of Afghanistan, my identity must be Afghan. "This is the anti-pluralist spirit that deprives individuals of the right to freedom of choice" [12].

To compare the past of Afghanistan and its present, to study the problem of ethnic identity and conflicts arising on this basis in modern conditions, the method of theoretical analysis, comparative historical analysis was used. Critical analysis of the consequences of the superiority of ethnic identity instead of the creation of civil relations helped the authors to make a predictive assessment of the situation in Afghanistan.

Results and discussions

The "identity crisis" and, more importantly, the "politicization of ethnicity" in Afghanistan have been the result of the wrong policies of Afghan rulers throughout history. According to Ahadi, only in the last two centuries, in the decade of democracy (1964-1973), there had been made serious efforts to establish a nation-

state system based on equality and social justice. The 1964 constitution, in addition to equal ethnic rights, also ended centuries of discrimination against Shiite Muslims (in Afghanistan) (1995). The crisis of identity and ethnicity in Afghanistan was so widespread that even these efforts could not bring about lasting change in the situation. In this regard, the ethnic structure of political power, ethnic elites, and competition for scarce resources are the main reasons that play a role in the politicization of ethnicity.

Most scholars of contemporary history have studied the relationship between ethnicity and tribe and political power mainly since the time of Ahmad Shah Durrani (1747). Some domestic scholars interpret ethnicity as the determinant of political behavior, Ethnic and ethnicity play a decisive role in the Afghan political system to elements such as language, religion, and ideology. Although specific statistics on the number of ethnic groups are not available, the constitution and national anthem of Afghanistan listed 14 ethnic groups in Afghanistan. Among the four ethnic groups (Pashtuns, Tajiks, Hazaras & Uzbeks) are the most populous tribes and are the main players in political power.

After the transition period (The Bonn Agreement 13 December 2001) and the formation of the Senate and the approval of the constitution, the constitution declared the structure of the new democratic government of Afghanistan and "prohibited any political behavior based on ethnicity" [13, p. 64 – 66]. But the truth is that even in the "Bonn Agreement" the distribution of power in proportion to the (estimated) population among the tribes retained its importance and again the ethnic factor played a decisive role in government organizations and political parties. I have already mentioned that ethnic identity is a "cultural phenomenon" in itself. It is only by highlighting differences and politicizing ethnicity that a kind of hegemony is formed between ethnic groups. There are various theories regarding the politicization of ethnicity in the social sciences, the most important are mentioned below:

On the nature of the politicization of ethnicity and ethnic heterogeneity Glaser, Moynihan, and Susan Olzak say: "they have seen the competition for government resources and jobs as the impetus for ethnic conflict" [14]. But Anthony Smith and Paul Brass, see based on "elite competition theory" consider the role of elites important in the ethnic mobilization using cultural elements. Some see the role of the international system as an effective factor in ethnic conflicts. How are these three theories examined about the Afghan? In Afghanistan, it has been widely believed that tribes first became embroiled in ethnic strife over land, water, and pastures to the point that some writers on the wars of Amir Abdul Rahman and the theory of ethnic elimination and ethnic displacements in northern Afghanistan to get the land of the minorities. His successors have done the same according to the above-mentioned theory [14].

According to the deprivation theory, "the relative deprivation of minority groups causes ethnic conflicts between the minority and the majority" [15, p.30]. The long isolation of non-Pashtuns from the arena of political power motivated them to seek to end their "historical deprivation" Elite competition theory about Afghanistan's experience of ethnic conflict complements the theory of deprivation of sources of political power.

These two theories pay attention to the internal factors of the phenomenon of ethnicity, but the third theory considers external factors to be an effective factor in strengthen ethnicity. The beginnings of the international system's influence on ethnicity in Afghanistan date back to "the time of Russian-British rivalry in the nineteenth and twentieth centuries." Scholars such as Vartan Gregorian and Mohammad Siddiq Farhang believe that some of Afghanistan's political and cultural elites have been theoretically influenced by the Pan-Turkism of Mustafa Kemal Ataturk and other nationalist views of the 1930s and have considered implementing their models. In this case, they especially mention several Pashtun elites such as (Mahmoud Tarzi) [16, p.264].

The invasion of Afghanistan by the Soviet Union (1979), the independence of Pakistan, Uzbekistan, and Tajikistan due to cultural commonalities in southern and northern Afghanistan are considered external factors which have been influencing nationalism and ethnic identity in Afghanistan. One example of a factor in Afghanistan's domestic politics and its impact on the ethnicity approach is that "for the first time in the literature Afghan media, the term 'nationalities' was promoted by the Russians" [17, p.60]. This was the issue for the Central Asian countries which the Russians wanted to implement in Afghanistan as well. On the eve of communistic government, the official language of the government in addition to Pashto and Persian also recognized the language of a minority like Uzbek, Turkmen, Baluchi, and Nuristani as the official languages of the country [18, p.7-9]. During the rule of the People's Party government, recognition of minority languages Ethnic groups was initially formed to weaken the position of the Persian language and strengthen the Pashto language as a national language, which for the first time diverted cultural nationalism from its main course and served the government's policy. There is no doubt that ethnicity and the national identity

crisis in Afghanistan have not become a social phenomenon, but the identity crisis is formed when the identity has become political. The issue of identities in Afghanistan has reached this stage, there is no other way out of it than the government obeys cultural-ethnic pluralism.

Conclusion

Sociologists mention three models for solving the problems of sub-identities, ethnicities, and achieving national identity in countries: "assimilation", "smelting furnace" and "pluralism". These models are based on the sociological analysis of immigrant countries. Although Afghan society is not made up of immigrant ethnic groups, this does not mean that the challenge of national identity in Afghanistan cannot be examined in terms of these approaches.

Anthony Giddens explains that the first model does not accept the cultural differences of immigrants and emphasizes that they are similar to the dominant culture. The smelting model accepts ethnic diversity but emphasizes the cultural mixing of immigrants with the original culture. Pluralism recognizes the approach of subcultures with equal validity and importance. What was decided at the Bonn Summit (5 December 2001) about ethnicity and the structure of political power in Afghanistan was somewhat in line with the third approach, the pluralism approach.

In the approach of totalitarianism and sectarianism, the emphasis is on the inclusion of ethnic groups in political power based on agreement. In the new political system, the values of human rights, citizenship rights, equality, and social justice could not transform the existing vacuum (civil nationalism) in political and social structures. Thus, the attempt to integrate minorities into the political structure was interpreted by critics of the system as "de-ethnicization." The holistic trend emphasizes national identity, national unity, and the condemnation of ethnicity as a platform for nationalization, which is pursued primarily through the enactment of laws, instructions, and executive orders, and emphasizes the cultural interaction of ethnic groups. The diversity of the composition of government employees, the broadcast of mixed Persian and Pashto programs from the media, are signs of efforts to implement this model. In such cases, this approach is considered close to the "melting furnace" approach [14]. On the other hand, the generalization of "Afghan" identity (the name of the Pashtun people to other ethnic groups) in national identities and the emphasis on the word "Afghan" as a national identity is similar to the "assimilation" model. Critics say the attempt to remove ethnic identities runs counter to constitutional principles and successful mechanisms implemented in multi-ethnic countries. They emphasize that in Afghanistan, too, pluralism and ethnic tolerance can be a solution to ethnic conflict and political crisis, rather than enacting extra-legal regulations to eliminate ethnic identities. Patterns of national identity in Afghanistan discuss the existing social contexts and backgrounds for achieving national identity. These patterns will help us to elucidate the relationship between the geographical location of ethnic groups, wartime migrations, second-generation immigrants, and the ethnic structure of political power in Afghanistan with how national identity is defined.

1. The model of pluralism: The model of pluralism in Afghanistan can be examined in terms of culture, ethnicity, and religion. Cultural pluralism means accepting cultural plurality and diversity within the framework of national values [14]. Cultural pluralism creates a kind of integration in the field of culture, which is the opposite of cultural elimination and imposition and brings Afghan society closer to the national identity. However, in the multicultural conceptual course, "the idea of an egalitarian multicultural society has never been fully realized empirically" [19].

2. Transition to Democracy: In post-conflict countries with ethnic minority structures "majority democracy" leads to the permanent victory of one social group and the permanent defeat of another, resulting in ethnic violence and identity-seeking. "The reality is that in countries like Afghanistan, where on the one hand the people choose with ethnic presuppositions and on the other hand the political decision-makers act according to tribal criteria, there is no other way but to moderate the kind of democracy that governs power relations in the country [20]. The establishment of consensual or democracy and the division of the quota of executive power is the only possible way to gather different social groups at the center of the political system.

List of references:

1. Loghman Neyra, Mehdi, Khamesan, Ahmad and Ayati, Mohsen. *Identify the components of national identity in the curriculum based on the data theory of the foundation. Quarterly Journal of Educational Innovations. – 2012. – №. 40.*

2. Tavassoli, Gholamabbas, and Qasemi, Yar Mohammad. *Collective identities and globalization. Social Science Letter.* 2005.
3. Yousefi, Ali. *Interethnic Relations and Its Impact on National Identity in Iran, A Secondary Analysis of National Survey Data, National Studies Quarterly, Second Year, 2001.- № 6.*
4. Golmohammadi, Ahmad. *Globalization of Identity Culture, Tehran: Ney Publishing.* 2003.
5. Giddens, Anthony. *Modernity and Identification, translated by Nasser Mofaghian, Tehran: Ney Publishing.* 2000.
6. Talebani, AbuTurab, Karimzadeh, Ali. *Identity seeking and ethnic conflict (providing an analytical framework). Afagh Security Quarterly, Year 11, Issue 39, Summer 2018.*
7. Jenkins, Richard. *Social Identity, translated by Touraj Yarahmadi, Tehran: Shirazeh Publishing and Research.* 2003.
8. Festinger, L. *A theory of social comparison process. Human Relations.* 1954.
9. Alexander, C.N. and Lauderdale, P. *Situated identity and social influence.* 1977.
10. Shadson, Michael. *Culture and Integration of National Societies, "Translated by Kavous Sidamami. Foreign Policy.- 1995. – Vol. 8, – p. 4.*
11. Ozkarimli, Omut. *Theories of Nationalism, translated by Mohammad Ali Ghasemi, Tehran: Publication of Iranian Civilization.* 2005.
12. Vincent, Decomet. *Identity Crisis. Translator, Reza Spili, Le Monde Diplomatic. Political-Cultural Monthly.* 2014.
13. Bakhtiari, Sedigheh, Zaki, Mehdi. *Ethnic groups and distribution of political power in Afghanistan Modification or change of political system in the country, Published by Afghanistan 2019, Institute for Strategic Studies Publication Number: AISS-P-026-2019.*
14. Ayoubi, Arvin. *The Heavy Shadow of Ethnicity on Politics in Afghanistan, BBC, November 6, 2013. – access mode: https://www.bbc.com/persian/afghanistan/2013/11/131104_k02*
15. Gar, Ted Robert. *Why People riot, translated by Ali Morshedizad, Tehran: Research Institute for Strategic Studies.* 1998.
16. Gregorian, Wartan. *The emergence of a new Afghanistan. Translator, Ali Alam Kermani, Publisher: Erfan.* 2009.
17. Afghan, Samsur. Saqqaw II. *Translator, Khalil, wedadbariesh. Afghanistan: Dar all nasher.* 1998.
18. Ahadi, Akbar, Zivari. *Journal of Asian Studies Volume 35, Number 7 July 1995. – access mode: https://archive.org/details/20201203_20201203_1410/page/10/mode/2up. Anwarul Haq (1995). The Decline of Pashtuns in Afghanistan, translated by Seyed*
19. Rex, John. *Ethnic Minorities in the Modern Nation-State, Hampshire, Macmillan press.* 1996.
20. Rafat, Rahmatullah (2020). *Ethnic loyalty of political elites and the nation-building process in Afghanistan. – access mode: <https://www.etilaatroz.com/100765>.*

ШЕТЕЛ ҒАЛЫМДАРЫНЫҢ МІНБЕСІ Трибуна зарубежных ученых TRIBUNE OF FOREIGN SCIENTISTS

МРНТИ 11.09.09

<https://doi.org/10.51889/2021-4.1728-8940.08>

Рау И.А.*

Академия ведущих кадров Бундесфера, г. Гамбург, Германия

ВЛИЯНИЕ МАКСА ВЕБЕРА НА ПРЕДСТАВЛЕНИЯ ИОСИФА ШУМПЕТЕРА О РАЦИОНАЛИЗАЦИИ ЖИЗНИ ПРИ КАПИТАЛИЗМЕ: СОЦИОЛОГО-ПОЛИТОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ

Аннотация

В статье рассматриваются социолого-политические вопросы влияния М. Вебера на представление И. Шумпетера о рационализации жизни при капитализме, которые еще не изучены в научной литературе. В статье уделяется большое внимание социолого-политическим взглядам М. Вебера и его влияние на И. Шумпетера, а также вопросам рационализации жизни при капитализме 19-20 веков. В статье отмечается, что И. Шумпетер показал элитарность любой демократии и присоединился к тезису М. Вебера о том, что политика охватывает все виды деятельности по самостоятельному осуществлению власти и руководства. Капиталистический образ жизни означает рациональность и расчет во всем. Вместе с тем, в статье уделено внимание и дискуссионным вопросам.

Ключевые слова: рационализация, жизнь, капитализм, социализм, демократия, действие, поведение, анализ, ориентация, власть, государство, общество, политика, налог, влияние.

И.А. Рау*

Бундесфер жетекші кадрлар Академиясы, Гамбург қ., Германия

МАКС ВЕБЕРДІҢ ДЖОЗЕФ ШУМПЕТЕРДІҢ КАПИТАЛИЗМ КЕЗІНДЕГІ ӨМІР РАЦИОНАЛИЗМІ ТУРАЛЫ ИДЕЯЛАРЫНА ӘСЕРІ: ӘЛЕУМЕТТАНУЛЫҚ ЖӘНЕ САЯСАТТАНУ АСПЕКТІЛЕРІ

Аңдатпа

Мақалада ғылыми әдебиетте әлі зерттелмеген М.Вебердің И. Шумпетердің капитализм кезіндегі өмірді рационализациялау туралы идеясына әсер етуінің социологиялық және саяси мәселелері қарастырылады. Мақалада М. Вебердің әлеуметтік-саяси көзқарастарына және оның И.Шумпетерге әсері, сондай-ақ 19-20 ғасырлардағы капитализм кезіндегі өмірді рационализациялау мәселелеріне көп көңіл бөлінеді. Мақалада И. Шумпетер кез-келген демократияның элитарлығын көрсетіп, М.Вебердің саясат билік пен көшбасшылықты тәуелсіз жүзеге асырудағы барлық іс-әрекеттерді қамтитындығы туралы тезисіне қосылды. Капиталистік өмір салты барлық нәрсені ұтымды және есептеуді білдіреді. Сонымен қатар, мақалада пікірталас мәселелеріне де назар аударылған.

Түйін сөздер: рационализация, өмір, капитализм, социализм, демократия, әрекет, мінез-құлық, талдау, бағдарлау, билік, мемлекет, қоғам, саясат, салық, ықпал.

I.A. Rau*

Academy of leading personnel of the Bundeswehr, Hamburg, Germany

THE INFLUENCE OF MAX WEBER ON THE REPRESENTATIONS OF JOSEPH SCHUMPETER ON THE RATIONALIZATION OF LIFE UNDER CAPITALISM: SOCIOLOGICAL AND POLITICAL ASPECTS

Abstract

The article discusses sociological and political questions about the influence of M. Weber on I. Schumpeter's view of the rationalization of life under capitalism, which have not yet been studied in the scientific literature. The article focuses on the social and political views of M. Weber and his influence on I. Schumpeter, as well as on the rationalization of life under capitalism of the 19th-20th centuries. The article notes that I. Schumpeter showed the elitism of any democracy and joined M. Weber's thesis that politics encompasses all activities of independent exercise of power and leadership. Capitalist lifestyle means rationalizing and calculating everything. However, the article also focuses on discussion issues.

Keywords: rationalization, life, capitalism, socialism, democracy, action, behavior, analysis, orientation, power, state, society, politics, tax, influence.

Введение

Мыслитель М. Вебер стоит, как и любой другой ученый, перед задачей проверяемости, верифицируемости своих утверждений, хотя и может, как и каждая личность указывать на то, какими средствами достижимы определенные им цели и какие сопутствующие последствия при достижении этих целей могут быть. Социолог должен стремиться быть свободным от диктата ценностей окружающей его культуры, как и физик, и химик. Этот тезис Вагнера оказал сильнейшее влияние на позитивистски ориентированные социологические течения в мировой науке. Марксисты всех мастей отнеслись к этому тезису крайне неприязненно.

Представления о том, что процессы качественных изменений в обществе могут быть вызваны одним лишь главным фактором (в этом особенно преуспели марксисты, ссылавшиеся на изменения в экономике, Вебер отбрасывал как спекулятивные, указывая на многофакторность таких изменений). Социологию М. Вебер определяет, как науку о «социальных действиях» отдельных личностей или их групп. Такие действия имеют решающее влияние во всех сферах общественной активности.

В рамках социальных действий наблюдаются закономерности, которые можно рассматривать как исходный пункт социологического анализа. Повторяющиеся модели поведения и действия закреплены в институтах (Institutionen), таких как брак, семья, собственность, владение, специальность, власть и др. В институтах отражаются общепризнанные в данном обществе представления о порядке жизни.

Методология исследования

Интерес к методологическим проблемам как естественных, так и гуманитарных наук был характерен для последней четверти прошлого века, особенно в Германии. В конце XIX в. в Германии сложились два направления, отстаивавшие тезис, что науки о культуре должны иметь свой собственный методологический фундамент, отличный от фундамента естественных наук. Мы имеем в виду философию жизни (В. Дильтей, Г. Зиммель) и близкое к ней неогегельянство (Б. Кроче), с одной стороны, и неокантианство Баденской школы (Г. Риккерт, В. Виндельбанд) – с другой.

В статье применяются различные методы исследования, технология работы с научной литературой, были сделаны результаты исследования, через принципы системного подхода и методы системного анализа.

Обсуждение и результаты исследования. Одной из важнейших проблем современного общества являются отношения между государством, рынком, экономикой и политикой в целом. Хорошим примером многовекового отношения между этими сферами, является налоговое государство «Steuerstaat» (у Шумпетера). Взимание налогов, контроль за этим процессом, необходимость регулирования его, создали государство и продолжали его формировать вплоть до наших дней. До появления налогового государства, полагает этот экономист и социолог, любые стороны жизни сообщества и вся деятельность индивидуума были неотделимы от социальной жизни сообщества, и в современном обществе самоосуществление своей индивидуальности и личности

стало самоцелью. Это касается как обычных активных членов общества, а в особенности инновативных предпринимателей. Государство противостоит многообразным «самоцелям» индивидов и групп как многофункциональный механизм: оно определяет интересы и цели всего общества и контролирует их достижение. Но возможности налогового государства ограничены: оно может поднимать налоги лишь до той степени, пока граждане и предприниматели не потеряют интереса к экономическим или финансовым достижениям и «перестают свою лучшую творческую энергию прилагать к финансовой и экономической активности» [1, S.22,23,69].

Как только налоговое государство возникло, его бюрократия будет стремиться к росту, расширению его функций без наличия общественных или просто экономических потребностей для этого. Государство стало жизненным центром, смыслом и условием своего аппарата. Для последнего, общественные потребности выступают на задний план по сравнению с желанием сохранить, укрепить и расширить самое себя. И выискиваются все новые, обществу необходимые, якобы, цели для взимания все новых налогов или увеличения старых [2,S.214].

В работе «Кризис налогового государства» (1918), рассматривая историю государства, автор утверждает, что долгое время население его отождествляло с бюрократическим аппаратом и вне кризисных ситуаций выполняло его указания по привычке. Ситуация изменилась с появлением свободного рынка и богатеей буржуазии. Государство своими налогами и иными поборами противостояло частной собственности экономике, уступающей в тоже время все более по возможностям воздействия на все развитие общества («... bourgeoisen Steuerstaat, der überall verhältnismäßig arm den Privatwirtschaften gegenübersteht»). И всегда эта слабеющая государственно-бюрократическая структура остается для собственных целей частнособственнического производства чем-то чуждым и даже враждебным, хотя и существует за счет этого производства. Налоговое государство нуждается, поэтому в значительной автономии буржуазной экономики и частной, семейной жизни граждан. Определенный уровень не соблюдения этой автономии ведет к налоговой инквизиции, росту армии бюрократов и, в конечном счете, к социальному взрыву [3,S.149].

При слабеющем (regredierenden) доминировании других областей жизни общества по отношению к процессу творческого разрушения в экономике, означает в понимании Шумпетера, что внешние (exogene) механизмы тормозят развитие внутренних потенциалов капиталистической экономики. Воздействие тормозящих факторов ведет, при достаточной длительности его, к стагнационному состоянию экономики и ясно, что капиталистическая экономика не может функционировать в состоянии стагнации. Функции саморазвития капитализма все более замещаются государством, рутинной деятельностью государственной бюрократии, определяющей рамочные условия существования капиталистической экономики.

Шумпетер показал элитарность любой демократии и присоединился к тезису М. Вебера о том, что политика охватывает все виды деятельности по самостоятельному осуществлению власти и руководства. Считал верным тезис, что главным объектом исследований политологии являются индивидуальные или групповые субъекты, «проявляющие волю к власти».

В работе И. Шумпетера «Капитализм, социализм и демократия» имеется небольшая глава «Устранение функции предпринимателя» («Das Veralten der Unternehmerfunktion»). Там рассмотрена и «...возможность, что экономические потребности человечества однажды будут настолько полно удовлетворены, что останется мало поводов для усиления дальнейшей продуктивности производства» («...Möglichkeit, dass die wirtschaftlichen Bedürfnissen der Menschheit eines Tages so völlig befriedigt wären, dass wenig Anlass bliebe, noch weitere produktive Anstrengungen zu unternehmen»). В итоге возникло бы более или менее стабильное общество, в котором для предпринимательского творчества не было бы места, а руководство индустрией и торговлей переняло бы на себя некоторое бюрократическое ведомство. В таком обществе капитализм вымирал бы, а энергия творческих людей перестала бы притекать в экономику. И.Шумпетер предсказывал, что в таких условиях: «... почти автоматически возник бы социализм весьма умеренного типа» («...beinahe automatisch entstünde ein Sozialismus eines sehr gemäßigten Typs»). Однако на ближайшие десятилетия Шумпетер такое развитие для большинства развитых капиталистических стран исключал, а СССР как страну социализма не рассматривал. Само слово «советский» в названии этого государства было неуместным, ибо власть принадлежала здесь на деле бюрократии одной единственной партии. Рассуждал автор и о том, что витальные возможности общества могут быть для подавляющего большинства его населения удовлетворены в недалеком будущем на путях механизации и автоматизации. Это же касается регулирования и управления таким стагнационным обществом. И.Шумпетер полагал, что этот

процесс уже (с 1942 с указанием на США) начался. Капиталистическое предприятие стремится для повышения производительности, возможно, большее количество форм своей деятельности автоматизировать. Но если нет на предприятии работников — живых людей, то некому и создавать прибавочную стоимость. На пути все большей автоматизации предприятие уничтожает себя как капиталистическое предприятие. Он писал, что: «...die kapitalistische Unternehmung durch ihre eigensten Leistungen den Fortschritt zu automatisieren tendiert“ zeige die kapitalistische Entwicklung „sich selbst überflüssig zu machen – unter dem Druck eigenen Erfolges zusammenzubrechen“ (При полной автоматизации капиталистическое предприятие само себя делает капиталистически излишним). В качестве сердцевины такого парадоксального успеха капитализма, Шумпетер рассматривал «организационные инновации» («organisatorische Innovationen») и утверждал, что «...настоящими зачинателями **социализма** была не интеллигенция, или агитаторы, пропагандировавшие его, а Вандербильды, Карнеги и Рокфеллеры» («Die wahren Schrittmacher des Sozialismus waren nicht die Intellektuellen oder Agitatoren, die ihn predigten, sondern die Vanderbilds, Carnegies und Rockefellers»). Они были, мол, теми индустриальными магнатами, которые своими организационными инновациями поставили предпринимательскую активность среднего класса на грань вымирания [4].

Мы полагали нужным дополнительно указать на понимание Шумпетером конъюнктурных циклов, без чего вышеприведенное изложение его взглядов остается не достаточно убедительным.

Шумпетер исходил в своей эволюционной теории развития общества, рассматриваемого не идеологически, а как объективный процесс, из принципа «Natura facit saltus», т. е. природное, естественное делает внезапные прыжки. В этих «прыжках» главную роль играет накопление инноваций. Он писал: «Innovation reicht aus ... , um abwechselnd Prosperitäten und Depressionen hervorzubringen». В своих изысканиях Шумпетер опирался как на циклы Кондратьева, так и на циклы Юглар (Juglar-Zyklen).

Наличие незамкнутых циклов (длинных волн) экономического развития было показано в работах русского экономиста и социолога Д. Кондратьева, имя которого упоминается во всех международных компетентных экономических словарях. Им было показано, что смена циклов конъюнктуры связана с качественными изменениями в хозяйственной жизни общества. Его концепция сформировала целое направление в мировой науке (Э.Лабрусса, Ф.Симиан и др.). Шумпетер наиболее детально разработал теорию конъюнктурных циклов.

Рассуждения о рационализированной деятельности занимают многие сотни страниц в трудах обоих мыслителей. При этом оба рассматривают как положительные, так и отрицательные последствия ее с одними и теми же, примерно, оценками как в экономике, государственной, семейной жизни и в культуре. Капитализм заставил большинство хозяйственно активного населения принимать рациональные обоснования своих действий («zweckrationale Erwägungen»). Этот процесс привел к ослаблению веры, веры в чудеса в особенности («Entzauberung der Welt»); все надо рассчитывать и продумывать. Положение о рационализации деятельности стал после М. Вебера общеупотребительным в социологии, способствовал более быстрому ее развитию.

Капиталистический образ жизни означает рационализированность и расчет во всем. Безграничное доверие расчету базируется на уверенности, что основа его — научное знание — полностью соответствует действительности, а логика рассудка тоже вполне соответствует диалектике действительности. Впоследствии крупнейшие социологи, Ю. Хабермас в том числе, обратились еще более детализировано к понятиям рациональности, рационализирования и социального действия при создании концепции социальной коммуникации [5].

В работе «Протестантская этика и дух капитализма» Вебер, рассматривая секуляризацию и рационализацию, ставил себе вопрос, как они стали так быстро возможными, как лежащие в их основе экономическая, социальная, культурная и мыслительно-философская системы из Англии и так быстро распространились в Европе, а затем и по всему миру. Почему Англия стала примером для подражания странам успешно развивающегося капитализма.

Первоначально автор пытается объяснить этот феномен аскетическим протестантско-кальвинистским образом жизни успешных людей. Затем, однако, пришел к выводу, что главную роль сыграла не указанная религия, а внутреннее, негласное преодоление ее, рациональное понимание не только деловой, но и всей жизни, в которой не остается мест для чудес.

Поведение и действие (Verhalten und Handlung) человека Вебер различает на основе принципа рациональности. Действие личности всегда предваряется и сопровождается субъективным смыслом на основе рассуждений, т. е. на рационализированной основе. Поведение человека часто бывает, как и

у любого живого организма, автоматическим, инстинктивным, без предварительного осмысления. Действие — это всегда «*zweckrationales Handeln*», т. е. продуманное поведение, направленное на достижение самой личностью поставленных целей [6].

А теперь спросите себя, дорогие читатели, сколько жителей вашей страны в основном действуют, а сколько в основном «ведут» себя, т. е. позволяют себя вести. Вопрос риторический. Отметим только, что в этой пассивной части населения скрывается огромный потенциал развития страны, если позволить ей стать деятельной.

«*Entzauberung*», лишение веры, романтики, всех очаровательных сторон жизни, не поддающихся рационализации, обедняет ее, ибо человек — не только рассудочное, разумное, рационально действующее существо: он нуждается в перечисленных «очарованностях». Желание быть любимым (любимой), тяга к искусству — важнейшие из многих доказательств этому. Рационализация жизни человека имеет свои непреодолимые границы. В то же время неизбежно продолжающаяся рационализация и бюрократизация экономики и жизни сокращает пространство личной жизни человека. Но без личной жизни нет и личностей — творцов всех инноваций [7].

Взгляды Вебера и Шумпетера часто сравнивают по позиции «буржуазный ответ» на пролетарского Маркса. Но есть более приемлемая точка зрения, заключающаяся в том, что эти мыслители взяли все научное (не идеологическое) в концепции Маркса, переформировав ее, освободив ее от «утопического», «пролетарско-догматического» содержания. Эти мыслители, в особенности Шумахер, не могли не заметить, что пролетариат, а вместе с ним и «призрак коммунизма» исчезают из промышленно более развитых стран. И их предсказания о том, что при господстве бюрократии, единственной партии в стране, никакого социализма быть не может, оказались верными. Вебер крайне критично относился к социал-демократии и к ее ведущим политикам как к «людям без инстинкта к власти». Они «патриотически» поддержали развязывание Первой мировой войны, не использовали ситуацию после Ноябрьской революции 1918 и показали себя вялыми, бессильными во времена Веймарской республики (1919-1933). Критиковал социал-демократов и Шумпетер, — сторонник эволюционного развития и полагал, что для перехода капитализма в подлинный социализм понадобится столетие или столетия. Под таким социализмом он понимал предельно развитое социальное государство при высочайшей производительности экономики, высокой культуре населения и многопартийности [8].

В своем понимании хода истории Вебер пытался соединить, следуя Гегелю и Марксу, объективные необходимости ее с влиянием индивидуальных решений и инновативной деятельности отдельных личностей. Как для него выяснилось, не только рациональность деятельности таких личностей, но и все «метафизические» предположения о результатах этой деятельности, всегда остаются лишь возможностями, опирающимися на эту деятельность как единственный двигатель подлинных исторических изменений.

Человек истории есть человек действия. Но последний результат этих действий остается неопределенным. Поэтому в истории человечества все возможно. Даже самоуничтожение. В обществе действует одновременно множество нередко противодействующих «причин», вызвавших определенное «следствие», в природе же только одна причина и только непосредственно одно следствие. Историю творят активные, духовно независимые люди, а не «поведенцы» и поэтому она непредсказуема [9].

Общество и сообщества. Вебер различает их и по присутствию или отсутствию возможности непосредственного контакта (общения) между людьми, и через типы рациональности социальных действий. О действии в сообществе он говорит тогда, когда действие личности имеет субъективный смысл и ориентировано на поведение другого (других) членов сообщества. Действие имеет общественный характер («*Gesellschaftscharakter*») если оно ориентировано на ожидания, которые опираются на признание существующего в обществе порядка [10, S.221].

И рационально обусловленное действие различается, по Веберу, по двум критериям: оно может быть «*gesinnungsethisch*» или «*verantwortungsethisch*». Первое проистекает из собственного понимания долга без размышлений о том, какие последствия несет это действие. Второе действие связано с осознанием его возможных последствий и стремлением ограничить самые негативные из них. Личность второго образа действия не является фанатиком долга. Понимание долга базируется на ценностях, признаваемых личностью. И здесь является один из парадоксов рационального действия: ценности чисто рационально обосновать невозможно. Через ценности и личный опыт личность определяет смысл своей жизни и смысл бытия (Мира) в целом. Индивидуального опыта для

определения этого смысла недостаточно. И культурной личности необходимо ориентироваться на опыт предыдущих поколений своего и других обществ [10, S.222].

Заключение. Вебер ввел в социологию понятие "Idealtypen" (идеальные типы), использовавшееся им главным образом в его концепции исторической индивидуальности. Суть ее в том, что объекты изучения историка (страна, государство, общество и их составные) уникальны, неповторимы, имеют особенности, которых не может быть в силу времени, географии, культуры, исторических судеб и т. д. у других подобных объектов. Этой концепцией Вебер фактически отрицает возможность истории как общей теории развития человечества, теоретическую историю. В историческом познании общества, писал он: «Познание закономерностей, причинно-следственных взаимосвязей — вообще невозможно». («Kenntnis der Regelmäßigkeiten – der kausalen Zusammenhängen überhaupt nicht möglich.» В исследованиях историка, незаменимой части культуры, знание законов («nomologisches Wissen») и понимание их формы имеет иные функции, чем в науках природоведческих. В истории, соответствие правилам, повторяемость («Regelmäßigkeit») и всеобщая значимость («Allgemeingültigkeit») не являются целью исследования историка, но лишь средством («Mittel») его работы. Задача историка скромная, хотя и незаменимая: он устанавливает, возможно, более точно и доказательно, что происходило в данном месте (в исторической индивидуальности), но не выстраивает теорий о том, почему это происходило, и что далее будет происходить. Это задача для других наук. История сводится к научной фактологии и хронологии [11].

В своем учении об идеальных типах определенных обществ определенного исторического периода и локации, Вебер утверждает, что представление о таком обществе («Gedankenbild»), возникшее у нас на основе весьма ограниченных и отрывистых знаний о нем, вовсе не соответствует действительности и не является ее схемой. И в целом Вебер рассматривал идеал как «практический максимум возможного». В качестве образцов такой максимальной он приводит примеры статуй Праксителя (390-33 до н.э.) и Микеланджело (1475-1564), из опер и живописи. Но, строго говоря, идеал практически недостижим, как недостижимо и соответствие наших представлений реальности «исторических индивидуальностей».

Список использованных литератур:

1. Schumpeter Josef A. Die Krise des Steuerstaates. Graz/Leipzig 1918. In: *Zeitfragen auf dem Gebiet der Soziologie, Heft 4*.-S. 22, 23, 69.
2. «Kapitalismus ...», S. 213, 214, 218.
3. Weber M. Die Objektivität Sozialwissenschaftlicher und sozialpolitischer Erkenntnisse. In: *GAz. Wissenschaftslehre. Tübingen 1985*.- S. 149; Derselbe. *Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriss der verstehenden Soziologie. Tübingen 1972. Band I, § 2*.
4. Weber M. *Soziologie. Weltgeschichtliche Analysen. Politik. Stuttgart 1956*.-S. 97 f.; Derselbe. *Soziologische Grundbegriffe. In: Wirtschaft und Gesellschaft. Tübingen 1960, § I und ff.*; М. Вебер. *Политика его призвание// Вебер М. Избранные произведения.- Москва,1990.-С. 644; И. Шумпетер. Капитализм, социализм и демократия. – Москва, 1995.*
5. Vgl. „Zyklen ...“, S.148, 152, 232; Vgl. *Lexikon Wirtschfts. Wisbaden 2014, Springer Gabler Verlag, S. 315* Weber M. *Wirtschaft und Gesellschaft. Tübingen 1980, Band I, S. 122 ff.*; Зевев А. Ф. *Теория бюрократииот М. Вебера к Л. фонМизесу. В: Государство и право.-1992, № 1.-С. 89-95; Вебер М. Основныесоциологическиепонятия. В:онже. Избранныепроизведения.-Москва, 1990.-С. 602-639.*
6. Löwith K. *Max Weber und Karl Marx. In: Derselbe. SS. Stuttgart 1988, Band 5*.-S. 65 ff.; Giddens A. *Marx, Weber und die Entwicklung des Kapitalismus. Frankfurt am Main 1973*.-S.66, 67.
7. См. Weber M. *GAA z. Wissenschaftslehre. Tübingen 1922; Derselbe. Religionssoziologie. Tübingen 1920.*
8. Weber M. *GAA zur Wissenschaftslehre. Tübingen 1985*. -S. 441, 442.
9. Weber M. *Politik als Beruf. In: W.I. Mommsen/W. Schluchter (Hr.). Max Weber GA. Tübingen 1992, Abt. I, Band 17*.-S. 237; Derselbe. *Wirtschaftsethik der Weltreligionen. Hinduismus und Buddhismus. Tübingen 1996; Derselbe. Die Wirtschaftsethik der Weltreligionen. Konfuzianismus und Taoismus. Tübingen 1989; Derselbe. Religionssoziologie. In: Wirtschaft und Gesellschaft. Tübingen 1921, II, Kapitel IV.*
10. Weber M. *Soziologie. Weltgeschichtliche Analysen. Politik- Stuttgart 1956*.-S. 221.
11. Weber M. *Soziologie. Weltgeschichtliche Analysen. Politik. Stuttgart 1956*.-S. 238 ff.; Derselbe. *Wissenschaftslehre I. Tübingen 1951*.-S. 110, 113, 208, 213.

References:

1. Schumpeter Josef A. *Die Krise des Steuerstaates*. Graz/Leipzig 1918. In: *Zeitfragen auf dem Gebiet der Soziologie*, Heft 4.-S. 22, 23, 69.
2. «Kapitalismus ...», S. 213, 214, 218.
3. Weber M. *Die Objektivität Sozialwissenschaftlicher und sozialpolitischer Erkenntnisse*. In: *Gaz. Wissenschaftslehre*. Tübingen 1985.- S. 149; Derselbe. *Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriss der verstehenden Soziologie*. Tübingen 1972. Band I, § 2.
4. Weber M. *Soziologie. Weltgeschichtliche Analysen. Politik*. Stuttgart 1956.-S. 97 f.; Derselbe. *Soziologische Grundbegriffe*. In: *Wirtschaft und Gesellschaft*. Tübingen 1960, § I und ff.; M. Veber. *Politika ego prizvanie// Veber M. Izbrannye proizvedeniya*. – Moskva, 1990.-S. 644; I. Shumpeter. *Kapitalizm, socializm i demokratiya*. –Moskva, 1995.
5. Vgl. „Zyklen ...», S.148, 152, 232; Vgl. *Lexikon Wirtschsft*. Wisbaden 2014, Springer Gabler Verlag, S. 315 Weber M. *Wirtschaft und Gesellschaft*. Tübingen 1980, Band I, S. 122 ff.; Zverev A. F. *Teoriyabyurokratiitot M. Vebera k L. fonMizesu. V: Gosudrstvo i pravo*. -1992, № 1.-C. 89-95; Veber M. *Osnovnye sociologicheskie ponyatiya. V: onzhe. Izbrannye proizvedeniya*.-Moskva, 1990.-C. 602-639.
6. Löwith K. *Max Weber und Karl Marx*. In: Derselbe. *SS*. Stuttgart 1988, Band 5.-S. 65 ff.; Giddens A. *Marx, Weber und die Entwicklung des Kapitalismus*. Frankfurt am Main 1973.-S.66, 67.
7. См. Weber M. *GAA z. Wissenschaftslehre*. Tübingen 1922; Derselbe. *Religionssoziologie*. Tübingen 1920.
8. Weber M. *GAA zur Wissenschaftslehre*. Tübingen 1985. -S. 441, 442.
9. Weber M. *Politik als Beruf*. In: W.I. Mommsen/W. Schluchter (Hr.). *Max Weber GA*. Tübingen 1992, Abt. I, Band 17.-S. 237; Derselbe. *Wirtschaftsethik der Weltreligionen. Hinduismus und Buddhismus*. Tübingen 1996; Derselbe. *Die Wirtschaftsethik der Weltreligionen. Konfuzianismus und Taoismus*. Tübingen 1989; Derselbe. *Religionssoziologie*. In: *Wirtschaft und Gesellschaft*. Tübingen 1921, II, Kapitel IV.
10. Weber M. *Soziologie. Weltgeschichtliche Analysen. Politik*- Stuttgart 1956.-S. 221.
11. Weber M. *Soziologie. Weltgeschichtliche Analysen. Politik*. Stuttgart 1956.-S. 238 ff.; Derselbe. *Wissenschaftslehre I*. Tübingen 1951.-S. 110, 113, 208, 213.

**ҚАЗАҚСТАН ЖӘНЕ ШЕТЕЛ ҒАЛЫМДАРЫНЫҢ
ОРТАҚ ҒЫЛЫМИ ЗЕРТТЕУЛЕРІ
СОВМЕСТНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ УЧЕНЫХ
КАЗАХСТАНА И ЗАРУБЕЖЬЯ
JOINT RESEARCHES OF SCIENTISTS OF KAZAKHSTAN
AND ABROAD**

МРНТИ 04.61.00

<https://doi.org/10.51889/2021-4.1728-8940.04>

E. Tolegen*¹, T. A. Morozova¹, T.S. Martynenko²

¹ *Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan*

² *Lomonosov Moscow State University, Moscow, Russia*

**FEATURES AND MANIFESTATIONS OF THE TENDENCY TO
LIE OF HIGH SCHOOL STUDENTS**

Abstract

This article is devoted to the problems of false interaction of students in the field of secondary education. This article provides a scientific analysis of the term "falseinteraction". Falseointraction is interactions of a special kind, characterized by the awareness of lies (falsehood, deception) by both Actors and the simultaneous acceptance (or imitation of acceptance) of this lie for the truth.

The main purpose of the article is to explain the relationship between truthfulness and false information through falseointraction among secondary school students, namely among schoolchildren studying from grades 5-9, and to determine the level of relevance of this problem on the basis of special studies and scientific articles published in recent years. Communication between adolescents and parents has been the subject of several studies examining the effects of disclosure and secrecy on social relationships and adolescent adaptation. Less attention was paid to adolescent deception. Despite the fact that lying is a common problem for parents, doctors and specialists, there has been little systematic research on the lies that children tell in connection with their problematic behavior, as well as other social factors that may influence this relationship. In adolescence, it is very difficult to be heard and not get punished for it. Which is also a big issue in a society. And in no case should children be given the opportunity to use the results of deception.

Keywords: false interaction, lie and truth, false interaction of secondary school students.

Э. Төлеген*¹, Т. А. Морозова¹, Т.С. Мартыненко²

¹ *ал-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан*

² *М.В. Ломоносов атындағы Мәскеу ұлттық университеті, Мәскеу қ., Ресей*

**ОРТА МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ӨТІРІККЕ БЕЙІМДІЛІГІНІҢ
ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ МЕН КӨРІНІСТЕРІ**

Аңдатпа

Бұл мақала орта білім беру саласындағы оқушылардың фальсеоинтеракциясы мәселелеріне арналған. Мақалада «фальсеоинтеракция» терминіне ғылыми талдау жасалды. Фальсеоинтракция – бұл екі актердің де өтірік (жалғандық, алдау) білуімен және сол өтірікті шындық үшін бір уақытта қабылдауымен (немесе қабылдауға еліктеумен) сипатталатын ерекше түрдегі өзара әрекеттесу.

Мақаланың негізгі мақсаты-орта білім беру студенттері арасында, атап айтқанда 5-9 сынып оқушылары арасында шынайы және жалған ақпарат арасындағы байланысты түсіндіру және соңғы жылдары жарияланған арнайы зерттеулер мен ғылыми мақалалар негізінде осы мәселенің өзектілігін анықтау. Жасөспірімдер мен ата-аналар арасындағы қарым-қатынас жасөспірімдердің әлеуметтік қатынастары мен бейімделуіне әсер ету, ашу және құпияны зерттейтін бірнеше зерттеулердің тақырыбы болды. Жасөспірімдердің алдауына аз көңіл бөлінді. Өтірік – ата-аналар, дәрігерлер мен

мамандар үшін жиі кездесетін мәселе болса да, балалардың проблемалық мінез-құлқына, сондай-ақ осы байланысқа әсер етуі мүмкін басқа да әлеуметтік факторларға байланысты өтіріктерді жүйелі түрде зерттеу іс жүзінде жүргізілмеді. Жасөспірім кезінде оларды түсіне білу, шындықтарын біле тұра «жаза» алмау өте қиын. Бұл қоғамдағы үлкен проблема. Және ешқандай жағдайда балаларға өтіріктің нәтижелерін пайдалануға мүмкіндік берілмейді.

Түйін сөздер: фальсеоинтеракция, жалғандық және шындық, фальсеоинтеракция.

Э. Төлеген*¹, Т.А. Морозова¹, Т.С. Мартыненко²

¹Казахский национальный университет им. аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан

²Московский государственный университет им. М.В. Ломоносова, г. Москва, Россия

ОСОБЕННОСТИ И ПРОЯВЛЕНИЕ СКЛОННОСТИ КО ЛЖИ У УЧАЩИХСЯ СРЕДНЕЙ ШКОЛЫ

Аннотация

Данная статья посвящена проблемам фальсеоинтеракции учащихся в сфере среднего образования. В статье проведен научный анализ термину «фальсеоинтеракция». Фальсеоинтеракция – это взаимодействие особого рода характеризующееся осознанием лжи (фальши, обмана) обоими Акторами и одновременным принятием (или имитацией принятия) этой лжи за истину.

Основная цель статьи заключается в том, чтобы объяснить связь между правдивостью и ложной информации посредством фальсеоинтеракции среди учащихся среднего образования, а именно среди школьников обучающихся в 5-9 классах и определить уровень актуальности данной проблемы на основе специальных исследований и научных статей, опубликованных в последние годы. Общение между подростками и родителями было предметом нескольких исследований, изучающих влияние, раскрытия и секретности на социальные отношения и адаптацию подростков. Меньше внимания уделялось подростковому обману. Несмотря на то, что ложь является общей проблемой для родителей, врачей и специалистов, которую дети говорят в связи с их проблемным поведением, и другими социальными факторами, которые могут влиять на эту связь, практически не проводилась. В подростковом возрасте очень сложно быть услышанным и не получить за это наказание, что так же является большой проблемой в социуме. И ни в коем случае нельзя детям давать возможность пользоваться результатами лжи.

Ключевые слова: фальсеоинтеракция, ложь и правда, фальсеоинтеракция учащихся среднего образования

Introduction

Truth and lies are always a "construct" of our consciousness. At the same time a lie is always a deliberate action of the liar, due to his possession of rent information, and which becoming known to the victim of deception is able to harm the liar in the form of threat of punishment and destroy the intention of the liar to have a positive social evaluation on the part of society and the context surrounding the liar.

The phenomenon of lying has been the subject of study by various sciences for centuries of human history. There are many definitions of this phenomenon, but its essence is the same: it is the reverse side of the truth. So, the dictionary of the Russian language S.I. Ozhegov defines lie as "intentional distortion of the truth, untruth" (Ozhegov S.I. Dictionary 1989), and modern philosophical thought states that lie is "the subject effect of knowingly wrong ideas about the truth" (Sharaurov I.V. 2015).

Falsehood, as the content of social interaction, ceases to be mastered as a problem. Gradually actors of such interaction will be realized as a mutually advantageous exchange that certainly leads to deproblematization of lie as filling of interaction. We propose to define the described form of social interaction with the notion of "falsification" Manipulation of information quality (Conscious manipulation of the quality of transmitted information explains lies or falsification well.) (Kashirina 2013 and 2015).

The direction and sample of this research is adolescents in grades 5-9 of secondary school in Kazakhstan and the phenomenon of lying in adolescents specifically in the city of Nur-Sultan.

Research problem: ten basic motives of liars: desire to avoid punishment; aspiration to receive for itself benefit; desire to protect relatives, friends from experiences or troubles; to protect itself or other person; to draw attention to itself; to prevent a negative situation; to avoid disgrace, shame; to hide the facts about the personal life; desire to seem better; aspiration to superiority and leadership over others, to be ideal (Bardetskaya Y.V., 2016).

The relevance of this study: the motives for the creation of lies can be different, but the fact that lies in social relations arise in the case if it is beneficial to at least one of the actors. Under certain social conditions, lying becomes "useful" and beneficial to both participants in the interaction; and if the expectations of lying are mutual, then such social interaction acquires a falsiological character. Falsehood is a special type of social interaction at which lie becomes a subject of the tacit convention between actors. And frequent use of lie only for one side of the actor, then consequences can be negative (Bardetskaya Y.V., 2016).

The purpose of this study is, the identification of the system of factors contributing to the genesis of falsehood-interaction in the modern system of secondary education in the Republic of Kazakhstan. The methodology of this study: 1) the need to critically analyse, directly or indirectly, the use of imitation or lies in educational schools; 2) the need to define a methodological study of falseo-interactions in general and false interactions in particular; 3) the need to document the study.

Rationale for the choice of topic and aims and objectives

Referring to the scientific thesis, namely to her research Gorchakova Irina: age features of understanding in research', №1, it is necessary to note the fact that* the reasons of lying of teenagers change! with age. Teenagers distinguished different types of lying, mainly depending on its purposefulness. So, despite the fact that pupils in grades 5-9 named fear as their main reason for lying (in the 5th grade it was 33.3%, in the 7th grade – 32.6%, in the 9th grade – 37.5%), nevertheless, it was found that they indicated different types of fear. Factors such as fear of self-expression and fear of not conforming to the expectations of others, as well as all other types of fear and indicators of mendacity found correlations with school anxiety in the study9. (Gorchakova I. 2015) [2, p 126].

In the book "Why children lie" the well-known doctor of psychology Paul Ekman identified the following motives for lying:

- 1) the desire to avoid punishment;
- 2) the desire to obtain something which cannot be obtained by other means;
- 3) a desire to protect friends from trouble;
- 4) self-defence or protection of another person;
- 5) desire to arouse interest in oneself, recognition by others;
- 6) prevention of an unpleasant situation;
- 7) fear of being embarrassed, of getting into a conflict situation;
- 8) protection of private life and property;
- 9) desire to appear better in front of those superior and in power
- 10) desire for superiority over others (P.Ekman 2004).

There are several kinds of lies: white lies (delicate lies), lies of embellishment, lies of politeness, lies of bragging and sucking up, lies that help us get along with other people, self-deception, lies for good and lies for salvation. (Wikipedia:lies).

Scientific research methodology

A child's moral understanding of lies and truth emerges in early pre-school age and develops rapidly during the school years and later is influenced by the social context in which lies are told and the liar's intention in evaluating the lie. And by early adolescence, children's conceptual and moral understanding of lying and truth, becomes comparable to that of adults. Most children who had previously reported that lying to cover up a misdeed was wrong were able to recognise such lies correctly and advise others to tell the truth. However, most of them lied to cover up their own wrongdoing. Likewise, behind the moral understanding of teenagers and their lying behaviour is an act to cover up their parents' transgressions.(Wikipedia Why children lie) (Zakharov A.I., 2012).

Thus, there have been few studies that have examined the social factors that contribute to the development of lying or truthfulness. Moreover, few studies have investigated the relationship between social and cognitive factors (e.g., mental theory, executive functions, conceptual and moral judgments of adolescent children) and lying. Therefore, the aim of the present study was to address these gaps in sociology and to provide a holistic and general picture of the relationship between adolescent lying behaviour and various social factors.

Systems of cheating in different situations are encountered by all parents. Especially cheating in adolescence, if it has taken place before, is becoming more common. Teenagers cheat more often. And it happens in several cases: when they want to attract the attention of their parents, peers or the opposite sex; when they experience negative emotions, jealousy, resentment, anger and so on. And when they feel fear of punishment or fear of letting their parents down. This is not just because of transition or difficult times, but because teenagers have more and

more secrets from their parents and therefore, there are reasons to cheat. Some teenagers cheat with their peers in order to exaggerate their qualities, capabilities or their abilities. Worse, if this becomes a habit in the future, and habits later become part of a person's character. (Lee, K., 2000). In such situations it is important for parents: not just to punish their child, to press their authority, but to react in a way that changes the situation. You should explain your attitude towards honesty by telling your child that it is common in your family to communicate honestly and openly with each other. In doing so, parents should also consider what kind of example they are setting for their children in terms of honesty. The same innocent lie that parents ask their child to tell on the phone or on the doorbell that they are not at home, when in fact they are in the kitchen. Do you always return money in a shop if you have been given the wrong change or when buying entrance tickets for your children downplaying their real age to pay less. Because we all come from childhood: children copy their parents thinking that it is OK to lie, which is also a social problem. And in such situations, parents should identify the reason for the lie: when the first lie began; whether he behaves this way with all family members; what topic they are most likely to lie about. A direct question may not help. In some cases, teenagers themselves do not know why they lie either (Zakharov A.I., 2012).

Teenagers deceive that their parents or relatives look good, when in fact they look tired and so on, and in this way parents or relatives form an ethical view of teenagers. And it turns out that parents themselves teach their children to lie from their very childhood. There are lies for good that form fantasy and there are lies from self-doubt that teenagers want to look better than they are and also are afraid of punishment as it is written above. Society sees lying as something negative and bad. (Homans, J., 1984). Sometimes it turns out that it is present in our world and the same parents teach their children to deliberately lie, and it turns out as a positive phenomenon. It can be difficult to sort out what is good and what is bad [3, p 252].

If to remember the first liar who was described in the literature – it was Hermes. Hermes as a day-old child stole cows from Apollo. And he stole them in a very clever way, he moved them with his hoof to the other side. And made it so that one of the most powerful Gods could never find the thief. Even though the thief was only 1 day old. Then Apollo turned to Zeus, and it was Zeus who helped to find the cows. Hermes had at that time dismantled the cows and made a musical instrument from their intestines. Zeus reacted that Apollo had always had these cows, but you could not do anything creative with them, and Hermes was 1 day old, but he managed to make a musical instrument from the cows. So he showed creativity. And analyzing such cases parents should distinguish where creativity and where teenagers benefit, get a secondary benefit from this lie. In this case the teenager should not be allowed to benefit from the results of his lie. That is actually when parents estimate good, or bad, and try whether there is a malicious intent and personal benefit in it, and if there is then it is bad. The main parental mistakes when parents try to fight with lying and stealing are when adults do not ask the question "What happened? And here it is important that the teenager is able to explain to them "why he did it" and be listened to. If parents find out that their child has lied, they should tell their teenager that "you know I know the truth, but we would like to hear from you. And then a dialogue is established between parents and the teenager (Mukhina, V.S., 2017).

In adolescence it is very difficult to be heard and not be punished for it, which is also a big problem in society. And under no circumstances should children be allowed to benefit from stealing. If parents find out that the child has benefited from his or her own lies, then punishment can be administered, but the punishment must be stipulated in advance, i.e. for the future. Thereby giving the child a chance to correct his mistake. Or confess to the parents and try to solve the problem together. And the teenager will get the experience that if they have ruined something, they can restore it as well. Or if the teenager has taken something that is not theirs and lied, they should always have some kind of reaction from adults after such a situation, parents do not need to encourage this. Although society itself screams that lying is good. The same social media and various films and TV series that show that by lying to others you can achieve greater heights in your career, or succeed in business (Polshkova T.A., 2013).

Referring to A.K. Lopyshova's research conducted among freshmen, the students unanimously answered the questions: "In what cases is lying necessary and in what cases is it unacceptable?". Necessary – "for good", unacceptable – "to the detriment". "How does a person who is deceived feel?". Respondents, based on their own experience, state the following feelings and emotions: offence, anger, humiliation, contempt, pity for the liar. When answering the question: "What does a person who lies feel?" opinions are divided: a part of respondents consider that a feeling of shame, embarrassment, anxiety, and another part insists on a feeling of satisfaction and joy (in case if a lie is successful). In the case of a hoax, those with conscience will admit to having committed it, while a number of those interviewed said they would "insist on it and will not admit to anything.

Responding to the question "Do you think that lying is socially dangerous?" students stated their views in the following way: "Yes, if it is massive", "No, lies within reasonable limits are vital: otherwise all

diplomatic relations will collapse wars and strife will ensue", "Lies are, sadly enough, the foundation upon which the world of human relations rests", "Lies weave their web around all areas of human life...". But at the same time the respondents think that lies are unacceptable in friendship and love relationships.

Respondents considered the problem "How to protect oneself from lying" from two angles: "How to protect yourself from lying?" and "How to protect yourself from becoming a victim of a liar?" and they agreed practically in common opinion: "To be more attentive to yourself and others! (Lopyshova A.K. 2013).

Results and Discussion

In one of the private schools in Nur-Sultan MLS Elorda most teenagers in the transition age lie because of fear, and because of resentment, to gain an advantage for themselves, to get a good grade at school, to avoid shame, as well as to be a leader or to appear better than classmates. Or the teenager got a bad grade at school and told his parents the truth at home. In spite of this, parents severely scolded or punished. To avoid this happening again, fearing a repeat of the situation, they start lying to their parents (Tarasova S.Y., 2016).

Adolescents in transition, in the transition from elementary school to high school, go through an adaptation from childhood to adulthood. And those who are able to overcome various adversities, sociological difficulties in society, then they can continue in adulthood. Some children who can not adapt to the social environment, they try to stand out from the others, they want to be better and begin to invent any stories to be in the spotlight and attract attention. Those who are unable to adapt to society, they cross this line. From some studies, we can learn that teenagers from dysfunctional families also often lie. When children are either ashamed of his environment, and his environment does not want to accept it. In addition, there may also be domestic problems that teenagers can hide, just as ashamed of their family, lying to their peers, so as not to appear flawed in their background. Not being able to endure all of this, they may end their lives. As Emile Durkheim said in his work "Suicide" that people have a psychological predisposition to suicide, it can be explained in terms of psychology. But still, suicide is influenced by a social factor, not a psychological one. Self-injury itself, is one of the easily defined phenomena, and is also a social fact (singular, society, social relations, and the like). Children, teenagers who often lie lead to all kinds of social problems (Heckhausen, H., 2013).

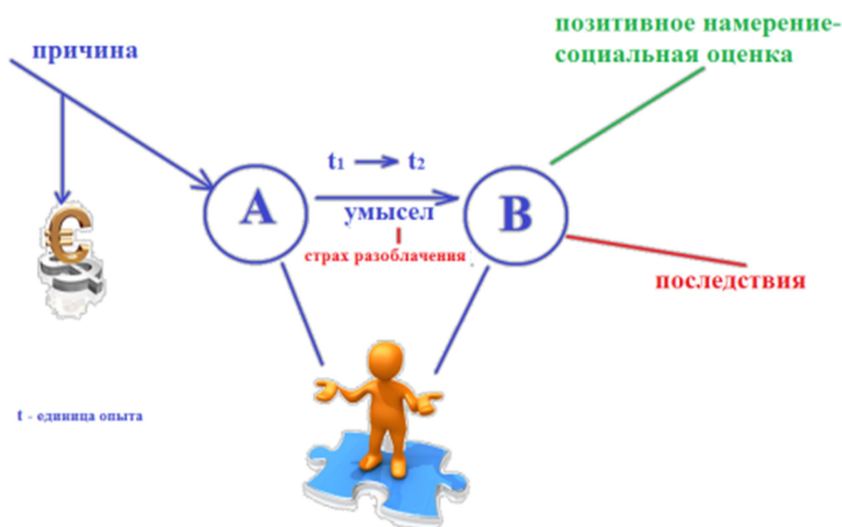
From personal experience and observation I can say that teenagers lie when they do not want to go to school to study. They lie to their parents: that present at all the lessons, may even be delayed at the additional lessons, the teacher are asked to go, allegedly an urgent need to get home, and they quietly go skipping classes at computer clubs, or lying pretend to be sick, inventing various diseases, just when approaching control work or testing in the school. After that comes another fear – exposure. And more and more entangled in their lies. Manipulation – a thirst to have power over other classmates, keeping everyone in fear, blackmail. There's something to be said for collective lying among teens (Horney K., 2021).

Several criteria for lying. The first, for example, when a student comes to school late and tells the teacher that he got stuck in the elevator or stood in traffic on the bus and the like, although in fact he overslept. And realizing that this is not a valid reason, teens misrepresent the reason they are late. The motive is the desire to be a positive member of society, and the distortion is the real reason for being late. The second criterion is intent. Lying is a conscious choice. And if a person actually tells an untruth, but does not believe it himself, he cannot be called a liar. A liar is someone who knows he is not telling the truth. To deliberately mislead, then the message is false. And this information is firmly convinced, but you do not see any signs of lying, you can not call it a lie. And the third criterion is: rent information-providing benefits that allow the owner of information to have certain advantages "profit", both in the form of positive dividends, and in the form of avoidance of punishment. For example, rent information is when a pupil cheats during a quarterly test is a cheat sheet or a gadget for cheating, as well as ignorance of the subject. And the benefit is the opportunity to pass with "excellent" and get a good grade and the opportunity to become a positive member of their society in connection with the status of good or excellent student (Electronic resource, 2021).

Falsehood is seen as a belief system. A belief is a firm belief in something based on past experience. A belief has a cause and an effect. This means that an experience has a sensory reinforcement, which is what our senses give us: eyes, ears, touch, smell and others. Teenagers, by hiding the real cause, avoid punishment from teachers and parents. This establishes a new cause and effect relationship. They infer from such experiences that lying helps them to stay good to those around them [10].

As shown in Figure 1, the adolescent decides to hide the truth by relying on past experiences. This creates a belief: lying equals positive consequences, or avoiding punishment. And exactly B. In this formula there is a rent information cause of deception. For example: how the student is not prepared for the lesson.

Recalling past successful experiences of cheating when not knowing the topic and answering in other subjects. This is an "A". The student makes a choice to cheat. That's B. In doing so, fearing to be exposed by the teacher for lack of knowledge. The negative consequence of being exposed, is a bad grade and further, punishment from parents (Chistyakova M.I.,2017).

Picture 1-Lying as a belief system

If one gets away with it too, an emotion emerges, like the pleasure of cheating, like a sense of excitement at accomplishing a given task. This kind of excitement, can have bad consequences both for oneself and for society.

Such emotions can be observed in liars who deceive their peers, classmates. Such phenomenon as lie – is always deliberate deceitfulness because of possession by the liar of rent information which the victim of deceit knows, is capable to cause the liar harm in the form of threat of punishment and to destroy intentions of the liar to have a positive social estimation from the society and surrounding context (Schottenloer, G. Drawing, 2015).

Likewise, teenagers in the classroom, the more popular, the more talented lie, in order to be a leader, to strive for superiority and leadership over others, to be perfect. Parents who like to embellish their children's achievements, their children do not deliberately, but automatically start lying to those around them. In such situations, teenagers can anticipate preliminary questions from parents or teachers and prepare approximate answers.

With the introduction of online learning, due to the pandemic in the country, pupils could simultaneously watch the answers and cheat on the Internet, peek at them and tell their teachers and parents that they had answered honestly. Consequently, teenagers get used to this method, and that it's possible to study hard and not study. This leads to a poor quality of education as the meaning of memorizing school material is lost. 15 children out of 40 teenagers (5 grade – 20 pupils, 6 grade – 10 pupils, 7 grade – 10 pupils) got "3" and "2" grades while taking an assessment test (summary assessment for one week and one quarter), which was supervised by a teacher (Zenkovsky V.,2010).

With working parents, most teenage children stay home alone. With online learning in schools, teenagers do not pick up calls from teachers, do not show up for classes on schedule. Deceiving the teachers with the fact that the Internet connection is poor, or when the teacher dialed the student to teach the lesson, if parents were around, they would answer the call saying "wrong number", "wrong number" or put on silent mode altogether. But they continued to sit quietly on their various social networks like Instagram, Tik-tok, Likee and so on. And then there are disagreements between parents and teachers until they figure out who lied and who was right. Because, domestic lying destroys both the teenager and those around him. Likewise, when a parent comes home and asks "did you do your homework?" they say "yes", if a parent starts checking and they see they haven't even sat down and opened their books, or when they ask "who ate the candy?" they say "not me, I don't even know who did it", it means the child does not want to upset their parents or is afraid of a reaction or action from the parents. Automatically, the teenager wants to get rid of this kind of pressure from parents or teachers, and it is easier for them to say "yes, I've already done it", just so they don't get

touched at this point in time. These kinds of lies become commonplace and the norm for teenagers. When parents put a "parent code" on their smartphones so that they do not enter unnecessary social networks, they want to know the code in every way, their used phrases are "mum send me the code, the teacher said to look on the internet how to solve the problem in maths", "the teacher said to watch the movie "Menin atym Koja" (5th grade curriculum), "we have finished classes, last lesson asynchronously" (Amina S. 5th grade, 11 years). (Asynchronous learning is a method of teaching in which the contact between the teacher and the learner is delayed in time. Internet resources used to support asynchronous learning include email, electronic mailing lists, and e-learning courses), getting a password after the fact, and sitting on social networking sites. (Wikipedia Asynchronous_learning) (Znakov V.V.,2010).

Lying financially among teenagers, i.e. for pocket money. Money for teenagers is a kind of belonging to adult life, and a kind of status among classmates or among friends from the yard. If they have money, they can treat their classmates, spend it on themselves or treat girls to get her attention, as well as not to feel disadvantaged. That is to dispose of as an adult, a certain attribute of adulthood. Most teenagers at this age are not yet able to plan and calculate money. Once a classmate in the school canteen, he gets used to it and thinking that it is allowed, begins to ask for money every day. But pocket money he does not spend on himself, but for his kindness, he can not refuse, and parents can not admit it, so as not to feel out of character or stingy in front of his peers, further deceived that the pocket money is spent on himself. Adding to the real cost in the school canteen, asking parents for double the amount of money. Buying something at school every day, showing their peers their financial situation and thus want to draw attention to themselves, to show their importance. They want to appear to be what they really are not, i.e. they want to appear superior to others just because he/she is given more pocket money and can afford all sorts of nonsense. Or to spend this money not even on themselves, but for older teenagers. That is, 9th grade teenagers extort money from 5th and 6th grade teenagers. But it is out of fear of not being able to tell their parents, of fraudulently asking them for money. They are afraid they will cripple him, so they manipulate him and blackmail him saying "if you don't want to be crippled, give me the money". If parents don't give money to their children, they become cunning, which may also lead to stealing in the future. Some teenagers start looking for ways and where to find or take money. Teenagers at the bus stop have been begging adults for money to pay for their bus ticket or wallet. Gullible adults would give the teenagers money without question. Later, these teenagers would use the money to buy sweets or go to computer clubs (Znakov, V.V., 2015).

Research among educators suggests that the process of raising and educating children should be honest, sincere. For "like begets like". We lie to children and destroy our health. Time will pass and children will begin to lie to us, becoming sickly and imperfect. It is necessary to overcome this vicious circle of unhealthiness, to contribute to the general harmony of human development, on the principles of which the Universe is built (Sharaurov I.V. 2015).

Conclusions

On observations and initial data of public school of Nur-Sultan city MLS ELORDA, in middle school among teenagers from 5-7 classes it was noticed that lying disposition is caused by age, personality, gender, culture-conditioned, environment and intellectual features. Teenagers also want to hide their ignorance in front of teachers, parents or friends when they resort to lying. Referring to the fact that teachers either did not give homework, forgot the username and password to their page where teachers send homework. Or in front of their peers, in order not to seem stupider in front of them, they start making up all sorts of situations. And based on this, it can be assumed that adolescent lying has a link to anxiety, level of mental ability, self-esteem and is an indicator of social desirability. Adolescents' propensity to lie is influenced by the learning environment in grammar school or in a regular school, in a remedial-development class and in a general school (Znakov, V.V.,2017).

Teenagers who lie, some of them lie to protect themselves. Once they have learned to lie, it is almost impossible to stop. And it is necessary to understand, that when children lie from 3-5 years, it forms the person, gives him possibilities, and parents teach him a lot, already in the teenage years it is the moment, when it more destroys the child and the people who are near to him. It destroys relationships, it destroys life, it has no effect on development. At this point parents need to think "what am I doing wrong?" or "are the people around my child doing wrong?", "why is my child afraid and lying where it is not necessary? And parents will need to respond to their children's lies 50/50. That is, either that you believe or that you know he is not telling the truth. The first time parents discover that their teenage child has lied, they should agree, and pretend to believe him, even if it's obvious what he's done. The next time a teenager lies, they'll practice it

hard every day. And then pretend not to believe it. Calmly and kindly tell your child that you did it. Next, alternate between believing it or not. At these moments, teenagers begin to understand where the boundaries of lying lie. Will learn to communicate more effectively and manoeuvre the situation. They will also learn where to tell the whole truth and where not to say something so as not to hurt or hurt those around them. This is an important period that builds the foundation for the future. Parents, if they will try to keep their child safe and be able to hear and respond appropriately to their lies so that they do not do so in the future, then they will not have to lie to parents and teachers either. They will be able to lie, but they will not do it because there is no need to. Make it so that the teenager is not afraid of their parents, not afraid to scare them or upset them and not afraid to be who they really are. Not the way their parents want them to be, because that is also pressure. Begging him not to lie anymore and then being caught in another lie. This is much more painful than if they had asked never to lie again (Znakov, V.V., 1993).

The reasons for deception can be quite varied, it can be to avoid punishment, an attempt to gain an advantage, one of the most common reasons is to create or maintain a socially favourable image of a member of society. There are cases that are worth highlighting separately, those that relate to a situation where the cheater benefits by harming another person, such as extorting money, manipulating, forcing them to do their homework for them and then passing it off as their own merit.

Cheating and fraud are low and despicable qualities unbecoming of a decent person. Deliberately distorting the truth in order to mislead others is contrary to the concept of honesty, which implies sincerity, straightforwardness, justice, and excludes all tricks, cunning, fraud, deceit...(The Religion of Islam 2011. Deception and Fraud).

To date, the problem in both public and public schools is the lack of professional staff such as school psychologists and social workers/educators and also do not consider it so important to have such professionals in schools (Matveeva S. V., Matveeva A. O., 2021).

The results obtained after the initial study are preliminary and definitely need more experimental confirmation. To determine the perspective of further research, we can say the main directions: clarification of understanding of lie phenomenon depending on gender aspect, personality traits, on family upbringing styles, on moral beliefs of adolescents, etc. The research will be continued (Matveeva S.V., Matveeva A.O. 2014).

List of references:

1. Bardetskaya Y.V., Verkhoturova N.Yu., Abdulkin V.V. *Correlates of temperamental features, adaptive responses and conditions in junior schoolchildren. 3rd International Multidisciplinary Scientific Conference on Social Sciences and Arts SGEM 2016. Section Psychology and Psychiatry. – Albena, Bulgaria (2016): 117-122.*
2. Chistyakova M.I. *Psychogymnastics / M.I. Chistyakova. – M.: Prosveshchenie, 2017. – 164 c.*
3. *Diagnosis of emotional and moral development. Personality Anxiety Scale (J. Taylor, adapted by T.A. Nemchin) [Text]. Ed. and co-editor. Edited by I.B.Dermanova. – SPb., 2012. – C.126-128.*
4. Ekman, P., 2004 // *Pochemu deti lgut / P. Ekman. M.: Pedagogika-press.*
5. Feldman, R. S., Jenkins, L., & Popoola, O. (1979). *Detection of deception in adults and children via facial expressions. Child Development, 50, 350–355.*
6. Gorchakova, I.A (2015), *Dissertaciya kandidata psihologicheskikh nauk, «Osobennosti, prichiny i proyavleniya sklonnosti ko lji u raznyh kategorii uchachihsvya sredney shkoly».*
7. Heckhausen, H. *Motivation and Activity [Text] / H. Heckhausen. – SPb., 2013. – 264 c.*
8. Homans, D., (1984), *«Socialnoe povedenie kak obmen» [Elektronnyi resurs] / Homans D. Sovremennaya zarubezhnaya socialnaya psihologiya – M.: Izdatel'stvo Moskovskogo universiteta, 1984. S. 82-91. (Date of access: 22-04-2004) – access mode: URL: <http://ecsocman.hse.ru/text/18352507/>.*
9. Hogrefe, G. J., Wimmer, H., & Perner, J. (1986), *«Ignorance versus false belief: A developmental lag in the attribution of epistemic states». Child Development, 57, 567–582.*
10. Horney K. *Anxiety. [Electronic resource] – Access mode: <http://www.psychology-online.net/articles/doc-1799.html>. – (Date of access: 1.10.2021).*
11. Ivonin U.P., (2010), *«Traktat o shpargalke» /Ivonin U.P. // Idei i idealy: nauchnyi zurnal. No1 (3) m. 1. S. 132–143.*
12. Kashirina, M.B., (2013), *«Falseointerakciya kak osobaya forma socialnogo vzaimodeistviya», Socium i vlast №6 (44),– C. 11-16.*
13. Kashirina, M.B., (2015), *«Sociokulturnye factory rasprostroneniya falseointerakcii v sovremennom vuze». Evraziskii Souz Uchenyh (ESU) №4 (13), S. 77-79.*

14. Kashirina, M.B. (2014), *Sovremennyi rossiiskii vuz kak sfera genezisa falseointerakcii// Sociologiya obrazovaniya*. – No10. S.76-86.
15. Kashirina, M.B., (2014), «Sovremennyi rossiiskii vuz kak sfera genezisa falseointerakcii»: // *Nauka I obrazovaniye: sbornik nauchnyh trudov po materialam I Mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferencii 25-26 iunya, Antalya – Tambov: Kutlu&Avei Ofset – Izdatelstvo TPOO «Biznes-Nauka-Obshestvo»*, 2014. S. 56-63.
16. Kashirina, M.B., (2013), «Falseointerakciya kak osobaya forma socialnogo vzaimodeistviya». *Socium i vlast №6 (44)*, S. 11-16.
17. Lee, K. (2000). «Lying as doing deceptive things with words: A speech act theoretical perspective». In J. W. Astington (Ed.), *Minds in the making: Essays in honour of David. R. Olson* (pp. 177–196). Oxford, England: Blackwell.
18. Lopysheva A.K., (2013). // *Sbornik Problemy socialnoi psihologii lichosti: «Fenomen lji I osobennosti ego ponimaniya studentami gumanitarnogo fakulteta»*.
19. Matveeva S. V., Matveeva A. O. *The gender aspect of research of lie at the Matteeva S.V, Matteeva A.O. A gender aspect of the study of lying in adolescents //Personality, family and society: problems of pedagogy and psychology / Collection of articles on materials of XLVI international. 2021.*
20. Matveeva S.V., Matveeva A.O. *Gender aspect in the study of lying in adolescents. Novosibirsk: Izd. "SibAK", 2014. C.140-145*
21. Mukhina, V.S. *Age psychology [Text] / V.S. Mukhina. – Textbook. – Rostov-on-Don, "Phoenix", 2017. – 295 c.*
22. *Obman I moshennichestvo //The Religion of Islam 2011. – access mode: URL: <http://www.islamreligion.com/ru/articles/346>.*
23. Ojegov S.I., // *Slovar russkogo yazyka / pod red. Svedova N.U., M.: Russki yazyk, 1989.*
24. Polshkova T.A. *Problem of situational anxiety in psychological and pedagogical research [Text] / T.A. Polshkova // Topical issues of modern psychology. Problems of modern psychology: materials of II International scientific. Conf. (Chelyabinsk, February 2013). – Chelyabinsk: Dva komsomolets, 2013. -C. 107-110.*
25. Silantieva E.A., (2007), «Faktory proyavleniya lji v processes uchebnogo vzaimodeistviya studenta i prepodavatelya»/Silantieva E.A./Diss.kand. psihol. nauk: 19.00.07. Surgut, 2007 – 124 s.
26. Sharaurov I.V., (2015): // *vlijanie lzhi na zdorove cheloveka psihologicheskij sotsialnyj I npravstvennyj aspekty – access mode: URL:<https://rusrand.ru/analytics/vlijanie-lzhi-na-zdorove-cheloveka-psihologicheskij-sotsialnyj-i-npravstvennyj-aspekty>.*
27. Sharaurov I.V., (2012) // *Nauchnyi jurnal Ujniy federalnyi universitet// Kultura. Nauka. Integraciya № 1., (17).*
28. Schottenloer, G. *Drawing and imagery in therapy /G.Schottenloer. – SPb, 2015.- 275c.*
29. Tarasova S.Y. *School anxiety: causes, consequences and Prevention [Electronic resource]. – Tarasova S.Y. – Electronic.Text data. – Moscow: Genesis, 2016. – 143 c. – Access mode: <https://www.litres.ru/sofya-urevna-tarasova/shkolnaya-trevozhnost-prichinyisledstviya-profilaktika/chitat-onlayn/>. – (Date of access: 1.10.2021).*
30. *What is anxiety? [Electronic resource]. – Access mode: <https://psychologytoday.ru/stories/trevozhnost/>. – (Date of access: 1.10.2021).*
31. *Wikipedia/ru.wikipedia/wiki/lozj [Electronic resource]. – access mode: URL:<https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9B%D0%BE%D0%B6%D1%8C>.*
32. *Wikipedia [Electronic resource] – access mode: https://ru.wikipedia.org/wiki/asinhronnoe_obuchenie/.*
33. *Wikipedia [Electronic resource] – access mode: <https://www.unicef.org/kazakhstan>.*
34. Zenkovsky V., *Protopr. Psychology of Childhood. – Ekaterinburg, 2010. C.214*
35. Znakov V.V. *Categories of truth and lie in Russian spiritual tradition and Modern psychology of understanding // Voprosy psihologii. – 2010. – № 2. – C. 55- 63.*
36. Znakov, V.V. *Machiavellianism and the phenomenon of lying. / V.V. Znakov // Voprosy Psychology. – 2015. – №6. – C. 59-69.*
37. Znakov, V.V. *Sex differences in understanding of untruth, lie and deceit / V.V. Znakov // Psychological journal, 2017 – Vol. 18. – №1. – C. 38-49.*
38. Znakov, V.V. *Truth and falsehood in the consciousness of the Russian people and modern psychology of understanding. / V.V. Znakov. – Moscow: Institute of Psychology RAS, 1993. – 116 c.*
39. Zakharov A.I. *Psychotherapy of neurosis in children and adolescents. / A.I. Zakharov. – Moscow, 2012. – 252 c*

ЖАС ҒАЛЫМДАР МІНБЕСІ ТРИБУНА МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ TRIBUNE OF YOUNG SCIENTISTS

FTAMP 04.61

<https://doi.org/10.51889/2021-4.1728-8940.12>

Ж.Ж. Куанышбаева¹, Қ.А. Кантаева^{1*}, О.О. Карибаев¹

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық Педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан

ӘЛЕУМЕТТІК ТАҢДАУ: ҚАЗІРГІ МӘСЕЛЕЛЕРІ МЕН ҚОҒАМДЫҚ МҮДДЕНІҢ ӘСЕРІ

Аңдатпа

Мақалада әлеуметтік таңдаудың тәсілдері және олардың алуан түрлілігі, сондай-ақ әлеуметтік таңдаудың әлеуметтанулық категория ретіндегі қоғамдағы рөлі және оның сипаттамалары көрсетілген. Әр түрлі формадағы әлеуметтік таңдау жеке тұлға өміріндегі барлық әлеуметтік орталарда орын алатын құбылыс. Әлеуметтік таңдау еркіндігіне әсер ететін факторлар алуан түрлі: қоғамға, жеке қалаулар мен кездейсоқ жағдайларға, әлеуметтік-саяси оқиғаларға т.б. байланысты. Мақалада аталған факторлардың ішінде маңыздысы қоғамдық мүдде екендігін, жеке тұлғалардың таңдауына қоғамдық мүдденің әсер ету жағдайларын ашуға талпыныс жасалады. Кез-келген мемлекет үшін белгілі бір әлеуметтік саясат көбінесе қоғамдық мүдделерге қызмет етеді. Алайда, көп жағдайда көпшіліктің мүдделеріне қарағанда халықтың ықпалды бөлігінің ерекше мүдделері мен қажеттіліктерін қанағаттандыруға бағытталып жатады. Әлеуметтік таңдау мүмкіндігі – адамдардың өз құқықтары мен бостандықтарын жүзеге асыруының өлшемі. Бұл мақалада қоғамдық мүддеге бағытталған саясатты әзірлеу процесінде әлеуметтік таңдау мәселесі практикалық тұрғыда әлеуметтік-саяси тұжырымдамалық дилемма болып табылады. Әлеуметтік таңдау мен қоғамдық мүдде арасындағы байланыстың мемлекеттік саясатта қалай анықталатыны, өлшемдері мен даму сипаты және жүзеге асырылуы туралы нақты зерттеулер қазіргі таңда әлеуметтік таңдау туралы толық түсініктеме бере алмай отыр. Сондықтан, әлеуметтік таңдау категориясын әлеуметтанулық тұрғыдан зерттеудің, қоғамдық мүдделердің сипатын және әлеуметтік саясаттың қоғамдық мүдделерге сәйкестігі мүмкін болатын жағдайларды анықтау және бағалау өте маңызды мәселе.

Түйін сөздер: әлеуметтік таңдау, жеке тұлға, қоғам, қоғамдық мүдде, әлеуметтік саясат

Zh. Kuanyshbayeva¹, K. Kantayeva^{1*}, O. Karybayev¹

¹ Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

SOCIAL CHOICE: MODERN PROBLEMS AND THE IMPACT OF PUBLIC INTERESTS

Abstract

The article reflects approaches to social choice and their diversity, as well as the role of social choice in society as a sociological category and its characteristics. Social choice in various forms is a phenomenon that occurs in all social circles of an individual's life. The factors influencing the freedom of social choice are diverse: depending on society, personal preferences and random circumstances, socio-political events, etc. Among the factors listed in the article, the most significant are public interests, attempts to reveal the conditions of the influence of public interests on the choice of individuals. For any State, a certain social policy often serves the public interest. However, in most cases, unlike the interests of the majority, it is aimed at satisfying the special interests and needs of the influential part of the population. The possibility of social choice is a criterion for people to exercise their rights and freedoms. In this article, the problem of social choice in the process of developing a policy focused on public interests is, in practical terms, a socio-political conceptual dilemma. Specific studies on how the relationship between social choice and public interests is determined, criteria and nature of development and implementation in public policy do not currently provide a complete explanation of social choice. Therefore, a very important issue is the sociological study of the category of social choice, the identification and assessment of the nature of public interests and the conditions under which it is possible for social policy to correspond to public interests.

Keywords: social choice, personality, society, public interests, social policy

Қуанышбаева Ж.Ж.¹, Кантаева Қ.А.^{1*}, Қарибаев О.О.¹

¹Қазақстан Республикасының Педагогикалық Университетінің Абая, г. Алматы, Қазақстан

СОЦИАЛЬНЫЙ ВЫБОР: СОВРЕМЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ И ВЛИЯНИЕ ОБЩЕСТВЕННЫХ ИНТЕРЕСОВ

Аннотация

В статье отражены подходы к социальному выбору и их многообразию, а также роль социального выбора в обществе как социологической категории и ее характеристики. Социальный выбор в различных формах – явление, которое происходит во всех социальных кругах жизни личности. Факторы, влияющие на свободу социального выбора, многообразны: в зависимости от общества, личных предпочтений и случайных обстоятельств, социально-политических событий и др. Среди перечисленных в статье факторов наиболее значимыми являются общественные интересы, попытки раскрыть условия влияния общественных интересов на выбор индивидов. Для любого государства определенная социальная политика часто служит общественным интересам. Однако в большинстве случаев, в отличие от интересов большинства, она направлена на удовлетворение особых интересов и потребностей влиятельной части населения. Возможность социального выбора – критерий реализации людьми своих прав и свобод. В данной статье проблема социального выбора в процессе разработки политики, ориентированной на общественные интересы, в практическом плане является социально-политической концептуальной дилеммой. Конкретные исследования о том, как определяется, критерии и характер развития и реализации в государственной политике связи между социальным выбором и общественными интересами, в настоящее время не дают полного объяснения социальному выбору. Поэтому очень важным вопросом является социологическое изучение категории социального выбора, выявление и оценка характера общественных интересов и условий, при которых возможно соответствие социальной политики общественным интересам.

Ключевые слова: социальный выбор, личность, общество, общественные интересы, социальная политика

Кіріспе

Қазіргі таңдағы әлеуметтік таңдау мәселесінің маңыздылығын анықтауда алдымен теориялық мәнін жүйелі түрде талдап алған жөн. Әлеуметтік таңдау теориясы немесе әлеуметтік таңдау дегеніміз – белгілі бір мағынада ұжымдық нәтижеге немесе әлеуметтік әл-ауқатқа қол жеткізу үшін жеке пікірлерді, қалауларды, қоғамдық мүдделерді біріктіруді талдаудың теориялық негізі [1]. Отызыншы жылдары «нарықтық социализм» модельдері сәнге айналды, онда үкімет баға жүйесін қалай алмастыра алады және тауарларды нарық сияқты тиімді түрде қалай бөле алады деген бағытта таңдауды жүзеге асыру көзделген болатын. 1938 жылы Абрам Бергсонның әлеуметтік қамсыздандыру функцияларын (ӘҚФ) іргелі талдауы экономистің индивидуалистік, утилитарлық этикасын мемлекеттік жоспарлаудың мақсатты функциясына қалай қосуға болатындығын және оған мемлекеттік басқаруда әлеуметтік қамсыздандыруды арттыруға көмектесетінін көрсетті. 1951 жылғы Эрроу кітабы Бергсонның мақаласының тікелей жалғасы және Пол Самуэлсонның 1947 жылғы «Экономикалық талдау негіздері» атты еңбегін талқылауы болды. Эрроудың міндеті Бергсон мен Самуэлсон сипаттаған әлеуметтік қамсыздандыру функцияларына қатысты процесті сипаттау болды. Эрроу кітабынан бастап әлеуметтік қамсыздандыру немесе әлеуметтік таңдау функцияларының қасиеттерін зерттейтін көптеген әдебиеттер пайда болды.

Бергсон ӘҚФ-ны барынша көбейту немесе нормативтік критерийлердің белгілі бір жиынтығын қанағаттандыру үшін жеке артықшылықтарды біріктіру мәселелеріне, яғни жеке сайлаушылардың қалауын ескере отырып, қандай әлеуметтік мемлекетті таңдау керек деген мәселеге назар аударады. Белгілі бір нормативтік критерийлерге сәйкес келетін әлеуметтік таңдау функциясын табу мәселесі дауыс берудің әртүрлі ережелерімен тепе-теңдікті орнатуға өте ұқсас [2].

Зерттеудің әдіснамасы

Мақаланы жазу барысында жұмыстың әдіснамалық және теориялық негізін шетелдік, сонымен қатар отандық ғалымдардың еңбектеріне сүйене отырып қарастырылды. Зерттеу барысында деректерді статистикалық және тұйымдарды салыстыру әдістері қолданылды. Салыстырмалы әдісті қолданудағы мақсат авторлар ұстанымдарын салыстыра отырып, нақтылы нәтижеге қол жеткізуге болады.

Зерттеу барысында түпнұсқа дереккөздеріне барынша басымдылық берілді. Бұл тарихи зерттеу әдістерін қолдануды қажет етті. Мысалы, 1951 жылы К.Эрроудың «Әлеуметтік таңдау және жеке тұлғалық құндылықтар» атты еңбегі жарық көргеннен бастап, әлеуметтік-саяси ғылымда ұтымды таңдау тұжырымдамасын дамытатын ғылыми зерттеулердің саны күрт өсті. Алайда, осы аспектіде Эрроу демократиясының мүмкін еместігі теоремасында айтылған скептикалық пікірлер бар, оған сәйкес әлеуметтік шешімдерге жеке көзқарастарды біріктірудің бірде-бір жүйесі тиісті деңгейде жұмыс жасамайды әрі дұрыс нәтиже алып келмейді.

Бұл теореманы мысалмен қарастыраатын болсақ, белгілі бір тұрғылықты ауданда жеке кәсіпкер бизнес объектісі үшін құрылыс жұмыстарын жүргізуді ұйғарды делік. Сол ауданның басқа тұрғындарына кедергі келмейтіндей шешім қабылдау үшін таңдаудың бірнеше балама нұсқасы бар, олардың ішінен тек біреуін дауыс беру арқылы таңдау керек. Сондай-ақ, қарастырылып отырған теореманың шарты бойынша әр адам қол жетімді балама нұсқаларды өз қалауы бойынша реттей алады деп санайды. Осылайша, әр қатысушының жеке қалауларының тізіміне сүйене отырып, ұжымдық қорытынды шешім қабылданады.

Сондай-ақ, Эрроу таңдау жасағанда орындалуы тиіс бірқатар қағидалар ұсынды[3]:

- әмбебаптылық: әр дауыс беруші өз қалауының тек бір нұсқасын ұсынуы керек;
- диктатураның болмауы: артықшылықтардың жалпы тізімінде барлық қатысушылардың тілектері ескерілуі керек;
- сыртқы баламалардан дербестік;
- бірауыздылық.

Алайда, Эрроу ұсынылған барлық талаптарды қанағаттандыратын таңдау/сайлау жүйесі жоқ екенін математикалық түрде дәлелдеді.

Жоғарыдағы қағидаларға мониторинг жасай ішінен мысал ретінде «сыртқы баламалардан дербестік» қағидасын салыстырмалы түрде қарастырайық. Дауыс беру арқылы өте маңызды шешімдер қабылдаған кезде екі (немесе одан да көп) тур өткізіледі. Атап айтқанда, егер бірде-бір кандидат жартысынан көп үлестегі дауыс жинамаса, онда олар ең көп үлестегі дауыс жинаған сәтті екеуін таңдап, тек осы екі балама таңдауды жүзеге асырады. Бірінші турда А кандидаты бірінші, ал В кандидаты екінші турда болды делік. Алайда, барлық басқа балама кандидаттарды алып тастап, екінші турды өткізгенде, үміткер бірінші орынды алатын жағдай туындауы мүмкін. Бұл дегеніміз, іс жүзінде сыртқы баламалардан тәуелсіздік орын алмайды. Осылайша, Эрроу теоремасының мәні үш немесе одан да көп балама үшін жеке артықшылықтарды біріктіру әдісі жоқ, бұл кейбір әділетті жағдайларды қанағаттандырады және әрқашан логикалық дәйекті нәтиже береді.

Адамдар мағына мен символдарды қолдана білу дағдысының арқасында, жануарларға қарағанда өз әрекеттеріне таңдау жасай алады. Жағдайды жеке көзқарастары бойынша түсіне отырып, «адамдар жаңа мағына мен оның ауқымы жайлы тұспал жасай алады» [4]. Демек, символикалық интеракционистердің көзқарасы бойынша, акторлардың белгілі бір деңгейде автономиясы бар деген сөз. Олар тек қана зорлықты немесе детерминацияны сезініп қоймайды, олар әдеттен тыс және тәуелсіз таңдау жасай алады. Сонымен қатар олар өмір сүрудің бірегей стилін жасай алады.

У.Томас пен Д.Томас өздерінің жағдайды анықтау тұжырымдамаларында субъектінің осы бір шығармашылық қабілетін ерекше атап өткен еді: «Егер адамдар жағдайды шынайы деп анықтаса, онда олар нәтижесіне қарай шынайы болып келеді». Аталған авторлар біз үшін қоғам көптеген жағдайларымыздың анықтамасын жасап бергенін ескерді. Олар отбасы мен қауымдастықты ерекшелік отырып, бұл сәтті біздің әлеуметтік анықтамалардың бастауы ретінде айрықша атап өтті. Алайда бұл авторлар өз ұстанымдарында адамдарға мағына мен символды өзгертіп немесе түрлендіруге «тосыннан» ықпал ететін құбылыстардың мүмкін екеніне үлкен мән береді. Яғни, тұлғаның жеке таңдауы өз талғамына, жеке біліміне ғана емес сыртқы факторлар әсерінен де қалыптасатындығы айтылады [5].

Эрроу кезінен бастап әлеуметтік таңдауды талдау негізінен тек теориялық және формальды болғанын қарастырдық. Алайда, шамамен 1960 жылы американдық саясаттанушы Уильям Райкер әлеуметтік таңдаудың теориялық идеяларын эмпирикалық қолдануға назар аудара бастады. Мұндай зерттеулердің басым көпшілігі Кондорсе парадоксының эмпирикалық мысалдарын табуға бағытталған [6].

Үлкен және кіші 265 нақты таңдауды қамтитын 37 жеке зерттеулерді жалпылау Кондорсе парадоксының 25 жағдайын анықтады, олардың жалпы ықтималдығы 9,4% және бұл парадокс жағдайлары туралы көп айтылатындықтан жоғары баға болуы мүмкін. Екінші жағынан, Кондорсе

парадоксын эмпирикалық сәйкестендіру барлық балама нұсқалармен салыстырғанда шешім қабылдаушылардың қалауы туралы кең мәліметтерді ұсынады – бұл өте сирек кездесетін жағдай. Парадокстың мысалдары кейде кішігірім мекемелерде (мысалы, кәсіпорын, парламентте т.б.) пайда болады, ал үлкен топтарда (мысалы, электоратта) сирек кездеседі [7].

Енді, әлеуметтік таңдаудың құрылымын талдап алған жөн. Әлеуметтік таңдау – бұл жүйелі білім және өзіндік құрылымы бар. Таңдау құрылымының элементтері ретінде таңдау тақырыбын, бірқатар баламалармен ұсынылған таңдау пәнін және таңдау объектісін қарастырған жөн. Бұл элементтердің функциялары олардың өзара қарым-қатынасындағы әлеуметтік таңдау процесінде көрінеді. Әлеуметтік таңдаудың мәні – бұл адам немесе топ, олардың мәртебесі саналы таңдау, ниет және таңдаудың салдары үшін жауапкершілікті алу қабілетімен анықталады. Әлеуметтік таңдау субъектісінің функцияларының бірі – алдын-ала таңдау, яғни өз өлшемдеріне сәйкес балама таңдауды теориялық негіздеуді жүзеге асыру. Таңдаудың әлеуметтік аспектісін қарастырып жатқандықтан, негізгі объект ретінде әлеуметтік жүйедегі жеке тұлғаға қатысты игіліктер қарастырылады. Таңдау объектісі – таңдау субъектісінің қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін өзгертілуі (немесе өзгеріссіз қалуы) керек нәрсе. Таңдау пәні, кең мағынада, таңдау тақырыбы мен оның қажеттілігі арасындағы жанжалды шешудің нәтижесі. Нәтижесінде таңдау тақырыбы әр түрлі болуы мүмкін – материалдық нәрсе, құбылыс, процесс, абстракция, идея [8]. Сонымен қатар, таңдау тақырыбы әрқашан аралық нәтиже болып табылады және қоғамдық және жеке мағынаға ие болуы мүмкін. Бейсаналық таңдау кезінде тақырып көбінесе таңдау жасағаннан кейін ғана маңызды мәнге ие болады. Мысалы, өткен ғасырдың соңында Қазақстан өзі үшін әлеуметтік дамудың жаңа моделін таңдаған кезде, халықтың басым көпшілігі үшін әлеуметтік таңдау тек билік таңдауын қолдау немесе қарсы шығу болатын. Бұл нақты жағдайда әлеуметтік таңдау тақырыбы әлі күнге дейін халықтың басым бөлігіне түсініксіз болып көрінуі мүмкін, себебі мұндай шешімдерде жеке адамның таңдауы мен қоғамдық мүдденің сәйкестігі аса маңызды.

Нәтижелер мен талқылау

Енді, әлеуметтік таңдау жеке тұлғаға қатысты өзіндік қалаулардан бөлек, қоғамдық мүдде де әсер ететіндігін ескерсек, «жеке таңдау бар ма, немесе қоғамдық мүдде жеке тұлғаның таңдауын қалыптастырушы ма?» деген сұрақ туындайды. Демек, қазіргі уақытта жеке және топтық таңдаудың айырмашылығын білу маңызды, оның аясында мүдделердің өзіндік қатынасы орын алады. Жеке тұлғалардың мүдделері топ мүшелерінің мүдделерінің массасынан, сондай-ақ осы қозғалыс кезінде мүдделер мәртебесінің өзгеруі мүмкін [9].

Д. Беллдің өзі постиндустриалды қоғамның әлеуметтік бірлігі жеке тұлға емес, жеке қоғам деп санады, сондықтан постиндустриалды қоғам – бұл әлеуметтік механизмдер нарықтан гөрі тауарларды бөлуге және қоғамдық таңдауға жауап беретін коммуналдық қоғам; сонымен қатар, коммуналдық қоғам өзінің табиғаты бойынша жаңа құқықтарды – балалар, студенттер, кедейлер, әр түрлі азшылықтардың құқықтарын тудырады және оларды жаңа талаптар түрінде, яғни ұжымдық құқықтар түрінде енгізеді.

Әлеуметтанулық көзқарас тұрғысынан әлеуметтік таңдауды әлеуметтік таңдау субъектісі мен объектісі арасындағы қарым-қатынас шеңберіндегі әлеуметтену және әлеуметтік бақылау деңгейімен реттелетін жеке немесе ұжымдық (топтық) әрекет ретінде қарастырған жөн. Таңдау кезеңдерінің бірі ретінде іс-әрекеттің мотиві әлеуметтік таңдаудың себебі ретінде, ал екінші кезең ретінде актердің еркінің болуына байланысты тікелей әрекет фазасы қарастырылатындықтан, әлеуметтік таңдауда әсер ету, мақаланың негізгі түйіні ретінде алынып отырған қоғамдық мүдденің әсер ету мүмкіндігі туралы айту керек. Әлеуметтік таңдау әрдайым ынталандырылады, өйткені таңдау субъектісі қажеттілікті сезініп, оның пайда болу себебін таңдау субъектісінің мінез-құлқын анықтайтын қажеттілікті қанағаттандыру механизмін қосу арқылы жоюға мәжбүр болады. [10].

Әлеуметтік таңдау проблемаларына социологиялық көзқарас оны әртүрлі модельдерде жүзеге асырылатын және қоғамдағы адамдардың өзара әрекеттесуін білдірудің негізгі тәсілі болып табылатын «әлеуметтік әрекет» ретінде анықтауға мүмкіндік береді. Әлеуметтанулық көзқарас тұрғысынан әлеуметтік таңдауды зерттеудің ең қолайлы әдісі құрылымдық-функционалдық талдау және символдық интеракционизм болып табылады. «Субъект» және «объект» сияқты әлеуметтік таңдау құрылымының элементтерінің мазмұнына байланысты әлеуметтік таңдаудың әртүрлі конфигурациялары пайда болады. Әлеуметтік таңдауға салынған ниеттер:

1) жеке тұлға өзіне қатысты (жеке немесе ішкі таңдау), басқа адамға қатысты (тұлғааралық таңдау), топқа қатысты (қоғамдық немесе саяси таңдау);

2) топ өзіне қатысты (топшілік таңдау), басқа топқа қатысты (топаралық немесе саяси таңдау), жеке тұлғаға қатысты (мемлекеттік таңдау) іске асырылады [11].

Сондай-ақ, Эрроу теориясын тереңірек қарастыратын болсақ, таңдау жасайтын адамға ұсынылуы мүмкін балама нұсқалардың негізгі жиынтығы бар деп болжаймыз. Бұл баламалар өзара ерекше; олар x , y , z кіші әріптерімен белгіленеді, кез-келген жағдайда, таңдаушының қолында барлық мүмкін баламалардың жиынтығы бар және ол осы жиынтықтың біреуін таңдауы керек. Әрі қарай, таңдау былайша жасалады деп болжанады: таңдауды жасамас бұрын, таңдаушы барлық ықтимал балама жұптарды қарастырады, айталық, x және y , және әрбір осындай жұп үшін ол үш шешімнің біреуін ғана қабылдайды: x нұсқасына қарағанда y -ге артықшылық беріледі немесе y -ге немқұрайлы қаралады. Барлық мүмкін болатын нұсқаларды осындай ретке келтіре отырып, таңдау жасаған адам қазір белгілі бір мүмкіндіктер жиынтығына тап болады.

Эрроудың болжамдарының біріншісі – кез-келген екі баламаны салыстыруға болатындығы. X және y баламаларының кез-келген жұбы үшін x -ке y немесе y -ке x -ке артықшылық беріледі немесе олар бір-біріне мүлдем немқұрайлы байланыста болады. Балама жұптар арасындағы артықшылық немесе немқұрайлылық қатынасы «байланыс» қасиеті деп аталады [12]. Әр түрлі балама жұптардың арасындағы преференциялардың (бағалаулардың) сәйкестігін (екінші болжам ретінде) дәл келесідей тұжырымдауға болады: егер x нұсқасы y -ге қарағанда жақсырақ немесе немқұрайлы болса, ал y нұсқасы z -ке қарағанда жақсырақ немесе немқұрайлы болса, онда x -ке артықшылық берілуі керек немесе z -ке немқұрайлы қарау керек. Сонымен, Эрроу кез-келген ортадан таңдау олардың салыстырмалы қалауы бойынша мүмкін болатын нұсқаларды ұтымды «ретке келтіру» арқылы анықталады деп болжайды. Белгілі бір артықшылық конфигурациясы (тапсырыс беру) – бұл таңдаған адамның құрылымының немесе құндылық жүйесінің көрінісі. Сонымен, Егер қоршаған ортада кез-келген басқа балама болса, онда бұл таңдалған элемент. Эрроу белгілеген келесі «ақылға қонымды» жағдайлар «ұтымдылық» пен «демократия талаптарын» қамтамасыз ету үшін әлеуметтік шешімдер қабылдау (саяси шешімдер қабылдау) процесіне арнайы жасалған. Оларды келесідей қорытындылауға болады [13]:

- ұжымдық ұтымдылық: кез-келген тапсырыс жиынтығы үшін әлеуметтік таңдау функциясы реттіліктен алынады (басқаша айтқанда, әлеуметтік таңдау жеке шешім қабылдауға арналған құрылыммен бірдей).

- Парето принципі: Егер x баламасы әр жеке адамның өз тәртібіне сәйкес y баламасынан артық болса, онда әлеуметтік тәртіп x -ты y -тен жоғары қояды («әлеуметтік тәртіп» термині ұжымдық ұтымдылықтың алдыңғы жағдайынан шыққан).

- Маңызды емес баламалардан тәуелсіздік: кез-келген ортада жасалған әлеуметтік таңдау тек осы ортадағы баламаларға қатысты жеке тұлғалардың қалауына байланысты болады (бұл болжам логикалық мүмкін нұсқалардың белгілі бір саны болуы мүмкін болса да, әлеуметтік таңдау қоршаған ортаға «қол жетімді» болуы керек екенін мойындайды).

- Белгісіздік: артықшылықтары автоматты түрде қоғамның қалауы болып табылатын, барлық басқа адамдардың қалауына тәуелсіз адам жоқ. Жоғарыда келтірілген болжамдар мен жағдайларды ескере отырып, Эрроу белгілі «дауыс беру парадоксына» сілтеме жасай отырып, әлеуметтік таңдау мәселесін («белгілі жеке талғамдар жиынтығынан әлеуметтік шешім қабылдау моделіне көшу процедурасы») суреттейді.

Ол мұны былай тұжырымдайды: үш сайлаушыдан тұратын қауымдастық бар делік және бұл қауымдастық әлеуметтік әрекеттің үш балама әдісінің бірін таңдауы керек делік. Қоғамдастықтың ұтымды мінез-құлқы қауымдастық өзінің ұжымдық қалауына сәйкес үш баламаға бір рет тапсырыс береді, содан кейін кез-келген жағдайда тізімде бірінші орынды алатын нақты қол жетімді баламаны таңдайды. Ұжымдық артықшылық шкаласын анықтаудың табиғи әдісі, егер қоғамдастықтың көпшілігі екінші баламаны таңдаса, бір балама екіншісінен артық болады деп айтуға болады, яғни егер бұл екі балама болса, бірінші екіншісін таңдаған жөн. A , B және C үш балама; 1, 2 және 3 – үш адам болсын. 1-ші адам AB және BC (және, демек, AC), 2-ші адам BC және CA (және, демек, BA), ал 3-ші адам CA және AB (және, демек, CB) балама нұсқаларын артық көреді делік. Содан кейін көпшілік AB -ны артық көреді, ал көпшілігі BC -ны артық көреді, сондықтан біз қауымдастық AB және BC -ны жақсы көреді деп айта аламыз, егер қоғамдастық ұтымды әрекет етуші ретінде қарастырылса, біз A -ны C -дан артық деп айтуға мәжбүрміз. Осылайша, жеке талғамнан ұжымдық

талғамға ауысудың сипатталған әдісі ұтымдылық шартын қанағаттандырмайды. Мұнда айқын мәселе – көпшілік дауыспен анықталған топтық (ұжымдық) преференциялар жеке таңдауға (интрансивті) сәйкес келмейді. Осылайша, Эрроу қоғам өзінің саясатын тұжырымдау кезінде барлық мүшелерінің қалауын ескере алмайды деген қорытындыға келеді.

Сонымен, жоғарыдағы талдауларда әлеуметтік таңдау теориясы жақсы басқару үшін жеке қалаулар, пікірлер, дауыстар мен шешімдерді біріктіретін оңтайлы әдісті іздеумен байланысты екенін көрдік. Эрроу кітабы жеке таңдауды көрсету үшін қоғамның таңдауына сәйкес келетін бес шартты анықтайды, бұлар: әмбебаптылық, жауаптылық, маңызды емес баламалардан тәуелсіздік, таңдаудың болмауы және диктатураның болмауы. Алайда, Кеннет Эрроу әдетте әлеуметтік таңдау теориясын қалыптастырғанымен, бірақ негізін 18 ғасырда Николас де Кондорсе салған болатын [14].

Әлеуметтік таңдау теориясының пәні қалай қалыптасты? Әр түрлі мүдделер мен мақсаттарға байланысты әлеуметтік шешімдерге қатысты мәселелер ұзақ уақыт бойы зерттелді. Мысалы, ежелгі Грециядағы Аристотель және б.з.д. IV ғасырда өмір сүрген ежелгі Үндістандағы Каутилья өздерінің «Саясат» және «Экономика» деп аталатын кітаптарында әлеуметтік таңдаудың әртүрлі құрылымдық мүмкіндіктерін зерттеді. Алайда, әлеуметтік таңдау теориясы жүйелі пән ретінде алғаш рет француз революциясы кезінде пайда болды. Бұл тақырыпты алғаш рет XVIII ғасырдың соңында француз математиктері ұсынған, мысалы, Дж.Борда (1781) және Маркиз де Кондорсе (1785), олар бұл мәселелерді математикалық тұрғыдан қарастырған және дауыс беру және онымен байланысты процедуралар тұрғысынан әлеуметтік таңдаудың ресми пәнін бастаған. Сол кезеңнің интеллектуалды климатына еуропалық ағарту үлкен әсер етті, оның басты әсері қоғамдық тәртіпті саналы түрде құруға деген қызығушылығы болды. Шынында да, кейбір алғашқы әлеуметтік таңдау теоретиктері, ең алдымен Кондорсе, француз революциясының интеллектуалды жетекшілерінің қатарында болды. Алайда Француз төңкерісі Францияда бейбіт қоғамдық тәртіпті орнатуға әкелмеді. Шынында да, революцияның идеяларына өз үлесін қосқан көптеген әлеуметтік үйлестіру теоретиктері революцияның өзі тудырған келіспеушіліктердің жалынында қаза болды. Теория мен талдау деңгейінде шешілген әлеуметтік таңдау мәселелері бұл жағдайда бейбіт зияткерлік шешімді күтпеді. Ерте әлеуметтік таңдау теоретиктерін алға тартқан мотивация әлеуметтік таңдау механизмдеріндегі тұрақсыздықтың да, озбырлықтың да алдын алуды қамтыды. Олардың жұмысының амбициясы топ үшін ұтымды және демократиялық шешімдер қабылдаудың негізін құруға, оның барлық мүшелерінің қалауы мен мүдделеріне назар аударуға бағытталған. Алайда, тіпті теориялық зерттеулер, әдетте, пессимистік нәтижелер берді. Оны мына мысалмен түсіндіруге болады: көпшілік ереже арқылы А көпшілік ережесіндегі басымдықпен В-ны жеңіп алса, В өз көпшілік басымдылығымен С-ны жеңіп алса, С-ны өз кезегінде басымдықпен А да жеңіп кететінін білдіреді, демек мұнда жеке таңдау мен топтық таңдау мүлдем сәйкес келмеуі мүмкін екенін атап өтуге болады.

Француз ғалымы Николас де Кондорсе 1785 жылғы «Эссед» әлеуметтік таңдау теориясының негізін қалады. Эссед алқабилер теоремасы болды. Теоремаға сәйкес, қазылар алқасының әр мүшесінің сотталушының кінәлі екендігі туралы дұрыс шешім қабылдауға тең және тәуелсіз мүмкіндігі бар. Кондорсе алқабилердің көпшілігі әр алқабиге қарағанда дұрыс болуы мүмкін екенін көрсетті, осылайша ұжымдық шешім қабылдау қажеттілігін негіздеді. Кондорсе парадоксы оның алдыңғы теоремасына негізделген және көпшіліктің қалауы иррационалды болуы мүмкін деп болжайды. Осылайша, Кондорсе ұжымдық шешім қабылдау жеке шешімдерге қарағанда жақсы екенін көрсетті, бірақ бұл тұжырым проблемалардың барлық түріне байланысты орындала бермейді [15].

Кондорсе жұптасқан салыстыру (дуэль) кезінде кез-келген басқа кандидатты жеңетін кандидатты (балама) таңдауды ұсынды. Борда әр үміткерге ұпай беруді ұсынды, бұл оның таңдаушының қалауындағы дәрежесіне байланысты. Содан кейін ол барлық сайлаушылардан ең көп ұпай жинаған кандидатты сайлауды ұсынды. Бұл екі идея дауыс беру ережелерінің ең маңызды екі бағытына, атап айтқанда Кондорсе ережелеріне және ұпай жинау әдістеріне (кездейсоқ берілген рейтинг жүйесімен) әкеледі.

Көптеген жұптық шешімнен жақсырақ немесе әртүрлі кемшіліктерге ие басқа таңдау процедуралары бар ма? Жоғарыда аталған Кондорсе, оның замандасы Жан Шарль де Бордадан бөлек, кейінірек Чарльз Доджсон (1844) және Дункан Блэк (1948) әртүрлі әлеуметтік таңдау процедураларды зерттеп, олардың қасиеттерін салыстыра отырып, осы мәселеге жүгінді. Таңдау нәтижесінің қарама-қарсы жағынан талдап, жаңа көкжиектер ашты. Әлеуметтік таңдау процедурасына сәйкес келуі керек әр түрлі талаптардан бастап, ол заң жобасына қандай рәсімдер сәйкес келетіні туралы да мәселелерді

қарастырған болатын. Оның талаптарының ішінде әлеуметтік тәртіп бар, ол агрегацияның нәтижесі әрқашан циклді емес, баламалы болып табылады. Қысқаша айтқанда, бұл: агрегаттау процедуралары кез-келген жеке таңдауды өндеуге қабілетті болуы керек; олар бірауыздан жеке таңдауды құрметтеуді талап етеді; диктатураның болмауы, әлеуметтік таңдау әрқашан бір адамның қатаң қалауына сәйкес келетін процедураларды жоққа шығарады. Сайып келгенде, кез-келген екі балама арасындағы әлеуметтік салыстыру тек осы жұптың жеке қалауына байланысты болуы керек деген маңызды емес баламалардың тәуелсіздігі үлкен мәнге ие. Эрроу теоремасы қарапайым жағдайларды қоспағанда, ешқандай таңдау процедурасы барлық талаптарға жауап бермейтінін айтады.

Кейбір зерттеушілер Райкерден кейін (1982) Эрроу теоремасын халықтың қалауымен үкімет ретінде түсінілетін демократияның сәйкес келмейтін елес екенін көрсету үшін қолданады. Басқалары теореманың кейбір шарттары негізсіз деп санайды және олардың көзқарасы бойынша ұжымдық таңдау перспективалары әлдеқайда жарқын көрінеді. Қалай болғанда да, бір қарағанда, қоғамды құрайтын барлық жеке тұлғалардың талғамы мен құндылықтарын ескеретін ұжымдық шешімдерге қатысты барлық адамдардың ортақ еркі бола алмайтынын алға тартып отырған.

Сол сияқты, әлеуметтік таңдаудағы дербестік туралы болжам оны шешу мәселесіне байланысты. Кондорсенің болжамы жеке дауыстар арасында кейбір өзара тәуелділіктердің болуымен негізделгенімен, бұл өзара тәуелділіктердің құрылымы маңызды. Егер барлық адамдардың дауыстары бір-бірімен өте жақсы байланысты болса немесе қоғамдық пікір жетекшілерінің аз санына еліктесе, ұжымдық шешім тәуелсіз адамдардың аз санының пікірінен гөрі сенімді емес деп санайды.

Перлдің себептік жұмысында қолданылатын Байес теоремасы сайлаушылардың алқабилер теоремасына тәуелділігінің әсерін модельдеу және шартты дербестіктің күшті және әлсіз нұсқаларын ажырату үшін қолданылды (Дитрих және Лист 2004; Дитрих және Шпикерман 2013). Дитрих (2008) Кондорсенің екі жорамалы ешқашан бір уақытта ақталмайды деп мәлімдеді, егер олар екеуі де дұрыс болса да, екеуін де бірден қолдау үшін дәлелдер алу мүмкін емес [16].

Әлеуметтік таңдау теориясы туралы пікірталастар соңында, ойын теоретикасы алқабилер теоремасының анық емес жорамалына, атап айтқанда сайлаушылар әрқашан өз пікірлерін шынайы айтуға тырысатындығын атап өткен жөн. Бұл тұжырым бойынша, егер барлық сайлаушылар дұрыс ұжымдық пайымдауды дұрыс емес деп санаса да, олар өздерінің жеке пікірлерін бұрмалауға ынталандыруы мүмкін. Бұл таңдау нәтиже үшін шешуші болған жағдайда, сайлаушы оған сәйкес емес, өзінің жеке шешіміне қарсы дауыс беру арқылы дұрыс ұжымдық шешім қабылдауға мүмкіндік берген кезде орын алуы мүмкін.

Эрроу көпшілік биліктің қасиеттерін зерттеуден тыс әлеуметтік таңдау теориясын кеңейтті. Эрроудың әлеуметтік таңдау теориясын жалпылау жеке преференцияларды, пайымдауларды, дауыстарды және шешімдерді біріктіретін ережені жақсы ереже деп санауға болатын минималды өлшемдерге сәйкес келетін етіп табуға бола ма деген сұрақ туындайды. Эрроудың әлеуметтік таңдау теориясы тек саяси таңдауды ғана емес, жеке таңдаудың барлық түрлерін және көпшілік дауыспен дауыс берудің қарапайым ережесінен тыс ұжымдық шешім қабылдаудың барлық мүмкін ережелерін қарастырады.

Қорытынды

Әлеуметтік таңдау теориясы – бұл көптеген мәселелерді қамтитын өте кең пән, сондықтан кейбір мәселелерді оның тақырыбына қарай талдаған жөн. Қоғамның әртүрлі мүшелерінің теңдессіз мүдделері тұрғысынан қаншалықты жақсы жұмыс істейтінін қалай бағалауға болады? Қоғамды құрайтын әртүрлі адамдардың қиындықтары мен азаптарын ескере отырып, жалпы кедейлікті қалай өлшейміз? Адамдардың құқықтары мен бостандықтарын олардың қалауын дұрыс мойындай отырып қалай ескеруге болады? Қоршаған орта немесе эпидемиологиялық қауіпсіздік сияқты қоғамдық тауарлардың әлеуметтік бағасын қалай бағалаймыз? Осы сияқты бүгінгі күннің өзекті сұрақтарын әлеуметтік таңдау теориясы кең ауқымда қарастырып, шешімін табуға талпыныс жасайды. Сонымен қатар, кейбір зерттеулер, олар әлеуметтік таңдау теориясының тікелей бөлігі болмаса да, топтық шешімдерді (мысалы, аштық пен аштықтың себептері мен алдын-алу, гендерлік теңсіздіктің формалары мен салдары немесе «әлеуметтік міндеттеме» ретінде қарастырылатын жеке бас бостандығының талаптары) зерттеу нәтижесінде алынған түсінікке көмектеседі. Әлеуметтік таңдау теориясының ауқымы мен өзектілігі шынымен де кең болуы мүмкін.

Сонымен, әлеуметтік таңдау әлеуметтік жүйенің қалыпты жұмыс істеуінің маңызды шарттарының бірі болып табылады. Ол әлеуметтік және саяси оқиғалар мен өзгерістерге қатысты өзіндік

позицияны қалыптастырады – қоғамдағы ішкі және сыртқы оқиғаларды талдау дағдысының арқасында қоғам тұрақтылығын нығайтады және болашақтың тұрақтылығына кепілдік береді. Жалпы алғанда, ақпараттық қамсыздандыру заманауи ақпараттық қоғамда өз деңгейінде әлеуметтік таңдаудың пессимизмін жеңудің және қатерлерінен қорғандық тиімді әдісі болып табылады және ол тікелей өміршең және қол жетімді сындарлы тәсілдерге әкеледі. Әлеуметтік таңдаудың негізі мен заңдылықтарын ұғыну, сондай-ақ құндылықтар мен нормаларды бейресми түсіну (олардың өзектілігі мен сенімділігін қоса) қоғамдық өмірдегі әлеуметтік таңдаудың оң бағытын көрсетеді. Шынында да, әлеуметтік ғылымдар үшін өте маңызды ресми және бейресми пікірлердің терең толықтырылуы қазіргі әлеуметтік таңдау теориясының дамуымен жақсы сипатталған. Объективті жағдайларға сәйкес келетін әлеуметтік таңдау кез-келген өркендеуші қоғамға қажет. Бірақ бұл жаһандану жағдайында, ең алдымен, әлеуметтік даму парадигмасын дамыту қажеттілігіне тап болған қоғамдар үшін, әсіресе Қазақстан үшін өте маңызды. Жеке тұлғаның әлеуметтік таңдау дағдысы тікелей қоғамдық мүддені, соның арқасында қоғам мүшелерінің қажеттіліктеріне бағытталған әлеуметтік саясатты жүзеге асыруға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Сабитова А.Р. Роль свободного выбора в жизни человека/ Грамота, 2019. Том 12. Выпуск 4. С. 107-111. ISSN 2618-9690. – access mode: www.gramota.net/materials/9/2019/4/
2. Berkowitz I. «Social Choice and Policy Formulation: Problems and Considerations in the Construction of the Public Interest», «The Journal of Sociology & Social Welfare: Vol. 6: Iss. 4, Article 9. 1979. – access mode: <https://scholarworks.wmich.edu/jssw/vol6/iss4/9>
3. Kugelberg H. Social choice problems with public reason proceduralism. *Economics and Philosophy*, 1-20 2021
4. Ритцер Дж., Степницки Дж. «Әлеуметтану теориясы». – Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2018. – 85бб.
5. Kogelmann B. Aggregating out of indeterminacy: Social choice theory to the rescue/ *Politics, Philosophy&Economics*. 2017; 16(2):210-232. doi: [10.1177/1470594X17693995](https://doi.org/10.1177/1470594X17693995)
6. Kurrild K. «Эмпирический социальный выбор: введение». *Общественный выбор*. 158 (3–4) 2014. P.297–310. – access mode: DOI: [10.1007/s11127-014-0164-4](https://doi.org/10.1007/s11127-014-0164-4). ISSN 0048-5829.
7. Ван Димен А. «Об эмпирической значимости парадокса Кондорсе». *Общественный выбор* // 2014. 311–330. – access mode: DOI: [10.1007/s11127-013-0133-3](https://doi.org/10.1007/s11127-013-0133-3).
8. Amartya Sen *The Possibility of Social Choice/ American economic review/ Vol. 89, No. 3, June 2019. pp. 349-378*
9. Путило Н.В. Социальные права в постиндустриальном обществе. Монография/ «Проспект», 2021г.–158с.
10. Kogelmann B. Public reason's chaos theorem. *Episteme*, 16(2) 2019. pp. 200-219
11. Голованов А.А. Категория социального выбора в контексте социально-философского дискурса/ *Вестник ОГУ №7/ июль 2007 с.21-28* – access mode: http://vestnik.osu.ru/2007_7/8.pdf
12. List Ch. *Social Choice Theory/ The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Spring 2022 Edition)*, Edward N. Zalta (ed.), forthcoming – access mode: <https://plato.stanford.edu/entries/social-choice/>
13. Ницан Ш. Коллективное предпочтение и выбор/ Кембридж, Великобритания: Издательство Кембриджского университета 2010. ISBN 978-0-521-72213-1.
14. *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. «Social Choice Theory» – access mode: <https://plato.stanford.edu/entries/social-choice/> Accessed July 26, 2021
15. *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. «Arrow's Theorem» Accessed July 26, 2021. – access mode: <https://plato.stanford.edu/entries/arrows-theorem/>
16. Brock T. Paradox of Rationality January 04, 2022 – access mode: <https://www.investopedia.com/terms/p/paradox-rationality.asp>

References:

1. Sabitova A.R. The role of free choice in human life/ *Literacy*, 2019. Volume 12. Issue 4. С. 107-111. ISSN 2618-9690. – access mode: www.gramota.net/materials/9/2019/4/

2. Berkowitz I. «Social Choice and Policy Formulation: Problems and Considerations in the Construction of the Public Interest», «The Journal of Sociology & Social Welfare: Vol. 6: Iss. 4, Article 9. 1979. – access mode: <https://scholarworks.wmich.edu/jssw/vol6/iss4/9>
3. Kugelberg H. Social choice problems with public reason proceduralism. *Economics and Philosophy*, 1-20 2021
4. Ritzer J., Stepnitsky J. «Theory of sociology». – Almaty: public Foundation «National Translation Bureau», 2018. – 856b.
5. Kogelmann B. Aggregating out of indeterminacy: Social choice theory to the rescue/ *Politics, Philosophy&Economics*. 2017; 16(2):210-232. doi: 10.1177/1470594X17693995
6. Kurrild K. «Empirical social choice: an introduction». *Public choice*. 158 (3-4) 2014. P.297-310. DOI:10.1007/s11127-014-0164-4 . ISSN 0048-5829.
7. Van Diemen A. «On the empirical significance of the Condorcet paradox». *Public choice* // 2014. 311-330. DOI: 10.1007/s11127-013-0133-3.
8. Amartya Sen *The Possibility of Social Choice/ American economic review/ Vol. 89, No. 3, june 2019. pp. 349-378*
9. Putilo N.V. *Social rights in post-industrial society. Monograph/ «Prospect», 2021-158c.*
10. Kogelmann B. *Public reason's chaos theory. Episteme*, 16(2) 2019. pp. 200-219
11. Golovanov A.A. *The category of social choice in the context of socio-philosophical discourse/ Bulletin of OSU No. 7/ July 2007 pp.21-28. – access mode: http://vestnik.osu.ru/2007_7/8.pdf*
12. List Ch. *Social Choice Theory/ The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Spring 2022 Edition), Edward N. Zalta (ed.), forthcoming – access mode: <https://plato.stanford.edu/entries/social-choice/>*
13. Nitsan Sh. *Collective Preference and Choice/ Cambridge, UK: Cambridge University Press 2010. ISBN 978-0-521-72213-1*
14. *Stanford Encyclopedia of Philosophy. «Social Choice Theory» – access mode: <https://plato.stanford.edu/entries/social-choice/> Accessed July 26, 2021*
15. *Stanford Encyclopedia of Philosophy. «Arrow's Theorem» Accessed July 26, 2021. – access mode: <https://plato.stanford.edu/entries/arrows-theorem/>*
16. Brock T. *Paradox of Rationality January 04, 2022 – access mode: <https://www.investopedia.com/terms/p/paradox-rationality.asp>*

FTAMP 11.09.09

<https://doi.org/10.51889/2021-4.1728-8940.02>

С.Т. Шылмамбетов*

*Ахмет Ясауи атындағы халықаралық қазақ-түрік университеті,
Түркістан қаласы, Қазақстан*

ПАТШАЛЫҚ РЕСЕЙ ТҰСЫНДА ЖӘНЕ КЕҢЕС ҮКІМЕТІНІҢ АЛҒАШҚЫ ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЖӘДІТТЕР ЖӘНЕ ЕЛ ІШІНДЕГІ ДІНИ САЯСАТ

Аңдатпа

Мақалада Қазақстандағы ХХ ғасырдың басындағы жәдітшіл қозғалыстың қарқынды жұмыстары мен кеңес үкіметі тұсындағы дін саясаты жөнінде тарихи деректерге шолу жасалған. Сонымен қатар қазақ интелгенциясының білім саласын реформалаудағы жәдіттік мектептердің үлес қосқандығы жөнінде нақты мұрағат деректері арқылы көрсетілген. Патшалық Ресей тұсындағы жәдіттік мектеп өкілдерінің ұлттық интелгенциядағы орнымен еңбектері сараланып тұщымды дәйектермен нақтыланған. Кеңес үкіметі орнағаннан кейінгі Қазақстандағы мұсылмандық ахуалға қатысты саясаты мұрағат деректері арқылы нақты келтірілген. Мақалада ХХ ғасырдың басынан бастап кеңестік биліктің репрессиялық саясатының қарқынды түрде іс жүзіне асуына дейінгі кезең қамтылған. Тарихи деректерді зерттеу нәтижесінде жәдітшіл мектептер мен медреселердің қазақ қоғамындағы табанды саяси көзқарастың қалыптасуына сүбелі үлес қосқандығы тарихи деректер арқылы дәлелденген.

Түйін сөздер: жәдітшілік, жәдіттік мектептер, медресе, патша үкіметі, қазақ интелгенциясы, діни көзқарастар, ұлттық қозғалыс, коммунистік идеология.

Шылмамбетов.С. Т.*

*Международный казахско-турецкий университет имени Ахмета Ясави,
Туркестан, Казахстан*

ДЖАДИДЫ И РЕЛИГИОЗНАЯ ПОЛИТИКА В КАЗАХСТАНЕ В ПЕРИОД ПРОАВЛЕНИЯ ЦАРСКОЙ РОССИИ И ПЕРВЫЕ ГОДЫ СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ

Аннотация

В статье представлен обзор динамичной работы джадидского движения в Казахстане в начале XX века и религиозной политике при советской власти. Кроме того, вклад казахской интеллигенции в реформу образования отражен в актуальных архивных данных. Была проанализирована и прояснена роль представителей джадидской школы в царской России в национальной интеллигенции. Политика мусульманского правительства в Казахстане после установления советской власти четко отражена в архивах. В статье рассматривается период от начала XX века до бурного проведения репрессивной политики советской власти. В этой связи исторические данные показывают, что джадидские школы и медресе внесли значительный вклад в формирование сильного политического мировоззрения в казахстанском обществе.

Ключевые слова: джадидизм, джадидские школы, медресе, царское правительство, казахская интеллигенция, религиозные взгляды, национальное движение, коммунистическая идеология.

Shylmambetov S. T.*

*Akmet Yasawi International Kazakh-Turkish University,
Turkestan, Kazakhstan*

THE JADIDS IN KAZAKHSTAN DURING THE REIGN OF TSARIST RUSSIA AND IN THE EARLY YEARS OF THE SSSR AND THE RELIGIOUS POLITICS IN THE COUNTRY.

Abstract

The article reviews the historical data on the dynamic work of the jadid movement in Kazakhstan in the early twentieth century and the politics of religion under the Soviet government. In addition, the contribution of the Kazakh intelligentsia to the reform of education is reflected in the actual archival data. The place of the representatives of the Jadid school in tsarist Russia in the national intelligentsia was analyzed and clarified with productive arguments. The policy of the Muslim government in Kazakhstan after the establishment of the Soviet government is clearly stated in the archives. The article covers the period from the beginning of the XX century to the rapid implementation of the repressive policy of the Soviet authorities. As a result of studying the historical data show that Jadid schools and madrassas made a significant contribution to the formation of a strong political outlook in Kazakh society.

Keywords: Jadidism, Jadid schools, madrasa, the tsarist government, Kazakh intelligentsia, religious views, national movement, communist ideology.

Кіріспе

Қазақстандағы жәдітшіл ұлттық интеллигенцияның қалыптасу мәселесі отаршыл жүйенің қысымына қарамастан, өнеркәсіп, мәдениет, білім беру және қоғамдық өмірдің басқа да маңызды салаларына әсер еткен кешенді және ұзақ процесс болды. XX ғасырдың басында Қазақстанда болған әлеуметтік-экономикалық және саяси үдерістер қазақ қоғамының рухани-ағартушылық саласына терең әсер етті. Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық және саяси өміріндегі түбегейлі өзгерістер халықтың қоғамдық сана-сезімінің айтарлықтай өзгеруіне ықпал етті және қазақстандық қоғамдағы жаңа идеяларды, ойларды, көзқарастарды қалыптастыруды анықтайтын ұлттық сәйкестікті оятты. Осы тұрғыда жәдітшіл мектептер мен медреселер қазақ қоғамындағы табанды саяси көзқарастың қалыптасуына сүбелі үлесін қосқан.

Зерттеу әдістемесі

XX ғасырдың басында жәдіттік мектеп өкілдерінің еңбектері қазақ тарихындағы өзіндік орны бар құндылығымен ерекшеленеді. Бұл мақала жазылу барысында тарихи деректерді талдау және статистикалық мәліметтерді сараптау арқылы жазылды. Осыған байланысты зерттеу тақырыбы бойынша әртүрлі әдістер қолданылды. Салыстырмалы әдісті қолданудағы мақсат тараптардың ұстаным-

дарын айқындау арқылы нақты нәтижеге жету болды. Зерттеуде тарихи негізгі көздерге назар аударылды. Осы тұрғыдан тарихи зерттеу әдісін қолдануға басымдық берілді. Тарихи деректерді зерттеу нәтижесінде жәдітшіл мектептер мен медреселердің қазақ қоғамындағы саяси көзқарастың қалыптасуына өзіндік үлесінің болғандығы тарихи деректер арқылы дәлелденген. Қазақстандағы жәдіттік оқу ағарту саласының саясатын Ы. Гаспыралы мен И. Ильминский арасындағы идеялық текетірес деген ғылыми тұжырым жасайтын зерттеушілер де баршылық. Олардың арасында Б.А. Кенжетаевтің зерттеулеріндегі «далалық қазақтардың» білімін жетілдіруде татар молдаларының ықпалы мен орыс шовенистерінің арасындағы бәсекелестік деген ұғымды нақты көрсетуге болады[1,186]. Біз мақалада ХХ ғасырдың басы Қазақстанда зияткерлік әлеуетті дамытудың жаңа кезеңі басталғанымен айқындалатынын, мәдени тұрғыдан бұл, ең алдымен, жәдіттік элитаның өкілдері, белгілі адамдардың арасында, еуропалық мәдениет және жаңа құндылықтар арқылы көрінді. Қалыптасып келе жатқан қазақ ұлттық интеллигенция өкілдері еуропалық білім беру мекемелері мен мұсылмандық мектептер мен медреселерде білім алу барысында шығыстағы ұлттық қозғалысқа ғана емес, сонымен қатар батыстың саналық мәдениетін өзіне сіңіре білді. Осыған байланысты бұл мақалада ХХ ғасырдың басынан бастап кеңестік биліктің репрессиялық саясатының қарқынды түрде іс жүзіне асуына дейінгі кезең қамтылады. Сондықтан бұл мақалада біз жәдіттіктің оқу ағарту саласынан бөлек қоғамдағы орнын айқын көрсету үшін, сол кезеңдегі статистикалық мәліметтерге барынша жүгіндік. Тарихи әдісті қолдана отырып, қазақ зиялыларының мақалалары мен тарихи статистикалық мәліметтерді талдау арқылы зерттеу жұмысымызды ашуға тырыстық. Зерттеудің тарихи әдісіне жүгіну уақыт пен кеңістік тұрғысынан зерттеудегі мәселелердің өзектілігін ашуға мүмкіндік береді.

Талқылау

Мұндай таңдау жасаудың бірнеше себептері бар. Біріншіден, патшалық биліктің соңғы демінде қазақтың зиялы қауымы жәдіттік идеологияны өзіне сіңіріп, тәуелсіздік жолында бір жағынан сауатты күресін жалғастырса, екінші жағынан ұлт-азаттық көтерілістерге аттанды. Екіншіден, өтпелі кезеңде, яғни патшалық биліктің орынына идеологиясын өзгерткен Ресейдің империалистік саясатының жалғастырушысы ретінде большевиктік-коммунистік жүйенің келу жылдарында қазақтың зиялы қауымы өз мемлекетін құруда нақты қадамдар жасады. Үшіншіден, кеңестік биліктің аграрлық-өнеркәсіптік қайта құру жылдарында ашаршылықтың бірінші толқыны қазақ зиялыларын әлсіретті де, жаңа құрылған коммунистік билік түркі-мұсылман халықтарына қарсы «қызыл террор» саясатын күшейтті. Төртіншіден, Екінші дүние жүзілік соғыс қарсаңында, яғни 1931-1933 жылдарында қазақ елі «геноцид» және «этноцид» саясатына тең келетін ашаршылықтың екінші толқынын басынан кешірді және 1933-1937 жылдары коммунистер мұсылмандық пен түркі халықтарына қарсы қуғын-сүргін саясатының ең қорқынышты тәсілдерін пайдаланды. Осыған қарамастан, елде қазақ зиялыларының бастаған ұлт-азаттық көтерілістері тоқтамады. Белгілі тарихшы Т.Омарбековтың берген мәліметтеріне қарағанда Қазақстанда 1921-1939 жылдарында қазақтар 372 рет ұлт-азаттық көтерілістерге аттанған. Сонымен қатар, жаңа қалыптасқан интеллигенцияның жоғарғы интеллектуалдық тобы қазақ қоғамының мүдделерін қорғауға және рухани құлдыққа қарсы тұрғандығын атап өткен жөн. Әлеуметтік, интеллектуалды және моральдық мағынаға ие ұлттық қазақ интеллигенциясының өкілдері отаршылдық жүйеде ұлттың өміршеңдігін сақтап қалу мен «қанға боялған» болшевиктік құрылыстың ішінен шығып, жаңа егеменді қоғам мен дербес мемлекетке деген көзқарасын айқындап берді.

Нәтижелерді талдау

ХХ ғасырдың басында Қазақстанда күрделі саяси және әлеуметтік жағдай қалыптасты. 1905-1907 жылдардағы алғашқы орыс революциясы, 1914-1918 жылдардағы Бірінші дүниежүзілік соғыс, 1916 жылғы қазақтардың ұлт-азаттық қозғалысы, капитализмнің дамуы және нәтижесінде Ақпан, революциясы, сонан соң Қазан төңкерісі, түркі-мұсылман халықтарының, соның ішінде қазақ халқының жаңа тарихының маңызды бағдары болды. Мұндай жағдайларда шағын қазақ ұлттық интеллигенциясы тәуелсіздік пен еркіндік үшін күресті бастады, патшалық билік пен патриархалдық және «кері тартушылар» қос омырауынан босатылды. Қазақ интеллигенциясының басты қадамы, ол бүкіл Ресей империясының сарқыншағынан қалған патшалық жүйе мен жаңа коммунистік кезеңінің басталуымен, қазақ қоғамын қозғалысқа шақыру, алғашқы орыс революциясымен қамтамасыз етілген қоғамдық және саяси бостандықтарды қолдануға тырысып, халықты патриархалдық-артта қалушы-

лықтан құтқаруға ұмтылды. Қазақтың зиялы қауымы патшалық мызғымастыққа білім мен ғылым арқылы күресуге бел буды, мемлекеттік тәуелсіздікті иеленуге жол ашты. Бұл әрине күрделі күрестің, қиын қақтығыстар мен ізденістердің жолы болды [1].

XX ғасырдың бірінші ширегінде Қазақстанда демократиялық мәдени дәстүрдің рухында білім беру қызметі жылдам дамыды. Бір жағынан жәдіттік білім беру жүйесі қалыпқа келген болса, екінші жағынан барлық жерде бастауыш мектеп, орыс-қазақ мектептері ашылды. Қазақ жастарының өкілдері Ташкенттегі, Орынбордағы, Омбыдағы, Қазан, Санкт-Петербургте, Томск университетінде оқыды, кейінірек олардың көпшілігі ауылдық жерлерде сабақ берді, ал кейбіреулері медициналық, мәдени, білім беру және әкімшілік мекемелерде қызметтерін жалғастырды. Дәстүр мен мұсылмандық білімді өзіне сіңірген, кейіннен зайырлы білім алған қазақтың ұлттық зиялы қауым өкілдері халықты тәуелсіздік жолында елдің дамуына шақырды, білім мен ғылымды, өнер және салт-дәстүрдің маңыздылығын қарабайыр халыққа түсіндірді. Бұл үдерісте қазақ халқының өмірі мен олардың мүдделерін қорғауға ықпал еткен қазақ әдебиетіне үлкен мән берілді.

Саяси білім алған және саяси өмірге бейімделген қазақ интеллигенциясының өкілдері Қазан революциясын және большевиктер партиясындағы жаңа билікті мойындап, әдетте, қазақ даласында білім беру саласын дамытуды жалғастырды. Олар жәдіттік мектептердің белсенділігін бағалады, сонымен қатар орыс тілін білім беру бағдарламасына енгізуге қарсы шықпады. Қазақ зиялылардың арасында өз орнын белгілеген өкілдерінің бірі С.Садвақасов: «Орыс-қырғыз мектептері нені білдірді? Олар миссионерлік орталықтарды қалыптастырды, онда қазақ жастары православ дінін қабылдау үшін белгілі бір жолмен дайындалды. Қазақтардың балалары өздері орыс-қырғыз мектептеріне бармады. Орыс-қырғыз мектептері, олардың күш-жігеріне қарамастан орыстандыру саясатын жүргізді. Бұл мектептердің орнына жаңа әдісті мектептердің пайдасы көптеу кейінірек бұл мектептерден жаңа ұлтжанды буын тәрбиеленеді» деп, қазақ зиялы қауымның қай мектептерден білім алу қажеттілігін ашып берді [2, 325б]. С.Садвақасовтың айтуынша революцияға дейінгі орыс-қазақ мектептерінен білім алып шыққан қазақ жастары отаршылдық әкімшіліктің қызметін атқаратын кадрлар ретінде қалыптасты және революцияны түсінбеген саяси сенімсіз «зиялыларды» шығарды, ал жаңа әдісті мектептердің артықшылықтары, ол жаңа буынға имандылық пен тәуелсіздіктің мәнін түсіндіріп берді. Сонымен қатар С.Садвақасовтың сөзіне қарағанда, қазақ халқының прогрессивті ағартушылыққа қол жеткізгеннің арқасында қазақ жастары «тәуелсіз өмірге және саналы шығармашылыққа» қол жеткізді. С.Садвақасов қазақ қоғамын жаңа қоғамға айналдыру жолында шешетін маңызды мәселелердің қатарына ағартушылық міндетін қойды, ол «Білімсіз адам тірексіз үйге ұқсайды» қазақтың бірқатар даналы сөздерін халық арасында сіңіруге тырысып «**Екінші қазақтың ескеретін ісі – оқу. Оқу -тұрмыстың зор тіреуі. Оқусыз адам – уықсыз тігілген үй секілді... Басқа жұрт біздің ісімізді істеп бермейді... Біздің хукіметтің үлкен міндеті – оқу ісін ілгері бастыру.....**» мақал-мәтелдерді дәріптеді [3].

XX ғасырдың басында қазақ интеллигенцияның өзінде екіжақты ұстаным мен көзқарастық-идеологиялық бөлушілік байқалды, оның бір бөлігі мұсылман мәдениетін нығайту жолындағы қазақтардың ерекшелігін сақтауға, екіншісі ресей мәдениетінің арқасында өз халқын «бостандыққа» жетелеуге ұмтылды.

XX ғасырдың бірінші жартысындағы жәдіттік элитаның басым бөлігі қазақтардың этникалық бірегейлігі мен мәдениетін және әлеуметтік-саяси шоғырлануын қалыптастыру үшін елеулі жұмыстар атқарды. Жаңа құрылған большевиктік жүйенің орталықтандыру үрдістерін арттыруы мен жалпыұлттық схема бойынша басқару жүйесін біріздендіру, жәдітшіл қазақ элитасының мазасын қашырды. Оған қосылған орыстық білім алған қазақтың бірегей зиялылары салыстырмалы түрде патшалық биліктің, сонан соң коммунистердің қарқынды қоныс аудару саясатын сынады. Ақпан революциясынан кейін қазақтың дәстүрлі жер пайдалану жүйесін бұзу, жергілікті тұрғындардан жерді тартып алу науқандары жалғасын тапты. Сонымен бірге большевиктердің интеграциялық саясаты тек ресейлік басқару органдарын енгізуге ғана емес, қазақтың әлеуметтік және мәдени нормаларына да ықпал етті. Бұл экономикалық, саяси, мәдени салалардағы төзімсіздік, жәдітшіл және орыстық білім алған қазақтың зиялы қауымын бірігуге негіз қалыптастырды. Олардың ортақ нүктесі қазақ қоғамының діни көзқарасы мен адам құқықтары айналасында шоғырланды. Бірінші дүние жүзілік соғыс қарсаңындағы жаппай кедейшілік пен білім берудің тоқырауы халықтың наразылығын ояндырды. Осылайша шыдамы шектен шыққан түркі-мұсылман халықтары 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліске аттанды.

1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс, ел тарихындағы аса маңызды оқиға. Мұны белгілі бір тарихи кезеңде қайталанып отыратын сабақтастық ретінде қарастыруға болады. Яғни соның алдында да, одан кейін де мұндай қозғалыстар орын алғаны белгілі. Оның себептерін біз Ресей империясының озбырлық саясатынан іздеуіміз қажет. Бірақ атап өтетін маңызды мәселе бар. Көтеріліс негізінен барлық түркі-мұсылман халықтарын қамтыды. Ал тарих ғылымы болса, бұл көтерілістің қозғаушы күшін құрастырған түркі-мұсылман халықтарын бір-бірінен ажыратып көрсетуге бейімделген. Оның астарында жәдіттік көшбасшыларды «биліктің сатқындары» мен «контрреволюционерлер» сатысына қойып, түркі-мұсылман халықтарының ортақ мүддесін көрсетпеуге тырысатын орыстық зерттеушілер молынан кездеседі [4,646]. Сонымен қатар 1916 жылғы көтеріліс туралы сөз қозғағанда, Торғай, Жетісу өлкесіндегі толқулардың біршама зерттелгенін айта кету керек. Ал Батыс Қазақстан, Маңғыстау, Сыр бойындағы халықтың бас көтерулері ондай зерттеу нысанасына айнала қойған жоқ. Бұл көтерілістерге кімдер басшылық етті, кімдер белсене қатысты, осының бәрінің нақты бағасын беру керек. Сол секілді кеңес дәуірінде бұл көтерілісті Алаш қозғалысының өкілдері қолдамады, қарсы болды деген пікірлер айтылып келді. Егер Бөкей хандығындағы С.Меңдешев, Жетісудағы Т.Бокин, Маңғыстаудағы Ж.Мыңбаев сынды жетекшілер сол толқулардың басы-қасында ұйымдастырушы болып жүрсе, Алаш қозғалысындағы тағы бір топ қантөгістің алдын алу, халықтың патша жендеттерінің қолынан босқа қырылып қалмауының жолдарын іздестірді [5,36]. Майданға алынғандарға нақты көмектер ұйымдастырды. Олар да өздерінің ұлттық мүдделерін сатқан жоқ. Осының бәрін нақты тарихи шындық деңгейінде саралаудың маңызы зор.

Ұлт-азаттық көтеріліс тұншықтырылғаннан кейін, Қазақстан жері жаңа формациялық кезеңге аяқ басты. Революциялық науқандар қазақ халқы мен оны басқарған саяси элитаға бір үміт бергендей болды. Осы тұста жәдіттер мен орыстық білім алған қазақ зиялы қауымының көзқарастары тағы бөлініп шықты. Жаңа құрылған кеңестік биліктің жүргізген мұндай ынтымақтастық әрекеттері жергілікті мұсылман элитасын өз тарапына тартуға әкеліп соқтырды. Бұл қадамдар исламның кең таралған аймақтарында коммунистік идеологияның ықпалын күшейту үшін жасалды. «Ақ сүйек» өкілдері жаңа социалистік құрылыстың бір бөлігі ретінде Қазақстандық мұсылмандардың бытыраңқылығын жетелеуге міндеттелді. Осыған қарамастан 1917 жылдан бастап 1922 жылдарға дейін, жалпы атеизм басталғанға дейін, жәдіттік ойлар қазақ мұсылмандарының арасында таралуын жалғастырды. Мешіттер мен діни қызметкерлерінің саны біртіндеп өсті. Мысалы, мұрағаттық деректерге қарағанда 1919-1928 жылдар аралығында Жамбыл облысының Шу, Мерке аудандарында, Оңтүстік Қазақстан облысының Сайрам, Ибата, Иқан елді мекендерінде жалпы алғанда 141 мешіт салынды, 1926 жылға қарағанда бұл мешіттерде 207 имам діни қызметін жүргізді, олардың 72-і болса жоғары мұсылмандық білім алды [6,76-776]. Ақпан революциясынан он жеті жыл бұрын Алматы облысында 25, революциядан кейінгі жылдары 9 мешіт салынды. Сол жылдары Қаскелең, Үшқоңыр, Ұзынағаш аудандарында тиісінше 11, сонан соң 61 мешіт бой көтерді [7, 13-14 б]. Бұл көрсеткіштер Қазақстандағы түркі-мұсылман халықтарының өзара ынтымақтастығының дамуын айқындайды.

Коммунистік билік органдарының жәдіттер арасындағы қарым-қатынасына келетін болсақ, француз зерттеушілері нақты ғылыми бағасын беруге талпыныс жасағанын аңғарамыз. Олар, азаматтық соғыс кезеңінен кейінгі жылдары стратегиялық себептерге байланысты, кеңестік билік жәдіттерге арналған «қызыл қырғын шабуылдарын» байыппен жүргізгенін алға тартады. Орталық билік исламға және мұсылмандыққа салмақты төзімділік саясатын жүргізді және он жыл бойы тікелей қарсы тұрудан аулақ тұрды [8].

Қазақстан мен Орта Азия елдеріндегі жәдіттерге қарсы ғылыми-атеистік білімді жүйелі түрде ілгерілетуді ұйымдастыру шаралары 1925-1926 жылдары толық көлемде жүргізілді. 1926 жылдан бастап жәдіттік қозғалысқа «антисоветтік сипат» тағылып, көптеген тезистер ресми құжаттарда көрініс тапты, ал 1927 жылы «жұмысшылардың таптық жауы» мәртебесі берілген «исламға қарсы күрес шаралары» қатаң түрде жайыла бастады. 1929 жылы үкіметтің арнайы қаулысында мектептерде ислам дінін оқытуға тиым салынып, жәдітшілер мен орыстық білім алған саяси элитаның арасына іріткі салу мақсатында насихаттар күшейе түсті. Ол үшін атеизм саясатының аясында жергілікті мұсылмандардың әкімшілік құрылымдары таратылды, жәдітшілердің өздерінің арасында жіктелу орын алды. 1931 жылы большевиктердің пікірінше, «қазақ қоғамы арасына исламмен бірге зорлықпен енгізілген араб тілінің» мәртебесі халық санасынан өше бастады [9]. Осылайша, 1920 жылдардың аяғы мен 1930 жылдың басында Кеңестік үкіметтің жәдітшілдік қозғалысқа қарсы табанды күрес басталды, өйткені коммунистердің пікірінше, қазақ жерлері өзге мұсылмандық аймақтармен салыстырғанда көшпелілікпен сипатталатын ерекше индивидтік

құрылымға иеленген. Сондықтан, әлеуметтік қатынастарды реттеуші рөліне ие жәдітшілдер коммунистік идеологиямен бәсекелестікке кірген, жеке құндылықтарды қалыптастыратын көзге айналған және жәдітшілдер ішіндегі мінез-құлықты қалыптастыратын арнайы құрылымға айналған-ды [10, 2086].

1928 жылдан бастап, большевиктер социалистік құрылыстың өршіл жоспарларына кірісті. Олар дәстүрлі экономикалық құрылыммен қатар жәдіттік мұсылмандардың өмір сүруіне, ойлау қабілетіне, діни істеріне етене араласа бастады. Кеңестік мемлекет діни төзімділіктен дінсіздіктің мұсылмандар арасында жаппай сіңіруіне көшті, мұсылман мекемелеріне және сенушілерге қарсы ауқымды шабуылдарды бастады. 1924 жылдың қазанында Орталық атқару комитеті және КСРО халық комиссарлары Кеңесінің қаулысы керегінше ислам негіздері мешіттердің жанындағы мектептерде оқытылған болса, 1928 жылдың 28 мамырында КСРО ОАК Президиумы оның күшін жойып, медреселер мен мектептерді күштеп жаба бастады [11,115-1216]. 1928 жылғы 17 қыркүйекте Бүкілресейлік орталық атқару комитеті шіркеулерді, ғибадатханалар мен мешіттерді мәдени және білім беру мекемелеріне «ерікті» кіріптар ету туралы шешім шығарды [12,1246]. Іс жүзінде бұл саяси науқан діни ұйымдардан мүлікті мәжбүрлеп тәркілеумен ауыстырылды. Деректік материалдарға назар аударатын болсақ, тек Оңтүстік, Алматы және Жамбыл облыстарында 1047 мешіттің мүліктері тәркіленді, оның 51-і мектептер мен клубтар пайдасына, ал 838-і экономикалық қажеттіліктерге жұмсалды [13,15-166].

1929 жылы 8 сәуірде Бүкілресейлік орталық атқару комитетінің және РСФСР Халық комиссарлар кеңесінің «Діни бірлестіктер туралы» бірлескен қаулысы қабылданды, ол өз қызметіне көптеген қосымша шектеулер енгізді. Мұсылмандарға өзара қаржылай көмек көрсетуге, кооперативтерді, өндірістік бірлестіктерді құру және тұтастай алғанда діни қажеттіліктерді қанағаттандырудан басқа кез-келген мақсаттар үшін мүлікті пайдалануға; мешіт имамдарының материалдық көмек көрсетуге; балалардың, жастар мен әйелдердің намаз оқуларына, сондай-ақ жалпы әдеби, қолөнер, еңбек, дін үйрету және т.б., кездесулер, топтар, ұйымдастыруға, сондай-ақ экскурсиялар мен ойын алаңдарын ұйымдастыруға толықтай тиым салынды [14,136].

Мұсылмандар үшін 1925 жылдан бастап, ЖЭС өткен кезеңмен күресудің жалпы стратегиясының бір бөлігі ретінде «шабуыл» (барлық бағыттардағы кемсіту) кезеңімен сипатталады. Жаңа үкімет біртұтастыққа ұмтылды және КСРО аумағындағы аймақтардың дамуының әртүрлі сатыларын біріктіргісі келді. РСФСР НКВД-ның 1929 жылғы 1 қазандағы № 329 қаулысына сәйкес 1930 жылы 1 мамырға дейін қайта тіркелмеген барлық діни бірлестіктер, соның ішінде мешіттер, мектептер мен медреселер «жойылды» деп танылды. Осы сылтаумен Түркістан, Шымкент, Жамбыл, Алматы, Ақтөбе, Өскемен және т.б. қалаларда мешіттер жаппай жабылды [15,136]. Сонымен қатар, жергілікті билік заңда белгілеген тәртіпке сәйкес өзі жаппай бұзушылықтарға жол берген. Партияның, комсомолдың және басқа да коммунистік идеологтардың қатысуымен діни бірлестіктерді тарату туралы кездесулер ұйымдастырып, мұсылмандардың орнына қол қойған, оларды коммунистік жиналыстарға мүлдем шақырмаған.

Мәселен, 1934 жылы 19 наурызда Созақ ауданындағы ұжымдық шаруашылық қызметкерлерін «тазалауға» арналған ашық жиналыс өткізілді. Жиналыс аяқтағаннан кейін, «адамдар тараған кезде, төраға:» Күте тұрыңыз, міне, біз мешіттің ғимаратын балабақшаға бердік. Келіспейтіндер бар ма? Колхозшы әйелдер қолдарын көтеріп «біз қолдаймыз» деді. Мешіттің имамы А.Темірболатов сөз сөйлегісі келгенде, оған рұқсат берілмеді. Аудандық өңірлік атқарушы комитетінің хаттамасын мақұлдауын күтпестен, 1934 жылы желтоқсанда ауылдық кеңес астықты сақтауға арналған сол мешітті басып алды. Мұсылмандар бұйымдарын жеке үйдің біріне тасыды, бірақ жергілікті билік оларға бөлмеде жұрт алдында намаз оқуға тиым салды. 1935 жылғы 10 қаңтардағы шағымында мұсылмандар: «Молда бар болса да, жиналатын жер жоқ. 1934 жылы барлық салықтар төленді, бірақ 70 рубль мөлшерінде айыппұл талап етілуде» – деген уәждерін білдірген [16,1476].

Осыған ұқсас жағдай Шымкенттің Сайрам мекенінде болды. 1934 жылдың қыркүйегінде егін жинаудан кейін, «уақытша» ауылдық кеңес мешіттің ғимаратына жаңа жинаған астықты жинап оны қоймаға айналдырған. Мұсылмандарға астықты қоймаларға тасымалдайтынын уәде еткен жергілікті басшылар сөзін орындамады. Мұсылмандар болса шартты түрде өздерінің атындағы мешіттің барлық салықтарын үнемі төлеп тұрған. Жеке үйде намаз оқуға өкімет рұқсат бермеген. Ақырында, 1935 жылы жергілікті билік мұсылмандар арасында жиын өткізіп, Сайрам мешітінің 2 жыл бойы жабық болатынын мәлімдеді және оны жабуға шешім қабылдады [17,117 б].

Ислам дінін қоғамдық өмірден мүлдем жойып тастау мақсатында түрлі шаралар белсенді пайдаланылды. Мешіттер мен басқа да мұсылмандық мекемелер шектен тыс салықтар мен міндетті сақтандыру жарналарын төлеуге мәжбүрленді. Бұған дейін жәдітшіл мұсылман дінбасылары салық төлеушілердің барлық санаттары үшін бірыңғай салық төлеп келді. 1924 жылы пайдаға салынатын салық туралы ережеге сәйкес, оның ең жоғары санаты 37,5% құрады, 1926 жылдан бастап, діни қызметкерлер пайдасыз табыс бойынша өмір сүретін адамдарға теңестірілді, олар үшін максималды табыс салығының мөлшері 67,5 %, ал 1927 жылдан 81 % дейін өсті [18,121-1226].

1930-1937 жж. мемлекеттік атеистік науқан шеңберінде Ақтөбе, Павлодар, Ақмола, Өскемен, Шымкент, Алматы, Жамбыл облыстарында барлық мешіттер мен мұсылмандық білім беру мекемелері жабылды. Осы уақытқа дейін тіркелген мешіттердің жалпы саны революцияға дейінгі кезеңмен салыстырғанда РСФСР-да 35%, ал бүкіл Кеңес Одағында 27% дейін төмендеді. Мешіттердің мемлекеттік мекемелерге берілуімен бірге, діни қызметкерлердің жаппай тұтқындауы жүргізілді. 1930 жылдары тек Шымкент қаласы сотының үкімімен 12 мешіт имамы ату жазасына кесілді [19,42-436].

Большевиктердің әлеуметтік-мәдени жүйесі абсолюттік билікке ұмытылды, жәдіттік көшбасшыларға әсер ететін мыңжылдық тәжірибесі бар исламға қарсы күшті бәсекелестіктің болуын қаламады. Тек айрықша жағдайларда, яғни коммунистік идеологиясының сәтсіздіктері белең алған жағдайларда, большевиктік саяси үдерістер жәдіттермен ынтымақтастыққа дайын екендігін мәлімдеп тұрды.

КСРО Ғылым академиясының Діндер тарихы мұражайының қызметкерлері 1937 жылғы бүкілодақтық санаққа дайындалу барысында «КСРО діндерінің картасын» жасап, оған әртүрлі діни топтар туралы деректер жинағын жасады [20,786]. Негізгі жұмыстар КСРО Ғылым академиясының және Мемлекеттік материалдық мәдениет академиясының қызметкерлері тарапынан жүргізілді. Діни зерттеулер КСРО халықтарының өмірін жан-жақты зерделеуге бағытталған бағдарламалардың бөлігі ретінде өткізілді. Сондықтан КСРО құрамындағы түркі-мұсылман халықтарының жәдіттік көшбасшыларының зерттеулері бойынша арнайы комиссия қызметкерлері айналысты, сонымен қатар КСРО халықтарын зерттеу институты, Тіл және ойлау институты, Антропология және этнография мұражайы мен көптеген басқа ұйымдар Қазақстан КСР-і құрамындағы түркі-мұсылман халықтарының ерекшеліктерін арнайы ғылыми еңбектерін жариялады [21,31 б]. XX ғасырдың 30-шы жылдардың ортасында атластар, карталар, анықтамалықтар, библиографиялық зерттеулер жүргізілді. Үшінші бесжылдықта этнографиялық көп томдық энциклопедияны шығару жоспарланып, КСРО халықтарының арнайы діни-этнографиялық карталары жасалды. XX ғасырдың 30-шы жылдардағы негізгі оқиғалардың бірі, ол 1937 жылдың қаңтарында жүргізілген бүкілодақтық санақ болды, оның нәтижесі 1937-1938 жж. қызыл террорға ұласты. Бұл санақтың Қазақстандағы мұсылмандардың дәрежесі мен қоғамдағы қызметін анықтау жағынан аса маңызды болып табылады.

Алдыңғы кеңестік санақтар 1920, 1923 және 1926 жылдары өткізілді, ал 1932 жылғы санақ ол болжамды түрде өткізілді. Араларында он бір жыл өткен 1926 жылғы санақты 1937 жылғымен салыстырғанда, үлкен айырмашылық назар аудартады. Бірінші кезекте еліміздегі мұсылмандар екіге бөлініп қарастырылды, олар «прогрессивті» (жәдітшіл немесе сауатты), екіншісі «қарабайыр мұсылмандар». Соған байланысты демографиялық ахуалдың құлдырауы, яғни ашаршылық салдарынан халықтың тең жартысының қырылуы, екіншіден осы аралықта кеңестік биліктің ғалымдарға жасаған «қызыл террордың» ұйымдастырылуы елдегі діни жағдайды күрт нашарлатты. Нәтижесінде 30-шы жылдардың ортасында еліміздегі фольклор, этнография, діни тәжірибені зерттеумен айналысатын жергілікті тарихшылар мен ислам діні өкілдерінің арасындағы жоғарғы білім алған зиялы қауым қуғын-сүргінге ұшырады, олардың басым бөлігі ату жазасына кесілді [22,111 б].

Санақ мамандар тарапынан өз деңгейінде өтті. Ғалымдар аймақтардағы барлық халықты қамту мақсатында халықаралық тәжірибені зерделеп, ел ішіндегі халықтың тіпті діни көзқарастарын да анықтаған. Ол үшін әлеуметтанушылар, этнографтар және дінтанушылар арнайы сұрақтар мен нұсқаулықтарды әзірлеген. Дегенмен, Кеңес үкіметінің басшыларын санақ қорытындылары қанағаттандырмады, бұл таңқаларлық жағдай емес, өйткені санақ нәтижелері трибуналардан ресми түрде жарияланған санмен сәйкес келмеді [23, 7 б]. Билік басшыларының КСРО-ның жалпы халық саны емес, оның діни жағдайы наразылығын ояндырды. Себебі, 1930-шы жылдардың басында коммунистер феодализмнің және капитализмнің қалдықтары ретінде көрген исламның социалистік мемлекетте түбімен жойылғанына сенімді болды, сол уақытта мұсылмандар ішінара шарифат заңдарымен өмір сүрген тек жасы келген, қартайған халықты кіргізді. Ал санақ болса «керісінше мәліметтерді» берді: біріншіден, жас ерекшелігі назар аудартады, 16 жастан бастап, орта буын

халықтың дінге деген көзқарастары жалпы есебінің 56,7 % құрастырды, екіншіден исламға деген ұстамдылықтары нақты шаруалардың үштен екісінің діни білімі және қала тұрғындарының үштен бірі, олардың ішінде жұмысшылар мен жастардың пайыздық деңгейі өте жоғары тұрды [24, 91б]. Санақ жүргізілгеннен кейін үш айдың ішінде оның ұйымдастырушылары, санақ бюросының басшысы О.А. Квиткин және «дін» санағы бойынша бесінші бапқа қатысты нұсқаулар дайындаумен айналысқан оның орынбасары Л.С. Брандгендлер мен Халықтық-шаруашылық орталығының есепке алу басқармасының бірқатар мамандарымен көптеген статистиктер және санақ жүргізушілер қуғын-сүргінге ұшырады [25, 78-81 б].

Санақ қорытындылары мен діни мекемелердің статистикалық шынайылығы «санақтың нәтижелерін бұрмалау» деп айыпталды. 1937 жылдың 25 қыркүйегінде Халық Комиссары Кеңесінің шешімімен 1937 жылғы бүкілодақтық санақ «статистикалық ғылымның қарапайым іргетастарын өрескел бұзумен, сондай-ақ үкімет бекіткен нұсқаулықтардың бұзылуымен жүргізілгенін» жариялады, бірақ діни бірлестіктер туралы ешқандай мәселе бұл жолы қозғалмады. Барлық санақ нәтижелері жарамсыз деп танылды, оның материалдары жіктелді және тек XX ғасырдың 90-жылдарының соңында ғана ғалымдар зерттеуге мүмкіндік алды [26].

Санақ жүргізуге дайындық кезінде респонденттердің діни көзқарасы туралы ең қиын мәселе болды. Алдыңғы кеңестік санақтарда бұл сұрақ қойылмаған болатын. Зерттеушілер сауалнамаға дінге байланысты сұрақтың енгізілуі туралы шешімді И.В. Сталиннің тапсырмасы ретінде қарастырады. Осылайша Кеңестік билік халық санағының арқасында КСРО-ның атеизмді ілгерілетуде үлкен жетістіктерге қол жеткізгенін көрсеткісі келді, ал нәтижесінде деректер ел ішіндегі исламға деген ұстамдылығын болжай алмады. Кеңестік статистика діннің қоғам ішіндегі маңызын анықтағысы келді, бірақ «тарихи тұрғыдағы» исламның халықтың тамырына дәстүрмен бірге сіңгенін есепке алмады.

Бірқатар деректерде 1937 жылғы санақ «атылғандар санағы» деп сипатталады. Бұл сипаттаудың төрінде И.В. Сталиннің 1932-1933 жылдардағы ашаршылықтың қорқынышты салдары мен қатарынан жүргізілген санақтардың сандарын жасыруға және олардың мұрағат қорларында «аса құпиялы» белгісі бар саптарда сақталуын тапсырғандығынан аңғаруға болады [27,9-26 б].

Халық санағы исламға деген ресми түрде қатыстылығын анықтады және діни ахуал туралы мәселе көтермеді, себебі Қазақстандағы алдыңғы қатарлы оқыған және жәдіттік көзқарасы бар мұсылмандар «халық жауы» қатарына жатқызылды. Қазақстанда ашаршылық пен қуғын-сүргіннен кейінгі әлеуметтік-экономикалық жағдайы күрт нашарлады. Оны санақ ұйымдастырушылары да мойындап, діни тәуелділік мәселесіне жауаптардың дұрыс емес болуы мүмкін екендігін атап өткен және адам өзінің діни қасиетін әрдайым нақты түсіндіре бермегендігін немесе оның жауабы ықтимал салдардан қорқу ішінде қасақана бұрмалануы мүмкін деген тұжырым жасаған [28]. Осы уақытқа дейін Қазақстан аумағында мешіттер мен оған қарасты барлық діни мекемелер жабылып, жәдіттік қозғалыстардың жетекшілері қудаланды. Бұл жағдайда кейбір діндарлар өздерінің діни көзқарасын жасыруға тырысты, ал басқалары, керісінше, өздерінің діндар екендігін жарияласа, соғұрлым коммунистік билік мешіттер салуға рұқсат беретініне сенді, басқалары бұл мәселеден қорқып, мүлдем жауап бермеді. Зерттеушілердің санаққа қатысты білдірген пікірлеріне қарағанда, ел ішінде «сенушілерге салық салынатыны туралы қауесет таралып», өзін исламға қатысы бар екендігін білдірген мұсылмандар қырғынға ұшырады немесе «сенушілердің барлығын тірідей өртеп, балалары мектептен шығарылды» [29,6-63 б]. Ал оқыған мұсылмандар болса жаппай қамауға алынды немесе ату жазасына кесілді.

Санақ дайындаған статистиктер мәселеге өте жауапты түрде қарады. Олар үшін арнайы нұсқаулық дайындалды және онда діни мәселеге байланысты сұрақ қою ережелері егжей-тегжей жазылды, респондент сұраққа қай діни топқа қатысы бар екендігін формальды түрде емес, керісінше өз діни көзқарасы мен ұстанымын нақты көрсетуге тиіс болды. Сауалнамаға 16 жастан асқандар ғана тартылды. Егер респондент өзін атеист деп есептесе, оны солай деп белгілеген, ал «діндар» деп айтса, қай дінге қатысты екендігін айқындауы мәжбүр болды [30,32 б]. Осы санақтық сауалнамаға байланысты Қазақстанның әрбір аймағының мұсылмандары көптеп шоғырланған аймақтары белгіленді және коммунистік билік соған қарай сүргін саясатын жоспарлы түрде жүзеге асырды. Мәселен, Оңтүстік Қазақстанның Түркістан өңірі, Сарыағаш ауылдары, Орал облысының Жымпиты ауданы, Алматы облысының Үшқоңыр мен Ұзынағаш елдімекендері, Жамбыл облысының Шу ауданы және т.б. кеңестік билік тарапынан «діни жағынан аса қауіпті аймақтары» деп белгіленді [31,91 б].

1939 жылдың 17 қаңтарында КСРО халық санағы қайтадан жүргізілді. 1939 жылғы халықты «қайта санау» бағдарламасына сәйкес 16 бап ойластырылды. Оның 7 бабында «мұсылмандардың діни ұстамдылығын ескеру мәселесі мемлекеттік қадағалануында» деп белгіленді. Осыған қарамастан, санақ қажетті нәтиже бермеді, оның қорытындысы «түзетіліп», Қазақстанда мұсылмандықтың аса әсері жоқ екендігі жазылды [32]. Қазақстанда 1939 жылғы шынайы халық санының өсім динамикасы жоғары етіп көрсетілді және халық санағының есебінде тіркелген халықтың 13% -ын құрады [33]. Нәтижесінде, 30-шы жылдардағы халқы ең көп демографиялық шығынға ұшыраған республика үшін этникалық құрамы мен оның діни ұстамдылық көрсеткіштері айтарлықтай бұрмаланған болатын. Жасырын нұсқаулардан 1939 жылғы республикалық санақ нәтижелері екі рет өзгергенін білеміз. Алдымен ауылдық жерлерде жиналған санақ парақтарына республикадан тыс жерде орналасқан лагерьлерден жасалған тұтқындардың санақ тізімдері қосылды. Содан кейін ауыл халқының сандары, сондай-ақ қалалық тұрғындар туралы нақты деректер белгілі бір пайызға артты [34].

Қортынды

Жоғарыдағы мәселелерді қорытындылай келе бұл зерттеу жұмысымызда екі мәселені бұл мақаламыздың тұжырымы және жаңалығы деп қозғауға негіз бар деп есептейміз:

1. Заманауи зерттеулер мен жаңа ашылған деректер кеңес дәуіріндегі жәдіттік қозғалыс пен мұсылмандықтың еліміздегі халықтың мәдени және діни болмысын сақтаудағы қызметі билік тарапынан үнемі репрессиялық сипатта қарсы алынды. Сондықтан жәдіттік қозғалыстың қоғамдағы терең ролі бар екендігін осы құжаттар нақтылайды. Мысалға, жәдіттердің қоғам ішіндегі «ұлттық», «жергілікті» және «халықтық» сынды ұғымдарын таратудағы еңбектерін ішінен жоюға тырысқан биліктің ресми шараларын зерделеу арқылы объективті ғылыми бағасын қоюға мұрындық бола алады. Сондықтан еліміздегі исламның өміршеңдігін сақтаудағы жәдіттердің ролі мен коммунистік биліктің ғылыми айналымға енгізген «ислам социализмі» және «радикалды молда, имам, ишан» сынды терминологияның идеялық маңызы іспетті аз зерттелген проблемалар қазіргі кезде ерекше мәнге ие.

2. Большевиктердің үгіт-насихаты коммунистік доктрина ретінде емес, ең алдымен мұсылмандардың мүдделерін қанағаттандыратын мемлекеттік құрылыс ретінде құрылды. Ал Кеңес үкіметінің заңнамалық актілері, большевиктердің насихаттары, Қазақстандағы жәдіттік қозғалысты «панисламизм» мен «пантүрікшілдікпен» байланыстырып, кез келген діни әрекеттің алдын алуға бағыттады. Кеңестік үкіметтің өкілдері өздерінің ұлттық саясатын жүзеге асыруда мұсылмандардың ұлттық және діни сезімдерін барынша жоққа шығарумен әлек болды. Большевиктер мұсылман қоғамын, олардың даму тенденцияларын, сипаттамаларын коммунистік атеистік саясаты аясында заң торабына жығып, орыс мәдениетіне кіріптар етуді мақсат тұтты.

Жоғарыда аталған тұжырымдарды сараптай отырып, біздің мақаламызға арқау болған тақырыптың аясын бір мақала көлемінде баяндап өту мүмкін емес, сондықтан алдағы уақытта зерттеушілеріміз тарихи статистикалық мәліметтер қорына көптеп қалам тартуы керек деп есептейміз. Біздің мақаламыз патшалық Ресей мен КСРО-ның алғашқы жылдарындағы жәдіттердің еңбектерінен және ел ішіндегі жүргізілген діни саясаттан біршама ақпараттар береді.

Әдебиеттер тізімі

1. Кенжетаяев Б.А. Казанские учебные заведения и процесс формирования казахской интеллигенции в середине XIX – начале XX вв. – Казань, 1998. – С. 18
2. Чатыбекова К.К. Казахстан в начале XX века. – Алматы, 2001.
3. Садуақасұлы С. Танымдық зерттеулер, мақалалар. – 1 т. – Алматы: Алаш, 2003. – 325 б.
4. Садуақасов С. Қазаққа не керек? // Өртен газеті. – 1922. – № 6.
5. Нұрпейісов К. Алаш һәм Алашорда. – Алматы, 1995. – 64 б.
6. Отан тарихының тағылымдары және Қазақстан қоғамының қайта жаңғыруы: Халық бірлігі және ұлттық тарих жылына арналған ғылыми сессияның материалдары. – Алматы, 1999. – 3 б.
7. РМ ӘСТМ, 606 қор, 4 тізбе, 37 іс, 76-77 парақтар.
8. РМ ӘСТМ (Ресей мемлекеттік әлеуметтік-саяси тарих мұрағаты), 606 қор, 4 тізбе, 124 іс, 13-24 парақтар.
9. Frede V. Doubt, Atheism, and the Nineteenth-Century Russian Intelligentsia. – Madison, WI: University of Wisconsin Press, 2011.

10. *Peris D. Storming the Heavens: The Soviet League of the Militant Godless.* – Ithaca, NY: Cornell University Press, 1998
11. Лебина Н. Б., Чистиков А. Н. *Обыватель и реформы. Картины повседневной жизни горожан в годы НЭПа и хрущевского десятилетия.* – СПб., 2003. – С. 208.
12. ҚР ОММ, 119 қор, 1 тізбе, 173 іс, 115-121 парақтар.
13. ҚР ОММ, 119 қор, 1 тізбе, 173 іс, 124 парақ.
14. ҚР ОММ, 119 қор, 1 тізбе, 246 іс, 15-16 парақтар.
15. ҚР ОММ, 119 қор, 1 тізбе, 395 іс, 13 парақ.
16. ҚР ОММ, 119 қор, 1 тізбе, 395 іс, 13 артқы парақ.
17. ҚР ОММ, 119 қор, 1 тізбе, 211 іс, 147 парақ.
18. РФ ММ, Р-5263 қор, 1 тізбе, 1632 іс, 115, 117 парақтар.
19. РФ ММ, Р-5263 қор, 1 тізбе, 1632 іс, 121-122 парақтар.
20. РФ ММ, Р-5263 қор, 1 тізбе, 1455 іс. 42-43 парақтар.
21. Штырков С. *Советские корни этнического традиционализма // Неприкосновенный запас.* – 2011. № 4 (78).
22. Бромлей Ю.В. *Новая обрядность – важнейший компонент советского образа жизни // Социалистическая обрядность и формирование нового человека.* – Киев: Политиздат Украины, 1979. – С. 31.
23. РМ ӘСТМ, 4648 қор, 1 тізбе, 450 іс, 111 парақ.
24. РМ ӘСТМ, 4648 қор, 1 тізбе, 29 іс, 7 парақ.
25. РМ ӘСТМ, 4648 қор, 1 тізбе, 789 іс, 91 парақ.
26. РМ ӘСТМ, 4648 қор, 1 тізбе, 450 іс, 78-81 парақтар.
27. Жиромская В.Б., Киселев И. Н., Поляков Ю.А. *Полвека под грифом «секретно». Всесоюзная перепись населения 1937 года.* М.: Наука, 1996.
28. Алексеев А.Н. *Население Казахстана в 1926-1939 гг. // Компьютер и историческая демография / Под ред. В.Н. Владимирова.* Барнаул: Алтайский государственный университет, 2000. С. 9- 26.
29. Гозулов А. И. *Переписи населения СССР и капиталистических стран (опыт историкометодологической характеристики производства переписей населения) / Под ред. акад. С. Г. Стумилина.* – М.: ЦУНХУ, 1936.
30. Волков А. Г. *Перепись населения 1937 года: вымыслы и правда // Перепись населения СССР 1937 года. История и материалы. Экспресс-информация. Выпуск 3-5 (часть II).* – М.: Информцентр, 1990. – С. 6-63.
31. ҚР ОММ, 708 қор, 26 тізбе, 27 іс, 32 парақ.
32. ҚР ОММ, 708 қор, 26 тізбе, 65 іс, 91 парақ.
33. *Статистический сборник по отдельным показателям Всесоюзных переписей населения 1939, 1959, 1970, 1979 и 1989 гг.* – Алма-Ата: Республиканский информационно-издательский центр, 1991.
34. Татимов М.Б. *Социальная обусловленность демографических процессов.* – Алма-Ата: Наука, 1989.
35. Абылхожин Ж.Б., Козыбаев М.К., Татимов М.Б. *Казахстанская трагедия // Вопросы истории.* – 1989. – № 7.

References:

1. Кенжетев Б.А. *Казанские учебные заведения и процесс формирования казахской интеллигенции в середине XIX – начале XX вв.* – Казань, 1998. – С. 18
2. Chatybekova K.K. *Kazakhstan v nachale XX veka.* – Almaty, 2001
3. Sadiyaqasuly S. *Tanymdiq zertteuler, makalalar.* – 1 t. – Almaty: Alash, 2003. – 325 b
4. Sadiyaqasov S. *Kazakka ne kerek? // Orten gazetі.* – 1922. – № 6.
5. Nurpeisov K. *Alash ham Alashorda.* – Almaty, 1995. – 64 b.
6. *Otan tarihinyn tagılımdary jane Kazakhstan qogamynyn qayta jangyrui: Xalıq birliгі jane ulttiq tarix jilina arnalğan gylimi sessianyn materyaldari.* – Almaty, 1999. – 3 b.
7. РМ АСТМ, 606 қор, 4 тізбе, 37 іс, 76-77 парақтар.
8. РМ АСТМ (Resey memlekettik aleumettik-sayasi tarix muragaty), 606 қор, 4 тізбе, 124 іс, 13-24 парақтар.

9. Frede, Victoria. *Doubt, atheism, and the nineteenth-century Russian intelligentsia*. University of Wisconsin Press, 2011.
10. Peris, Daniel. *Storming the heavens: The Soviet league of the militant godless*. Cornell University Press, 1998.
11. Leбина N. B., Chistikov A. N. *Obyvatel' i reformy. Kartiny povsednevnoy zhizni gorozhan v gody NEPa i khrushchevskogo desyatiletiya*. – SPb., 2003. – S. 208.
12. KR OMM, 119 qor, 1 tizbe, 173 is, 115-121 paraqtar.
13. KR OMM, 119 qor, 1 tizbe, 173 is, 124 paraq.
14. KR OMM, 119 qor, 1 tizbe, 246 is, 15-16 paraqtar.
15. KR OMM, 119 qor, 1 tizbe, 395 is, 13 paraq.
16. KR OMM, 119 qor, 1 tizbe, 395 is, 13 artqy paraq.
17. KR OMM, 119 qor, 1 tizbe, 211 is, 147 paraq.
18. RF MM, R-5263 qor, 1 tizbe, 1632 is, 115-117 paraqtar.
19. RF MM, R-5263 qor, 1 tizbe, 1632 is, 121-122 paraqtar.
20. RF MM, R-5263 qor, 1 tizbe, 1455 is, 42-43 paraqtar.
21. Shtyrkov S. *Sovetskiye korni etnicheskogo traditsionalizma // Neprikosnovennyy zapas*. –2011. № 4 (78).
22. Bromley YU.V. *Novaya obryadnost' – vazhneyshiy komponent sovetskogo obraza zhizni // Sotsialisticheskaya obryadnost' i formirovaniye novogo cheloveka*. – Kiyev: Politizdat Ukrainy, 1979. – S. 31.
23. RM ASTM, 4648 qor, 1 tizbe, 450 is, 111 paraq.
24. RM ASTM, 4648 qor, 1 tizbe, 29 is, 7 paraq.
25. RM ASTM, 4648 qor, 1 tizbe, 789 is, 91 paraq.
26. RM ASTM, 4648 qor, 1 tizbe, 450 is, 78-81 paraqtar.
27. Zhiromskaya V.B., Kiselev I. N., Polyakov YU.A. *Polveka pod grifom «sekretno». Vsesoyuznaya perepis' naseleniya 1937 goda*. M.: Nauka, 1996.
28. Alekseyenko A.N. *Naseleniye Kazakhstana v 1926-1939 gg. // Komp'yuter i istoricheskaya demografiya / Pod red. V.N. Vladimirova*. Barnaul: Altayskiy gosudarstvennyy universitet, 2000. S. 9- 26.
29. Gozulov A. I. *Perepisi naseleniya SSSR i kapitalisticheskikh stran (opyt istorikometodologicheskoy kharakteristiki proizvodstva perepisey naseleniya) / Pod red. akad. S. G. Stumilina*. – M.: TSUNKHU, 1936.
30. Volkov A. G. *Perepis' naseleniya 1937 goda: vymysly i pravda // Perepis' naseleniya SSSR 1937 goda. Istoriya i materialy. Ekspres-informatsiya. Vypusk 3-5 (chast' II)*. – M.: Informtsentr, 1990. – S. 6-63.
31. KR OMM, 708 qor, 26 tizbe, 27 is, 32 paraq.
32. KR OMM, 708 qor, 26 tizbe, 65 is, 91 paraq.
33. *Statisticheskii sbornik po otдел'nym pokazatelyam Vsesoyuznykh perepisey naseleniya 1939, 1959, 1970, 1979 i 1989 gg.* – Alma-Ata: Respublikanskiy informatsionno-izdatel'skiy tsentr, 1991.
34. Tatimov M.B. *Sotsial'naya obuslovlennost' demograficheskikh protsessov*. – Alma-Ata: Nauka, 1989.
35. Abylkhozhin ZH.B., Kozybayev M.K., Tatimov M.B. *Kazakhstanskaya tragediya // Voprosy istorii*. – 1989. – № 7.

FTAMP 04.51.59

<https://doi.org/10.51889/2021-4.1728-8940.05>

А.Қ. Нурғалиев *

Абай атындағы Қазақ ұлттық Педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан

ҚАЗАҚ ДҮНИЕТАНЫМЫНДАҒЫ «КИЕЛІ», «ҚАСИЕТТІ» ҰҒЫМДАРЫНЫҢ ЗАМАНАУИ ДІНИ ДИСКУРСТАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК МАҢЫЗЫ

Аңдатпа

Дін феноменологиясы бұл ұғымдарды түрлі бағытта әлеуметтік, әлеуметік мәдени контекст тұрғысынан қарастырады. «Кие» ұғымы жаратушы тарапынан тіршілік иесіне берілген Құдайылық, құдыреттілік деген мағынаға саяды. Бұл ұғымдар көбінесе табиғатпен байланысты (жан-жануарлар, өсімдіктер, су, бұлақ, қайнар көздері т.б.) болады. Ал «қасиеттілік» ұғымы дәстүрлі және постдәстүрлі қазақ мәдениеті мен дүниетанымында әулие, әулиелік ұғымдарымен сабақтас жаратушы тарапынан адам баласына берілген ерекше құндылықтар деп қабылдауға болады.

Мақалада қазақ дүниетанымындағы «киелі», «қасиетті» ұғымдарының ролі мен маңыздылығына анықтама беріле келе, оның ұлттық құндылық ретінде атқарар қызметі мен діни наным-сенімдермен, салт-дәстүрмен сабақтастығы, діни сипаты талданады. Бұл ұғымдардың бүгінгі күнге дейінгі жетуі атадан балаға мирас болып қалған дәстүрлі дінде, ауыз әдебиетті, салт-дәстүрде, ырым-жоралғыларда өзінің ролін атқарып келген.

Түйін сөздер: дін, қасиетті, киелі, дәстүр, діни дискурс

A.K. Nurgaliev*

Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

THE IMPORTANCE AND SOCIAL MEANING OF THE CONCEPTS "KIELLI", "KASIIETTI" IN THE CONTEMPORARY KAZAKH RELIGIOUS DISCOURSE

Summary

The phenomenology of religion examines the concept of the "sacred" in different social and sociocultural contexts. These concepts refer to divinity, the power given to living people by the Creator, and are also often associated with nature (animals, plants, water, springs, etc.). Also, the concept of "sacred" in traditional and post-traditional Kazakh culture and worldview can be considered as a special value given to humanity by the Creator, associated with theistic concepts of holiness.

In the article, using some ethnographic examples, the role and meaning of the concept "sacred" in the worldview of modern Kazakhs is determined, its role as a national value and its continuity with religious beliefs, customs and traditions, the religious nature of the Kazakh culture is premodern. The development of these concepts to this day plays a role in our traditional religion, folklore, customs and rituals passed down from generation to generation.

Keywords: religion, sacred, holy, tradition, religious discourse

Нурғалиев А.К.*

Казахский Национальный Педагогический Университет имени Абая, г. Алматы, Казахстан

СОЦИАЛЬНОЕ ЗНАЧЕНИЕ ПОНЯТИЙ «КИЕЛІ», «ҚАСИЕТТІ» В СОВРЕМЕННОМ КАЗАХСКОМ РЕЛИГИОЗНОМ ДИСКУРСЕ

Аннотация

Феноменология религии рассматривает концепции «сакрального» в разных социальных и социокультурных контекстах. Эти понятия относятся к божественности, силе, данной живым людям Создателем, а также часто связаны с природой (животные, растения, вода, родники, родники и т. д.). Также понятие «сакрального» в традиционной и пост-традиционной казахской культуре и мировоззрении можно рассматривать как особую ценность, данную человечеству Творцом, связанную с теистическими понятиями святости.

В статье на некоторых этнографических примерах определяется роль и значение понятия «сакральное» в мировоззрении современных казахов, анализируется его роль как национальной ценности и его преемственность с религиозными верованиями, обычаями и традициями, религиозным характером казахской культуры преמודерна. Развитие этих концепций по сей день играет роль в нашей традиционной религии, фольклоре, обычаях и ритуалах, передаваемых из поколения в поколение.

Ключевые слова: религия, сакральное, священное, традиция, религиозный дискурс

Кіріспе

Қазақ халқының ұлттық санасында, дүниетанымында «киелі», «қасиетті» ұғымдарының мәні ерекше маңызға ие. Дін феноменологиясы бұл ұғымдарды түрлі бағытта қарастырады. «Кие» ұғымы жаратушы тарапынан тіршілік иесіне берілген Құдайылық, құдыреттілік деген мағынаға саяды. Бұл ұғымдар көбінесе табиғатпен байланысты (жан-жануарлар, өсімдіктер, су, бұлақ, қайнар көздері т.б.) болады. Ал «қасиеттілік» ұғымы әулие, әулиелік ұғымдарымен сабақтас жаратушы тарапынан адам баласына берілген ерекше құндылықтар деп қабылдауға болады. Көшпелі қазақ халқы өзінің тұрмы-

сында табиғатпен ерекше үндестікте болды. Қазақ халқы өзінің дүниетанымында «киелі», «қасиетті» ұғымдарын өзінің салт-тұрмысының негізі, өзегі ретінде таныды.

Зерттеу жұмысының өзектілігі. Бүгінгі уақытта «киелі», «қасиетті» ұғымдарын әлеуметтану, мәдениеттану, психология сынды түрлі гуманитарлық бағыттағы ғылымдарда зерттелініп келеді. Дегенмен, сан түрлі саладағы әлемдік ақпараттық технологияның дамуы, жаһандық ақпараттың енуі дәстүрлі дінге, мәдениетке жалпы ұлттық рухани құндылықтарға жан-жақты қарқынды әсер етуде. Осы орайда, қазақ дүниетанымындағы бұл ұғымдардың теориялық-әдістемелік негізін, діни маңыздылығын талдап, мән-мағынасын ашып кейінгі жас буын өкілдеріне түсіндіру өзекті мәселелердің бірі болып отыр.

Зерттеудің әдіснамасы

Қазақ дүниетанымындағы «киелі», «қасиетті» ұғымдарынның заманнауи діни дискурстағы маңыздылығын зерттеу ауқымды тақырыптардың бірі. Бұл ұғымдардың мән-мағынасын ашып, діни феноменологиялық сипатына талдау жүргізу, мазмұнын айқындау гуманитарлық бағыттағы философия, мәдениеттану, әлеуметтану, тарих сынды ғылымдарының әдіснамалық негізіне басымдық беріледі. Осы тұрғыда, зерттеу жұмысын жүргізуде гуманитарлық ғылымдар жүйесінде орныққан герменевтикалық, салыстырмалы компаративистикалық зерттеу әдіс-тәсілдері қолданылды.

Қазақ халқының дүниетанымында «киелі» «қасиетті» «сакралды» ұғымдарының мәні ерекше маңызға ие. Дін феноменологиясы бұл ұғымдарды түрлі бағытта қарастырады. Бұл ұғымдардың бір-біріне өте жақын, синонимдес ұғым болып табылғанымен де мағыналық сипаты түрлі болып келеді. Бұл ұғымдарды сабақтастыра отырып мынадай анықтама беруге болады. «Қасиет – адамның не бір заттың өзіне тән сапалық болмысын, ерекшелігін айқындайтын ұғым» [1, 659 б.]. «Кие – қандайда бір заттың тіршілік иесінің қасиеттілігін, жоғары тылысым күшін білдіретін ұғым» [1, 559б.]. «Кие» ұғымы жаратушы тарапынан тіршілік иесіне берілген Құдайылық, құдыреттілік деген мағынаға саяды. Қасиетті деген ұғым осы Құдайылық, құндылықтарды, белгілі бір іс-әрекеттерді жүзеге асыруда қолданылады. Жаратушы, Құдайылықпен байланысты діни салт-жоралғыларда қолданатын заттарды атайды (Қасиетті Құран). Көбінесе аластау, тазару мақсатында сипатталады. Сакралды ұғымының мағынасы (ағыл. Sacral, латын тілінде sacrum – қасиетті, құдіретті)- нақты бір нысанға айрықша анықтама беріп, күнделікті қағидалар мен заттардан басқаша иррационалды, мистикалық мән-мағына беретін дүниетанымдық категория.

Белгілі әлеуметтанушы Э. Дюркгейм барлық діндерді әлемді пендешілік және қасиетті деп екі салаға бөліп көрсетеді. Э. Дюркгеймнің пікірінше сакралдылық әлеуметтік құбылыс деп қарастырады. Қоғамдағы топтар өздерінің әлеуметтік моральдық ниеттеріне қасиеттілік, белгілерін береді [2, 6б.]. Р. Отто қасиетті, киелі ұғымдарын иррационалды бастама деп анықтама береді. Ол өзінің «Святое» атты еңбегінде «сакралдылық», «киелілік», «қасиеттілік» ұғымдарын түсіндіру үшін түрлі анықтамаларды қолданады. Ғалым өзінің зерттеулерінде киелі категориясының априорлық негізін анықтап береді. Р.Отто «киелі» ұғымының орнына «нуминоз» сөзін қолданады. «Нуминоз» сөзі латын тілінен аударғанда «numen» құдайдың құдіреттілігінің белгісі деген мағынаны береді. «Нуминоз» ұғымының психологиялық ерекшелігін анықтай келе «misterum tremendum» (адамды экстатикалық күйге түсіретін) құпияға сендіретін сезім) сезімімен ұштастырады. Киелілікті сипаттайтын сезімнің бір түрі «fascinans» сезімі құпиямен байланысқа түсудегі әрбір адамның бойында пайда болатынмасаттану, тартылыс таңғалдырарлық сезімнің пайда болуы. Нумизондық сезімдер кешені пайда болған жағдайда ол абсолютті құндылық дәрежесіне ие болады. Р. Отто бұл құндылықтарды «sangtum» латын тілінен аударғанда «қасиетті, «киелі» деп атайды. [3, 7 б.] Қазақ дүниетанымындағы діни наным-сенімдердің бастауында тұрған осы ұғымдар үлкен мәнге ие. Кие, киелілік Жаратушыдан берілген Құдайылық сипаттағы ұғым екені ұлт дүниетанымында өзінің маңызды рөлін атқарып келді. Қазақ халқы табиғаттың әрбір қырына бейімделіп, онымен байланысып отырған (күн, ай, жұлдыз, от, су, жан-жануарлар, өсімдіктер, бұлақ, қайнар көздері т.б.) болады. Қазақ халқының киелі кеңістігіндегі киелі шаңырақ, киелі орда, киелі босаға, киелі мекен, киелі бесік, киелі аспап, киелі сан сынды ұғымдар қалыптасқан. Бұл ұғымдар діни аңыздар арқылы тарап өзінің киелілік тұрғысынан үлкен мәнге ие болып отырған. Сондай-ақ, дәстүрлі тұрмыста әрдайым от, жер, су сынды дүниелерге табыну ғұрыптары қылыптасқан. Ежелгі діни наным-сенімдердің кейбір белгілері әдет-ғұрыптар мен салт-дәстүрлерде бүгінгі күнге дейін жеткен. Қазақ әдет-ғұрыптарында әлі де бар. Бұл туралы Ш. Уәлиханов өзінің этнографиялық зерттеулерінде былай деп жазады: «Қырғыздар «кие» ұғымын ерекше күштерді, мысалы, отқа, кейбір жануарларға, құстарға және көшпелі тұрмыста пайдалы әртүрлі заттармен байланыстырады және осы ерекше

ырым-жоралғылардың орындалуы «құттың» байлық пен бақыттың, жақсылықтың келуін білдіреді, ал бұлардың орындалмауы – кедейлік пен қандай да бір зұлымдықты алып келеді деп ойлап, оларға белгілі бір ерекше құрмет көрсетеді. «Кие» күші бар заттар киелі деп аталады, ал олардың жазалаушы күші кесір (кесір)» [4,166-167 б]. (ауд. авт.) Көбінесе табиғатпен оның ішінде жан-жануарларға байланысты «киелі», «қасиетті» ұғымдарының мәні бүгінгі күнге дейін аңыздар, қиссалар арқылы діни түсініктер қылыптасып адам санасында сақталып айтылып келеді. Қазақ халқының таным түсінігінде аққуды, киікті атпа яғни атуға болмайды киесі ұрады, қарлығашқа, дәуітке тиіспе деген ұғым қалыптасқан. Бұның астарында діни аңыздар жатыр. «Діни қиссаларда Адам ата жерге түскен кезде пейіштен інжірдің бес жапырағын алып түскен екен. Сол жапырақтың біреуін бал арасы, біреуін жібек құрты, біреуін киік жеген деп айтылады. Қалған екеуін Адам ата жерге егіпті. Киік пейіштің жемісін жегендіктен киелі аңға айналыпты» [5, 80-81 б]. Осындай киелі аң-құстарға зиянын тигізгендер қандай да бір жаманшылыққа кез болып жатады. Белгілі дінтанушы ғалым А. Қ. Муминовтың пікірінше «Родословное древо Мұхтара Аузова» атты ғылыми еңбегінде «кие», «қасиетті» ұғымдарының киелі жерлердегі сакралдылық мәніне анықтама бере келе "Қасиетті жерлерде бұлақ бастарында балықтар, кесене ішінде өмір сүретін көгершіндер оның айналасында өскен ағаштар болады. Оларға қол жұмсауға, ұруға немесе өлтіруге болмайды. Оларға кері іс-әрекет жасағандарға сол жердің киесі ұрады, қарғысқа ұшырайды, жаман іске ұрынады болмаса аяқ астынан қайтыс болады». [6, 123 б.]. Бұл жерде – деп «кие», «қасиетті» ұғымдарының киелі жерлердегі сакралдылық мәнінің айрықша рөл атқаратының маңыздылығына тоқ алады. Осыған байланысты қазақ ертегілерінде кездесетін аң, құс хайуанат жөніндегі өте ескі замандарда сол жәндіктерді ғажайып сиқыры бар деп танып, ескілікті шалағай, бұлдыр ұғым-наным тотемдік діннің түсінігі бар екенін көреміз». Яғни мұның түпкі бастауында діни аңыздардың, діни түсініктер көрініс тапқан. Оны бүгінгі күнге дейін жеткен түрлі аңыз-әңгімелерден көруге болады. Жоғарыда аталған анықтамалар заманауи діни дискурста өзінің мәнін үзбей жалғасып келе жатыр. Мәселен, домбыра музыкалық аспабының басына, көліктің ішіне, үйдің қабырғасына, бас киімге үкі дейтін құстың қауырсынын тағу өте кең таралған. Үкі қауырсынын кие тұту туралы «Салт-дәстүр сөйлейді Отбасы хрестоматиясында» төмендегідей діни аңыздардың бірінде былай айтылады: «Ертеде топан су тартылып, Нұх пайғамбар кеме шалдыратын жер іздейді. Сол кезде әлемдегі асқар тулар: Нұх маған тоқтайды. Адамзат ұрпағы менен қайта таралад, – деп таласыпты. Тұран даласындағы Қазығұрт тауы ғана сынықтық көрсетіп: – Бұл дәрежеге лайық емеспін. Ұлық Алла орынбасарын биік тауға тоқтатар, - дейді. Алла Қазығұрттың кішіпейілділігіне риза болып: Нұх, кемені Қазығұртқа қондыр. Тіршілік сол жерден басталсын деп әмір береді. Нұх: Қазығұрт тауы қайда? – дейді. Ұлық Алла үкі деген құс жараты: Мына үкіні қасыңа ал. Оның көзі өткір, түнде көреді. Қазығұртқа баратын жолды сол біледі, -дейді. Үкі қазығұртқа жеткенше кеменің алдында жол көрсетіп, ұшып отырады. Нұх Қазығұрт тауны аман-есен тоқтайды. Үкіге риза болған Нұх пайғамбар: Орман тоғайдың иесі бо! Шаңырағымның киесі бол! – деп бата береді. Содан үкіге айрықша кие дариды». [5, 67 б.] Осындай діни аңыздардың бүгінгі күнге жетуінің нәтижесінде кішкентай баланың бесігіне, бас киімге, көліктің ішіне, домбыра аспабының басына үкінің қауырсынын іліп қою дәстүрі қалыптасып, оның адамға тек жақсылық әкелу нышанын көрсетіп отыр. Мұнда біз кейінгі авраамиялық (бұл жағдайда исламдық) сюжеттер автохтонды анималитикалық нанымдардың негізіндегі діни синкретизмнің жарқын үлгісін көреміз.

Нәтижелер мен талқылау

Мұсылман әлемінде құран мәтіндері жазылған әшекейлер зергерлік бұйымдар өте танымал болды. Заманауи діни дискурста Қасиетті Құранның маңызы өте зор. Қазіргі мұсылман мемлекеттерінің және көптеген ислам қауымдастықтарының мәдени және әлеуметтік-саяси өмірінде қасиетті кітаптың маңыздылығы жоғары. Қазіргі мұсылман идеологтары мен насихатшылары оның идеялары мен бейнелеріне бұрынғыдай жүгінеді. Бүгінгі күні Құран сүрелері мен аяттары жазылған кез-келген бұйымдарды кездестіруге болады. Бұрын қазақ дүниетанымында «тұмар» ұғымы үлкен мәнге ие болған. Құран сүрелері мен аяттары көбінесе осы тұмарға жазылған. Бұл туралы Ш.Уәлиханов өзінің «Талисманы от глазу, от нечистых духов от разных болезней» деген этнографиялық зерттеулерінде былай дейді: «Қырғыздар қазір магометандық, каббалистикалық дұғаларды қолданады және оларды тұмар деп атайды, бұрынғы жылдары талисмандар негізінен заттық дүние, атап айтқанда, жануарлар мен құстардың денесінің әртүрлі бөліктері, жануарлардың сүйектері және басқа тастар болған.» [5, 19 б]. (ауд.автор) Яғни, тіл-көзден, жаман ойлардан арылып сақтану үшін құран аяттары жазылған тұмарларды жиі қолданған. Тұмар атауының шығу тарихы туралы белгілі ғалым А.Сейдімбектің «Қазақ әлемі» атты еңбегінде төмендегідей анықтама берілген: «Аса киелі саналатын дәстүрлі

ырымдардың бірі – тұмар тағу. Тұмар тағу ислам дінінен ада, байырғы тркілік дәстүр. Тәңірлік наным-сенімдегі әрісі түркілер, берісі көгпелі қазақ үшін Күн , көк, от, су сияқты Жер де киелі. «Қара Жер» – киелі деген мағынада. Байырғы көшпелілер тағатын тұмардың ішінде туған жердің бір шөкім топырағы болған. Тұмар сөзінің өзі байырғы түркі тілінде «тума ер», «туған жер» деген сөздердің кірігуінен шыққан. Кейін ислам дінінің орнығуына байланысты тұмардың ішіне дұға жазып салып қою қалыптасты». [7, 272 б.] Тұмарлар көбінесе үшбұрышты түрлі қалыптағы түрлері болған. Көбінесе мойынға, кеудеге, арқаның сол жақ бөлігіне тағылған. Сондай-ақ, бас киімге, сырт киімге таққан. Тұмарларды әйелдердің босануында да жеңілдету үшін қолданған. Тұрмыстық жағдайда салатанатты үйлену киімдерінің маңызды элементтерінің бірі болды, өйткені қалыңдық әсіресе қараңғы күштердің әсерінен болады деп сенді. Тұмар тағып жүруге байланысты қазқтың салт-дәстүрі мен ырым-тыйымдарының шығуына себеп болған діни аңыздар мен қиссалар топтастырылған «Салт-дәстүр сөйлейді Отбасы хрестоматиясында» мұсылман қауымына кең тараған діни аңыздың бірі былай баяндалады: «Мұхаммед пайғамбардың заманында Тафашат атты бір көзі соқыр әйел болыпты. Егер ол тасқа назар салса, тас уатылып кетеді екен. Адамға назар салса, ол заматта құлайтын болыпты. Кәсірлер Мұхаммед пайғамбарды мұқату мақсатымен атышулы әйелді оның немерелеріне айдап салады. Тафашат Асан мен Үсенге назар салғанда олар қалтырап-дірілдеп, естерінен танып қалады. Бұл пайғамбардың көңіліне қайғы салады. Сол сәтте Жебірейіл періште бір дұға жеткізіпті. Ол «Аятүл күрсі» дұғасы екен. Пайғамбар «Аятүл күрсіні» оқып үшіргенде тафашаттың сиқыры сынады. Осыдан кейін пайғамбар «Аятүл күрсі» дұғасын қағазға жаздыртып, екі немересінің мойнына тұмар етіп іліпті. Діни аңыз бойынша тұмарды ең бірінші Асан мен Үсен таққан екен.» [5, 167 б]. Алматы облысының тұрғыны болған Әбдірахман Нұрғалиұлының (1922-2010) айтуынша әкесі Нұрғали Жетісудың оңтүстік батыс аймағында діни білімі бар беделді адам болғанын айта келе әкесі Нұрғали молдаға жергілікті ауыл тұрғындары және сырт аймақтан келгендер Құран аяттары мен сүрелері жазылған тұмар жаздырып алатынын жиі айтатын.

Діни феноменологияда әулиенің киесі деген ұғым қалыптасқан. Бұл қазақ даласындағы бойына әулиелік, көріпкелдік қасиет қонған әулие адамдарға байланысты айтылады. Маңғыстау өңірінен 362 әулиенің тарағаны ерекше құбылыс. Бұл жерде әулиелердің санының ерекшелгі артып, киеліленіп Маңғыстау өңірінің тұрғындары арасында ерекше қасиетті мәнге ие болған. Олай дейтініміз сол өңірдегі тұрғындар «әулиенің бұлағы», «әулиенің киіктері», «әулиенің ағашы» дейтін киелі ұғымдармен қатар 362 (үш жүз алпыс екі) санына да ерекшелікпен қарайды. Бүгінгі заманауи діни дискурста әулиелер мен қатар олардың санының киелілік сипатқа ие болуы ерекше құбылыс. Маңғыстау өңірінде 362 (үш жүз алпыс екі) санымен байланысты көлік нөмірлерін, пәтер нөмірлерін, дүкен атауларын, киімдерге 362 нөмірін тағу сынды ерекшеліктер байқалады. Бұны діни дискурстағы киелі, қасиетті ұғымдарының аймақтық ерекшелігі деп атауға толық негіз бар. Қазақ дүниетанымындағы үш, бес, жеті, қырық сандарын киелі, қасиетті деп таниды. Көбінесе осы сандар басқа сандарға қарағанда діни аңыз-әңгімелерде, қиссаларда, салт-дәстүрде ерекше көрініс тапқан. Мұнда қазақ халқының дүниетанымынан туындаған діни, рухани күштің бар екенін байқаймыз. Сандарға тек жәй сан ретінде қарамай оның киелілік тұрғыдағы мәнін ашып көрсетудің маңызы жоғары. Белгілі ғалым Қ. Ғабитханұлы өзінің «Киелі сандар жүйесіндегі халықтық дүниетаным» деген мақаласында сандардың киелілігін зерттей келе І. Кеңесбаевтың анықтамасы былай берілген: «Түрік халықтарында «жеті» саны айрықша орын теуіп, идеологияның бір саласы – тілге терең тамырын жіберген, көп халықтарда «жетінің» арнаулы киелі, қасиетті болған үш, тоғыз, қырық сандары да жеті тәрізді тілде «киелі функцияда» қолданылған» дейді [5,104 б]. Жеті жарғы, жеті ата, жеті күн, жеті қазына деген ұғымдар қалыптасқан. Халық дүниетанымында ерекше сандар категориясына жатады. Жеті санының көнеден бері түрлі қағидалар негізінде сақаталып бүгінгі күнге дейін өзінің құндылығымен ерекшеленуі оның киелілігінің болуы. Қазақ дүниетанымында жеті санына байланысты аңыз-әңгімелер көптеп кездеседі. Солардың бірі «Жеті қазына» ұғымы. Бұл туралы Қ. Ғабитханұлы өзінің «Киелі сандар жүйесіндегі халықтық дүниетаным» деген мақаласында былай түсініктеме береді: Халықымыздың ертедегі дүниетанымында «жетінің» орны бөлек болған. Мәселен, ер жігіттің басына өмір тіршілігіне қажетті жеті түрлі асыл заты болуы керек деп түсіндіреді. Олар: жүйрік ат, құмай тазы, сұлу әйел, берен мылтық, қыран бүркіт, қанды ауыз қақпан, майланған ау жылым, өткір кездік. Бірақ «жеті қазына ұғымы бұнымен шектелмейді. Оны халық: ер жігіттің атта – қаны, қыранда – қуаты, тазыда – берік сенімі, мылтықта – оты, қақпанда – серті, ау-жылымда – әдіс айнасы, кездікте – сұсы болады» деп тарқатады. [8, 114-115 б]. Көріп отырғанымыздай, қазақтардың дәстүрлі және постдәстүрлі мәдениеті мен дүниетанымында жеті саны жәй сан жағынан ғана емес, сонымен қатар

нақты киелі мифологемалар мен табиғи философияларды да көрсететенін осындай қазақтың дүниетанымында кеңінен орын алған аңыз-әңгімелерден, қисса-дастандардан көреміз.

Дінде отқа табыну немесе табиғаттың ерекше құбылыстарына табыну сынды сенім түрлері қазақ халқының салт-дәстүрінде көрініс табады. Отпен байланысты наным -сенім дәстүрлі ислам дінімен байланысып өзінің мәнін жоймай келеді. Оның мысалы ретінде бүгінгі күнгі шаңыраққа жаңа түскен келіннің отқа май құюы, адыраспан өсімдігін тұтатып үй ішін, ауласын, көлік сынды заттарды жамандықтың алшақ болу мақсатында аластауы. Ел аузында арша, адыраспан өсімдіктерін арнайы дұға оқығаннан кейін жұлып алатын болған. Өйткені бұл өсімдіктердің мәні киелі, қасиетті деген ұғымдарға саяды. Бұдан халықтың әлеуметтік психологиясында оттың күші мен қасиетінің маңыздылығы ерекшеленіп үлкен мәнге ие болып отыр. Қазақ халқының ұғымындағы «Отбасы ошақ қасы», отағасы, отанасы деген ұғымдардың мағыздылығының жоғары болуы осыны дәлелдейді [9, 98 б.].

Қорытынды

Жоғарыда айтылғандарды қорытындылай келе бүгінгі күні қазақ дүниетанымындағы «қасиетті», «киелі» ұғымдарының заманауи діни дискурста, діни әлеуметтануда мәнінің жоғалмай керісінше қоғамда бұл ұғымдардың ауқымы кеңейіп, жастар арасында діни сананың қалыпты болуын және ұлттық бірегейлікті сақтаудың ортақ факторына айналып отырғанын байқаймыз. Сонымен қатар, бұл ұғымдардың бастауын ислам дінінен алып дәстүрмен астасқан бұл «қасиетті», «киелі» ұғымдарының бүгінгі заманауи діни дискурста да мәнін жоғалтпай жалғасын табуы қазақ халқының дәстүрлі дінінде, мәдениетінде, руханиятында, жалпы ұлттық дүниетанымындағы өміршеңдігінің белгісі.

Сонымен, қазіргі кезде қоғамдағы ұлттық-мәдени, діни айырмашылықтың объективті құбылыс екенін мойындай отырып, сол айырмашылықты өзара келісім мен ынтымақтастықтың іргетасына айналдыру, басқа адамға, ұлтқа және дінге толеранттықпен қарау қажеттілігі маңызды мәселесі екені дау тудырмайды. Бүгінгі таңда талданған түсініктерді қабылдау, насихаттау, жаңғырту қоғамда тұрақты рухани-ізгілікті бағдарлар жүйесін қалыптастырады. Зайырлы елімізде бұл ұғымдарды дәріптеу басты мақсат болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Ұлттық энциклопедиясы. – Алматы, 2003. – Т.5. – 659б. ; – 2003. – Т.4. -559б.
2. Дюркгейм Э. Элементарные формы религиозной жизни / Э. Дюркгейм // Мистика. Религия. Наука. Классики мирового религиоведения. Антология. – М. : Канон, 1998. – С. 174–231
3. Р. Отто «Священное» 36 б. – Қарау режимі: www.royallib.ru
4. Ш. Уәлихановтың Таңдамалы шығармалары. Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет баспасы. – Алматы, 1958. – 166-167 б.- 67 б.
5. Салт-дәстүр сөйлейді отбасы хрестоматиясы. – Алматы, 2014. – 80-81 б., – 167 б.19
6. Муминов А. Қ. Родословное древо Мухтара Аuezova. – Алматы: Жібек жолы, 2011. -123 б.
7. Сейдімбек А. Қазақ әлемі. – Алматы, 1997. – 272 б.
8. Қ. Ғабитханұлы Қазақ мифологиясының тілдегі көрінісі. Алматы 2006. – 114-115 б.
9. «Қазақстан»: Ұлттық энциклопедия / Бас редактор Ә. Нысанбаев VIII том – Алматы: «Қазақ Энциклопедиясы» бас редакциясы 98 б.

References:

1. Kazakstan Ultyk enciklopediyasy. -Almaty, 2003. – T.5. – 659b. ; – 2003. – T.4. -559b.
2. Dyurkgejm E.H. Ehlementarnye formy religioznoj zhizni / E.H. Dyurkgejm // Mistika. Religiya. Nauka. Klassiki mirovogo religiovedeniya.
3. R. Otto «Svyashchenoe» 36 b. – Qarau rejimi: www.royallib.ru
4. Sh. Ualikhanovtyn Tandamaly shygarmalary. Kazaktyn memlekettik korkem adebiet baspasy. – Almaty, 1958. – 166-167 b. – 67 b.
5. Salt-dastur sojlejdi otbasy khrestomatiyasy. – Almaty, 2014 zh. 80-81 b., 167 b. 19
6. Muminov A.Қ. Rodoslovnnoe drevo Muhtara Auezova. – Almaty: Zhibek zholy, 2011. -123 b.
7. A. Sejdimbek Qazaq alemi. – Almaty, 1997.- 272 b.
8. K. Gabitkhanuly Kazak mifologiyasynyn tildegi korinisi. – Almaty 2006.- 114-115 b.
9. «Kazakstan»: Ultyk enciklopediya / Bas redaktor A. Nysanbaev VIII tom-Almaty: «Kazak Enciklopediyasy» bas redakciyası 98 b.

Л.Исова¹, А. Әділжан^{1*}

¹ал-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан

ОҢТҮСТІК ҚЫТАЙ ТЕҢІЗІНДЕГІ КӨШБАСШЫЛЫҚ КҮШ БАҚТАЛАСЫ ЖӘНЕ ЖАҒАНДЫҚ ТӘРТІПТІҢ КЕЛЕШЕГІ

Аңдатпа

Оңтүстік Қытай теңізі мәселесі Қытай-Американдық «Жаңа қырғи қабақ соғыс» параметрлері бойынша айқын және сәйкесінше қазіргі таңда маңызды мәселелердің бірі болып табылады. Ең маңыздысы, бұл жерде Қытайдың үстемдікке деген түпкілікті мақсатын байқауға болады, сондай-ақ оның әлдеқайда кіші және әлсіз көршілеріне ауыр зардаптар әкелуі мүмкіндіктері де жоқ емес. Қырғи-қабақ соғыстан кейінгі оптимизм мен батылдықтың серпінімен Оңтүстік-Шығыс Азия елдерінің қауымдастығы (АСЕАН) кеңірек Шығыс Азия аймағында неғұрлым инклюзивті, тұрақты және жан-жақты тәртіпті құруға ұмтылды. Мысалы, АСЕАН аймақтық форумы (АРФ) АҚШ, Қытай, Жапония, Үндістан, Австралия, Еуропалық Одақ және соңғы кезде Ресей сияқты барлық ірі державалар арасында конструктивті және институционалды диалог үшін бұрын-соңды болмаған платформаны ұсынды.

Жалпы айтқанда, Оңтүстік Қытай теңізі мәселесі негізінен АҚШ, Оңтүстік-Шығыс Азияның кейбір елдерімен, және Қытайдың қатысуымен Оңтүстік Қытай теңізінің егемендігіне қатысты дауларға байланысты болып келеді. Мақалада Оңтүстік Қытай теңізіндегі қақтығысты аймақтағы өзара күштер тепе-теңдігін талдай отырып, АҚШ пен Қытайдың аймақтық көшбасшылықтағы бақталастығы талданады.

Түйін сөздер: Қытай, Оңтүстік Қытай теңізі, АСЕАН, АҚШ, әскери күш, аймақтық көшбасшылық, қақтығыс, күштер тепе-теңдігі, аймақтық және әлемдік қауіпсіздік.

L. Issova¹, A. Adilzhan^{1*}

¹ Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

HEGEMONIC POWER RIVALRY IN THE SOUTH CHINA SEA AND THE FUTURE OF THE GLOBAL ORDER

Abstract

The issue of the South China Sea is obvious in terms of the Sino-American New Cold War, and is one of the most important issues today. Importantly, China's ultimate goal of dominance can be seen here, as well as its potential to have serious consequences for its much smaller and weaker neighbors. In the wake of the post-Cold War optimism and courage, the Association of Southeast Asian Nations (ASEAN) has sought to create a more inclusive, stable and comprehensive order in the wider East Asian region. For example, the ASEAN Regional Forum (ARF) provided an unprecedented platform for constructive and institutional dialogue between all major powers, such as the United States, China, Japan, India, Australia, the European Union and Russia.

In general, the issue of the South China Sea is mainly related to disputes over the sovereignty of the South China Sea with the participation of the United States, some countries in Southeast Asia, and China. The study analyzes the conflict in the South China Sea through the balance of forces in the region, and the US and China's position on regional hegemony.

Keywords: China, South China Sea, ASEAN, USA, military power, regional hegemony, conflict, balance of power, regional and global security.

Исова Л.¹, Әділжан А.^{1*}

¹Казахский национальный университет им. аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан

СОПЕРНИЧЕСТВО ЗА ГЕГЕМОНИЮ В ЮЖНО-КИТАЙСКОМ МОРЕ И БУДУЩЕЕ ГЛОБАЛЬНОГО ПОРЯДКА

Аннотация

Проблема Южно-Китайского моря является очевидной и, соответственно, одной из самых важных на сегодняшний день проблем в китайско-американской «Новой холодной войне». Что наиболее важно, здесь можно увидеть конечную цель доминирования Китая, а также вероятность серьезных последствий для его гораздо меньших и более слабых соседей. На волне оптимизма и решительности после окончания холодной войны Ассоциация государств Юго-Восточной Азии (АСЕАН) стремилась к построению более инклюзивного, стабильного и всеобъемлющего режима в более широком регионе Восточной Азии. Например, Региональный форум АСЕАН (АРФ) недавно представил беспрецедентную платформу для конструктивного и институционального диалога между всеми крупными державами, такими как США, Китай, Япония, Индия, Австралия Европейский Союз и в последнее время Россия.

В целом, проблема Южно-Китайского моря, в основном, связана с конфликтами по поводу суверенитета Южно-Китайского моря с участием США, некоторых стран Юго-Восточной Азии и Китая. В исследовательской работе анализируется равновесие сил в зоне конфликта в Южно-Китайском море и соперничество между США и Китаем за позицию региональной гегемонии.

Ключевые слова: Китай, Южно-Китайское море, АСЕАН, США, военные силы, региональная гегемония, конфликт, равновесие сил, региональная и глобальная безопасность.

Кіріспе

XX ғасырдағы екінші дүние жүзілік соғыстан кейінгі кезең, Азиаттық-Тынықмұхиттық аймақтағы мемлекеттердің даму қарқыны мен отарсыздану үдерісінен кейінгі халықаралық бағдарлар Оңтүстік Қытай теңізінің географиялық орналасуы мен геосаяси ортасына сай, теңіздің құқықтық мәртебесі мен әлеуетін айқындайтын бірқатар аймақтық сипаттағы мәселелерді туғызды. Алайда, Оңтүстік Қытай теңізінің мәселесі Оңтүстік Қытай теңізінің бейбіт дамуына, әсіресе Оңтүстік Қытайдағы геосаясаттық шектеулерге қатты әсер етті. Оңтүстік Қытай теңізінің құндылығы аталмыш аумақтың бәсекелестік, қақтығыстар мен халықаралық қатынастардағы ынтымақтастықтың басты бағыты болып табылатын аспектіге ие болып отыр.

Географиялық тұрғыдан Оңтүстік Қытай теңізі Малакка мен Каримата бұғаздары мен Тайвань бұғазы арасында орналасқан [1]. Аймақтың жұмбақ және таңғажайып табиғаты мен көмірсутекті су қоймаларына байланысты бұл аймақ үнемі ірі державалар үшін бәсекелестік элементі болып қала берді. Жалпы алғанда, Америка Құрама Штаттары әрқашан нарыққа еркін кіруді және навигация еркіндігін қолдайды. АҚШ бұл саясаты Оңтүстік Қытай теңізінде де көрінеді [2]. 11- қыркүйек оқиғасына байланысты Құрама Штаттар Ирак, Ауғанстан, Сирия, Украина, Иран және Солтүстік Кореядағы ішкі мәселелерге де ден қоя бастады. Бұл кезеңде қытайлық билікте сыртқы амалдарында Азия-Тынық мұхиты аймағындағы экспансиялық саясатты толық қолдана бастады. Көптеген даулы және жасанды түрде салынған аралдар Қытайдың мемлекеттік егемендік тізіміне енгізілді [3]. Керісінше, Вашингтон Азияның Тынық мұхиты аймағындағы қытайлық толқуды ұстауда саясаттың бірізділігі, беріктігі мен келісімділігінің жоқтығына куә болды.

«Скарборо Шоал» оқиғасы 2012 жылы болды, Филиппин мен Қытай арасындағы үш айға созылған қарама-қайшылық, Оңтүстік Қытай теңізінің динамикасын толығымен өзгертті [4]. 2014 жылы АҚШ Филиппин президенті Бенигно Акиномен қорғаныс пактісін (ұзартылған қорғаныс ынтымақтастығы туралы келісім) қайта талқылады, ол төтенше жағдайларда соңғы елдегі бес әскери базаға қол жеткізуге мүмкіндік берді. Сол сияқты, 2016 жылдың наурызында АҚШ Қытайдың талаптарын ашық түрде жоққа шығарды және Оңтүстік Қытай теңізіне әскери кемелерін Джон Стеннис, екі эсминец және екі крейсер кіргізді. Алайда, АҚШ күштерді болжау саясаты Азия-Тынық мұхиты аймағындағы қытайлық флоттың үстемдігіне қарсы тұруға бағытталған болатын.

Аймақтық шиеленіс әсіресе, 2018 жылдың тамызынан кейін, Жапония жағалауындағы Оңтүстік Қытай теңізінде американдық армада әскери кемелерінің қозғалысы қытай-жапон қаһарына қауіп төндіргеннен кейін маңызды сипатқа ие болады. Кейінірек, Азия-Тынық мұхиты аймағындағы,

Ұлыбритания мен Францияның да бірлескен, АҚШ-Жапония әскери-теңіз жаттығуларына қатысуы Сауда соғысының жаңа дилеммасын қозғайды. Саяси пікірталастардағы мүдде дилеммасының түрпатындағы екі ел басшылары, Д.Трамппен Си Цзиньпин арасындағы «сөздік теке-тірес» біраз уақытқа созылады. Нәтижесінде, АҚШ қытайлық тауарлардың импортына 200 миллиард долларлық 25 пайыздық тарифтерді енгізді. Оған жауап ретінде Қытай үкіметі АҚШ, 60 миллиард долларлық тауарларына ұшақтар мен сұйытылған табиғи газдан тұратын тарифтерді енгізеді[5].

Жалпы алғанда, Оңтүстік Қытай теңізіндегі басым бәсекелестік көшбасшылық бәсекелестер, яғни Америка Құрама Штаттары мен Қытай арасындағы тағы бір қырғи-қабақ соғысты тудыру мүмкіндігіне ие. Оңтүстік Қытай теңізі әлемнің назар аударатын аймақтақ мәселелердің бірі. Көптеген авторлар «екінші қырғи-қабақ соғыс, бірінші қырғи-қабақ соғыс аяқталғаннан кейін бейресми түрде басталды және бұл қырғи-қабақ соғысты АҚШ пен Қытай жүргізеді» деп санауды сараптай бастайды. Бұл «қырғи-қабақ соғыста» Оңтүстік-Шығыс Азия мүдде қайшылығының эпицентрі болып саналады. Қытай өзінің ірі экспортық нәтижесінің арқасында екінші ірі экономика болып табылады және оның үлкен саудасы теңіз арқылы жүзеге асырылады. Америка Құрама Штаттары Оңтүстік-Шығыс Азиядағы шағын елдерді қытайлық экономикалық өсімді ұстап тұру үшін қолдайды, бұл тек оның аймақтық деңгейде ғана емес, халықаралық аренада да келесі гегемон болу мүмкіндіктерін тежеуге болады [6].

Зерттеудің әдіснамасы

Экономика көп полярлы халықаралық саяси жағдайда көшбасшылықтың негізгі «өнімі» болып саналады. Алайда, жаһандану дәуірінде геэкономикалық факторды жоққа шығарды және геосаяси және стратегиялық индикаторларды ХХІ ғасырдағы мемлекеттердің бірінші кезектегі міндеттеріне қойды [7]. Теңіз және мұхит ресурстарының шешуші рөлі – бұл халықаралық саяси аренада гегемондарға негіз қалайтын даусыз факт. Осыған байланысты Оңтүстік Қытай теңізі аймағы – ұлы державалық антагонизмнің ортақ бәсекелестік аймағы.

Оңтүстік Қытай теңізіндегі оқиғаларды ескере отырып, мұндай сценарийде реалистер әлдеқайда басым деп айтуға болады. Органски «билік үшін күрес» (реализм) немесе «билік циклі» – билікке жету, оны ұлғайту және қолдау – халықаралық жүйені қанағаттандырмайды деп есептейтін күштердің ауысу тұжырымдамасын ұсынды. Біртұтас алып держава мен көптеген үлкен державалар бар халықаралық жүйе, ең алдымен, үлкен державалардың күшінің жоғарылауына немесе ұлғаюына байланысты бұзылуы мүмкін, сондай-ақ гегемон мұндай оқиғаларды қауіп деп санайды. Органски «соғыс төмендеп келе жатқан гегемонды ығыстыру әрекеті кезінде тез дамып келе жатқан басталуы мүмкін» деп мәлімдеді. Қуат ауысу теориясының негізгі жорамалы бар гегемонға екінші үлкен күш қарсы тұрғанда соғыс басталады деп айтады. Ұлы державалардың параметрлерін ескере отырып, Оңтүстік Қытай теңізіндегі Қытай мен Америка арасындағы бәсекелестік Органскийдің қуат ауысу теориясына сәйкестендіріп қарастырсақ болады.

Нәтижелер мен талқылау

Жетпіс жылдан астам уақыт бойы АҚШ басқа мемлекеттердің геосаясаты мен қалауын қалыптастыру үшін «қатты» және «жұмсақ» қуатты (соның ішінде экономикалық және мәдени әсерді) қолдана отырып, Оңтүстік Қытай теңізіне үстемікке ұмтылды. Нәтижесінде, қуатты және сенімді байланыс орната алды. Алайда, жақында, Америка Құрама Штаттарының жұмсақ саясаты мен қысымына қарамастан, оның одақтастары, оның ішінде Филиппин, Австралия және Жапония, Америка Құрама Штаттарының Бейжіңнің талаптарына қарсы Оңтүстік Қытай теңізіне қысым көрсетуге қосылу туралы өтінішінен бас тартты. Сонымен қатар, Индонезия Америка Құрама Штаттарының аймақтағы күш болжамдарын құптамады. Сол сияқты, 2014 жылы Тайландтағы әскери төңкерістен кейін АҚШ бұл елмен қарым-қатынасы жақсы болмады, ал Бангкок Қытайға қарай ұмтылған сияқты.

Қытайдың Оңтүстік Қытай теңізіндегі милитаризациясы Қытайдың Солтүстік Америка күшінің нұқсан келтіруінен құтылуға деген жаңа ұмтылыс пен сенімділіктің бар екендігін көрсетеді. Қытайдың жаппай әскери техникасы мен кемелері болуы мүмкін аэродромдарға, порттарға және жасанды аралдарға инвестиция салудан басқа, түрлі сенімді деректер Бейжіңнің Оңтүстік Қытай теңізінде бірнеше атом электр станцияларын салу ниетін көрсетеді. Қытай Америка Құрама Штаттарының Оңтүстік Қытай теңізі аймағындағы ықпалын сақтап қалуды қиындататын құрал ретінде Оңтүстік Қытай теңізін стратегиялық нысанаға алады. Оңтүстік Қытай теңізінде теңіз және әуе қондырғыларын құру арқылы Қытай Құрама Штаттарымен серіктес Оңтүстік Қытай теңізі арқылы

Қытайға қарсы әңгімелер мен басқа талап қоюшы мемлекеттерге қарсы тұру үшін Американың материалдық және саяси шығындарын едәуір арттыруға ниетті. Қысқа мерзімді келешекте Қытай міндетті түрде АҚШ-пен соғыста жеңіске ұмтылуды көздемейді. Алайда, Қытайдың Оңтүстік Қытай теңізде тек әскери күш ұстап тұруы, Құрама Штаттарды Қытайға қарсы әскери күш қолданудан тосқауыл қою үшін жеткілікті. Осыған байланысты, Оңтүстік Қытай теңізі айналасындағы Құрама Штаттар басқаратын аймақтық тәртіп ауыр міндеттерге тап болады. АСЕАН мүшелігіндегі 10 мемлекетпен және аймақтағы АҚШ одақтастары Оңтүстік Корея, Жаңа Зеландия, Жапония және Австралиямен әлемдегі ең ірі сауда келісімі, Аймақтық кешенді экономикалық серіктестік (RCEP) келісіміне қол қойғаннан кейін Қытай, қазіргі таңда жаһандану мен мемлекеттер арасындағы ынтымақтастыққа қол жеткізудің «жеңісі» деп қабылдаған еді [8].

Қытайдың күшейуі әлемдік тәртіптегі позициясын нығайтты және қолданыстағы державалардан қарсы шығу болдырмау қабілетін нығайтты. Қытай күтпеген жерден әлемдік саясат сахнасында Құрама Штаттарының үстемдігінің қарсыласы ретінде көтерілді, сонымен қатар Америкадан асып, 2020 жылдың қазанында әлемдегі ең ірі экономикаға айналды. Қытай АҚШ басып озады ма, жоқ па деген пікірталастар мен экономикалық болжамдар қазір шешуші болып табылады. Дегенмен, бұл жүйеде ең күшті және қабілетті күш екенін көрсетпейді. Қытай қосарланған экономикаға ие бола алады, пропорционалды ғылыми-техникалық күшке ие бола алады, бірақ егер ол бұл мүмкіндікті супер әскери державаға айналдырмаса, Америка Құрама Штаттары басымдылыққа ие болады. Бұл процесс қарсылас статус-кво сақтап қалу үшін үстем билікті алмастырады деп дәлелдейді. Сонымен қатар, аймақтағы Солтүстік Американың қатысуын күшейту жағдайында Қытайдың дәстүрлі түрде АҚШ одақтастары болған Азиядағы кішігірім мемлекеттермен екіжақты байланыстарды үзіліссіз нығайта түсуі АҚШ Азия-Тынық мұхиты аймағындағы ықпалына елеулі қиындық туғызады.

Қытайдың экономикалық және әскери қуаттылығының артуына байланысты Америка Құрама Штаттары мен оның одақтастары түрлі қарсы шараларды тұжырымдады және енгізді. Біріншіден, 2018 жылы Австралия, Жапония, Үндістан және Америка Құрама Штаттарын қамтитын төртжақты қауіпсіздік диалогы заңға негізделген әлемдік тәртіпке қарсы қауіп-қатерлерге үйлестірілген жауап беруге бағытталған. Екіншіден, 2020 жылы бес жақты барлау альянсы (құрамында Жаңа Зеландия, Канада, Австралия, Ұлыбритания және АҚШ бар) Қытайдың шетелдік қызметі туралы құпия ақпаратпен алмасуды жеңілдету үшін Жапония мен Германиямен ынтымақтастықты арттырды. Үшіншіден, Солтүстік Американың Шығыс Азиядағы ең мықты одақтасы Жапония Оңтүстік Қытай теңізіне басқа талап қоюшы мемлекеттермен, оның ішінде Филиппин мен Вьетнаммен әскери ынтымақтастығын арттырды, ал Америка Құрама Штаттары Оңтүстік Қытай теңізінде әскери жаттығуларын күрт арттырды. Сондықтан, Қытай Оңтүстік Қытай теңізін милитаризациялауға және мелиорациялық әрекеттерге жауап ретінде, шағын талап қоюшы мемлекеттер өздерінің әскери қорғаныс аппараттарын күшейте бастады және Америка Құрама Штаттардың көмегіне ашық позиция ұстанады.

Соған қарамастан, Қытайдың тұрақтылығына қарсы тұру қиын, әсіресе оның мемлекеттік нығайып келе жатқан өзіндік күшке сенімділігі. Сол сияқты, Қытай өзінің стратегиялық ойлауына және өзінің ықпалдылығын дәлелдейтін сыртқы саясатына негізделген бүкіл Азия бойынша одақтас-тары бар[16]. Қытай бейбітшілікті дамытатын тәуелсіз сыртқы саясатты, оның ішінде аумақтық тұтастығын, тәуелсіздігі мен егемендігін сақтап қалу үшін қолайлы жаһандық жағдай жасау арқылы өзіндік саясатын жүргізеді. Қытай-араб қарым-қатынастарымен қатар, Қытай маңызды күш болып қала береді, тіпті Америка Құрама Штаттары Азиядағы елдермен қарым-қатынас орнатса да, Қытайды тез арада қарсылас ретінде жеңу қиын. Қытай 1990 жж. бастап Оңтүстік Қытай теңізінде жасырын миссияға ие болды. Бұл аймақтық басым держава болмаса да немесе гибридік мәжбүрлеу стратегиясын қабылдаса да, оның миссиясы – Оңтүстік Қытай теңізін өз мақсаттарын теңестіру, өз құқықтарын қорғау және аймақтағы тұрақтылықты қамтамасыз ету. Тепе-теңдік стратегиясы қарапайым емес, ал 2009 жылдан бастап өсіп келе жатқан күш өзінің позициясын өзгертті, бұл аймақтық геосаясатта өзінің лайықты орнын көрсетті. Бұл стратегия 2013 жылы Си Төрағаның Қытай өзінің құқықтары мен тұрақтылығының тепе-теңдігіне қол жеткізгісі келетінін жариялағаннан кейін белгілі болды. Алайда, Бейжіңнің күшейуі сөзсіз, бірақ АҚШ жалпы ішкі өнімі (ЖІӨ) қытайлық ЖІӨ қарағанда 50% артық болды. Құрама Штаттардың жаһандық экономикадағы үлесі 1980 жылмен салыстырғанда өзгермеді, бұл ел жалпыға бірдей ЖІӨ 25,2% құрады. 2018 жылы Солтүстік Американың әлемдік ЖІӨ үлесі 24,1% құрады. Қытай экономикасы өскенімен, ол АҚШ есебінен емес, басқа дамыған елдердің есебінен өсті. 2018 жылға қарай Қытайдың ЖІӨ 1980 жылғы 1,7%

салыстырғанда 15,9% өсті. Оның үстіне 2007 жылы 14,2%-ға жеткеннен кейін Қытайдың ЖІӨ біртіндеп төмендеді. Үнді-Тынық мұхиты сауалнамалары Америка Құрама Штаттарының ең жақсы жылдарының өткенін көрсетсе де, Қытай үшін аймақтық мақұлдау рейтингісі төмендеді. Алайда, бұл сандар оның соңғы жетістігінің әсерлі шындығын көрсетпейді: Қытайдың кедейлікті жоюы жағдайында, 2021 жылғы Дүниежүзілік банктің мәліметтері бойынша, Қытай өзінің 800 миллионнан астам халқын кедейліктен шығару кереметін жасады [8].

Үнді-Тынық мұхиты аймағындағы әскери күш тұрғысынан алғанда, Солтүстік Америкада 370 мыңнан астам әскери қызметшілер мен мердігерлер, 200 теңіз флоты мен сүңгуір қайықтары және 2000 ұшақ бар. Американың Тынық мұхиты флоты әлемдегі ең ірі флот болып қала береді, ал оның Тынық мұхиты әуе күштері әлемдегі екінші үлкен әуе күштерінен тұрады. Америка Құрама Штаттарының Тынық мұхиты аймағында бес серіктесі бар, оларды негізгі қауіпсіздік серіктестері толықтырады, сонымен қатар көптеген әскери базалар. Америка Құрама Штаттарының Үнді-Тынық мұхиты аймағына тікелей инвестиция көлемі Қытайдан, Оңтүстік Кореядан және Жапониядан асып түседі, ал оның аймақтағы коммерциялық қызметі жылына 2,3 триллион долларға жуықтайды [15]. Сонымен қатар, Құрама Штаттарының аймақтағы әскери және стратегиялық ізі кеңейе түсуде, әсіресе 2011 жылы Asia Pivot жарияланғаннан кейін, бұл 20 000 -нан астам әскердің көбеюіне әкелді [9]. Бұл Жапонияға ең озық теңіз технологияларын әкелді, сонымен қатар Сингапурда жаңа жауынгерлік кемелер әкелді. Вашингтон әскери базаларға кіру үшін Жапониямен қорғаныс нұсқауларын және Филиппинмен қорғаныс пактісін жаңартты. Жаңа Солтүстік Америка теңіз қауіпсіздігі бастамасы Оңтүстік Қытай теңізінің таңдаулы серіктестеріне қауіпсіздік көмегін бөлді. Сонымен қатар, Бостандық навигациясының күшті операциясы Қытайдың Оңтүстік Қытай теңізіне жариялаған заңсыз талаптарына қарсы шықты. Соңғы жылдары Америка Құрама Штаттары АСЕАН елдерімен бірлескен әскери жаттығулар өткізді, сонымен қатар Филиппинмен, Жапониямен және Үндістанмен аймақта бірлескен жаттығулар өткізді.

Сонымен қатар, президент Байден одақтастардың бірыңғай фронтына бәс тігуде, бұл еркін және ашық Оңтүстік Қытай теңізін ілгерілетуге және Қытайдың аумақтық амбициясын қамтитын жаңа ережеге негізделген; Конгресс 2018 жылы Азияға кепілдік беру бастамасы бойынша Үнді-Тынық мұхиты саясатын қолдады [10]. Сонымен қатар, 2018 жылы Бейжіңнің «Бір белдеу және бір жол» бастамасына сынның күшеюі кезінде Трамп әкімшілігі Оңтүстік Қытай теңізінде ашық инфрақұрылымды қолдау үшін бірнеше бастамалар енгізді (Үнді-Тынық мұхиты ашықтығы бастамасы, Build Act, және Asian Edge бағдарламасы). Сондықтан Бейжің Вашингтонды Оңтүстік Қытай теңізіндегі басым күш ретінде алмастыра алатындығы белгісіз. Барлығы бірнеше факторларға байланысты, бірақ АҚШ стратегиясы мен оның нәтижесі Оңтүстік Қытай теңізінің болашақ көшбасшылығын белгілейтін шешуші элементтер болып табылады.

Пікірсапа

Жаңа саяси көзқарастар бойынша, 2009 жылға қарай Америка-Қытай күштерінің ауысуы жаңа кезеңге өтті, ол 2050 жылға дейін созылуы мүмкін деген сараптамалар басым. Оның ең айқындалатын жағы – жүйе көшбасшысы мен өсіп келе жатқан қуат арасындағы алшақтықты азайту. Бір жағынан, жүйе көшбасшысы жаңадан пайда болған Бейжіңге және оның жаһандық тәртіпке әсеріне қатысты стратегиялық аландаушылық пен мазасыздықты дамытты. Бірақ, керісінше, қолданыстағы көшбасшы әлі де өсіп келе жатқан билікті қалыптастыруға, басқаруға және әсер етуге ниетті. Сонымен қатар, оның үстемдігі мен гегемониясы жойылғанмен, Америка Құрама Штаттары жаңадан келген адамға қарсы күшті позиция ұстауға немесе тіпті күшейіп келе жатқан билікті бұзу үшін қорғаныс соққысын жасауға тырысады. Керісінше, Қытай өзінің мүмкіндіктеріне сенімді болуда.

2014 ж. Миршеймердің реализм теориясына аясындағы ұстанымдарына сәйкес, көтеріліп келе жатқан қарсылас пен құлдырап бара жатқан жүйе көшбасшысы арасындағы көшбасшылық үшін «соғыстың болуы» мүмкін емес. Соғыс төмендеп келе жатқан көшбасшылық статус-кво сақтауға тырысқанда болады, өйткені қарсылас жаһандық жүйені оның мүдделерін қолдайтын жаңа тәртіпке қайта құрылымдауға тырысады. Керісінше, биліктің төмендеуі мен оның серіктестерінің жойқын соғыстан аулақ болуының дипломатиялық өлшемін жақсартады. Шифринсон 2020 жылы жоғары билік пен төмендеп келе жатқан көшбасшылық арасында бейбіт түрде билік ауысуы мүмкін екенін атап өтті, себебі екіншісі оның басымдылығын ұзарту үшін әр түрлі әдістерді қолдана алады. Нәтижесінде, өсіп келе жатқан билік құлап бара жатқан үстем мемлекетке қарсы тұруға батылы бармауы мүмкін.

Кейбір билік ауысуды зерттеушілер соғыс ықтималдығын күшейтетін әр түрлі факторларды анықтады: 2018 жылы Пан мен Кавалский бәсекелестіктің төмендеуі мен өсуі мен статус-квоға қанағаттанбау деңгейі арасындағы билік паритеті қуат тепе-теңдігіне қарама-қайшы, бұл державалар арасындағы теңестіру мен қайта теңестіру арқылы тұрақтылыққа әкелуі мүмкін деп болжайды, Вальс, 1990 жылы билік паритеті ірі соғысқа әкеледі деп мәлімдейді. Демек, үстем күштің сақталуы күшті державалар арасындағы соғысты теңестіре отырып, тұрақсыздыққа әкелуі мүмкін. Мұндай тұжырымдамалар әлі талдануда, сонымен бірге, әлем Қытайдың бұрын-соңды болмаған жылдамдықпен, күрделілікпен және ауқымды түрде көтерілуінің куәгері болды. Қытайдың қолданыстағы жаһандық тәртіппен қауіпті қарым-қатынасы, яғни АҚШ-тың Оңтүстік Қытай теңізіндегі қарсылас көшбасшылық, биліктің ауысуы біртіндеп жүре ме, әлде соғысқа әкеп соғады ма деген сұрақ туғызады. Осыған қатысты Гарлик, 2016 жылы Афина мен Спарта арасындағы Пелопоннес соғысына талдау жасай отырып, ежелгі афиналық тарихшы және әскери генерал Фукидид биліктің ауысуы соғысқа әкелуі мүмкін екенін дәлелдеген алғашқылардың бірі болды. Фукидид Афинаның күшінің кенеюі мен өсуін спартандықтар қауіп ретінде қарастырды және ақырында екі қуатты мемлекет арасындағы соғысқа әкелді деп сендірді[10].

Басқа ғалымдар биліктің ауысуы туралы әр түрлі пікірде. Мысалы, Регилме мен Париот 2017ж, Қытай жаһандық көшбасшылық мәртебеге қол жеткізе алмайды деп мәлімдейді, себебі ол АҚШ-тың өзінше жариялаған эксклюзивтілігіне және жаһандық істерді бақылау мен делдалдыққа қарсы тұру үшін жаһандық идеологияға ие емес. АҚШ экономикасы жеңіске жету үшін күресіп, оның халықаралық саясатты қалыптастыру қабілеті төмендеген кезде, әлем көпполярлы жүйеге қарай жылжуы мүмкін. Латын Америкасы елдері Монро доктринасының арқасында жаңа автономияны қолдана бастады, ал Бразилия, Ресей, Оңтүстік Африка және Қытай сияқты басқа елдер АҚШ басшылығын айналып өту үшін трансұлттық байланыстар орнатуда. Дрезнер және т.б. 2020ж, билік өзгерді, оның қолданылуы да өзгерді. Солтүстік Америка ең көрнекті көшбасшы болуы мүмкін, оның мүмкіндіктері әлі де күшті болуы мүмкін, бірақ бұл енді бірегей басым күш емес – бұл жаһандық ауытқушылықта ықпалды, бірақ мақсатсыз ұлт.

Соған қарамастан, кейбір ғалымдар әлі күнге дейін қазіргі жаһандық тәртіпте биліктің орталықтылығын теңдесі жоқ деп санайды. Бұл көзқарас Құрама Штаттары қазіргі заманғы жаһандық капитализм менеджері болып қала беретінін көрсетеді, өйткені оның экономикасы доллар мен Уолл-стрит қолдауымен күшейіп келеді.[11] Бұл кезде Қытай АҚШ экономикасына терең енген күйінде қалады және баламалы көшбасшылық ұсынуға мүмкіндігі жоқ. Сонымен қатар, АҚШ әскері экономикалық шығындар мен технологиялар бойынша әлі де ең қуатты және берік. Сондықтан, Қытай бұрынғыға қарағанда әлдеқайда қуатты болғанымен, Құрама Штаттары жақын болашақта жаһандық көшбасшы ретінде қалып отыр. Оңтүстік Қытай теңізі жағдайында, әскери араласулар Қытайдың сенімділігін көрсетсе де, Бейжіңнің мүдделері АҚШ мүдделерімен тығыз байланысты. Қытай Америка Құрама Штаттарын ығыстыру үшін соғысқа бармайтыны екіталай, бірақ оның шекарасын басқа жаулардан қорғауға тырысады.

Қорытынды

Қытай Оңтүстік Қытай теңізінде көшбасшылық болуы мүмкін болса да, Америка Құрама Штаттарының өз ұстанымын бекіту қабілеті оның гегемониялық жауапкершілігімен шектелуде. Шифринсон 2020 ж. үстем державаның статус-квоға өз ережесін сақтау мен нығайтуға күтуі Оңтүстік Қытай теңізінде шектеулі екенін атап көрсетеді. Құрама Штаттармен Қытай Оңтүстік Қытай теңізінде қарама-қарсы мүдделерге ие болып көрінгенімен, олардың басқа салалардағы екіжақты ынтымақтастығы маңызды болып қала береді. Обама әкімшілігі кезінде Вашингтон мен Қытай сауда, юань алмасу, Тибет және Кросс-Бойк сияқты басқару мәселелерінде тығыз жұмыс жасады. Мұндай қатынастар дипломатиялық антагонизмге қарамастан сақталды. Сондықтан, Қытай мен Америка Құрама Штаттары екіжақты саясатты жүргізуі мүмкін: дипломатиялық және қорғаныстық қарсыластық арқылы, қоғамдық дипломатия арқылы өздерінің мүдделерін немесе бәсекелес орналасқан аймақтағы кіші мемлекеттерді қорғау үшін. Сонымен қатар, АҚШ жаңа президенті Джо Байден үшін Қытай байсалды қарсылас, нағыз «фукидиандық қарсылас» екені анық.

Қытай Оңтүстік Қытай теңізіне сынақ орнату мүмкіндігі Азияның көршілес аймақтарында ықпалды күшейтудің орнына көшбасшылық ауысудың көрсеткіші болуы мүмкін. Егер Қытай Оңтүстік Қытай теңізінде өз ықпалын тиімді орнатып, оқиғаларды қалыптастырса, онда ол иерархиялық баспалдаққа көтерілудегі маңызды қадамды көрсетеді. Бұл тұрғыда екі держава да өз мүдделерін

қорғайды деп күтілуде. Теория қақтығыстардың жоғарылауын болжайды, Қытай сенімді, ал Америка Құрама Штаттары экономикалық шайқаста жеңіліске ұшырады. АҚШ Қытай билігінің ауысуы бұрынғы ауысуларға қарағанда айтарлықтай ерекшеленеді. Болып жатқан оқиғалар бойынша Америка Құрама Штаттары мен Қытайға нұсқаулық болмаса да, көптеген өзгерістер күтілуде, әсіресе Оңтүстік Қытай теңізі дауларына байланысты. Қытайдың экономикасы мен әскерін модернизациялаудағы табысы күтпеген нәтиже емес және 2050 жылға қарай даму мақсаттарының көпшілігіне қол жеткізу ықтималдығы жоғары болып қала береді. Қытайдың өсу тенденциясын сыртқы күштер тоқтатуы екіталай; әсіресе Қытай коммунистік партиясы Бейжің болашағының кілтін ұстайды және Оңтүстік Қытай теңізіндегі күн тәртібін жүзеге асыру үшін бір партиялық авторитарлық жүйені қолдана алады.

Пайдаланылған әдебиеттері тізімі

1. Mehboob, S. (2018). *Sino-US Geostrategic Competition in the South China Sea: Contextualising Rivalries, Interests, and Strategies*. *Orient Research Journal of Social Sciences* December 2018, Vol.3(No. 2), 204-218.
2. James Dobbins, A. S. (2017). *Conflict with China Revisited: Prospects, Consequences, and Strategies for Deterrence*. – access mode: Available at: https://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/perspectives/PE200/PE248/RAND_PE248.pdf
3. Hamzah, B. (2016). *Restraining China in the South China Sea: The limits of US leverage*. *The Institute for security and development policy*.
4. Bouchat, C. J. (2017). *US Landpower in South China Sea*. 47 Ashburn Drive, Carlisle: *Strategic Studies Institute and U.S. Army War College Press*.
5. Goh, E. (2019). *Contesting hegemonic order: China in East Asia*. *Security Studies*, 28(3), 614–644. – access mode: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/09636412.2019.1604989?journalCode=fsst20>
6. Goldstein, A. (2007). *Power transitions, institutions, and China's rise in East Asia: Theoretical expectations and evidence*. *Journal of Strategic Studies*, 30(4–5), 639–682. – access mode: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/01402390701431709>
7. Gries, P., Jing, Y. (2019). *Are the US and China fated to fight? How narratives of “power transition” shape great power war or peace*. *Cambridge Review of International Affairs*, 32(4), 456–482. – access mode: <https://doi.org/10.1080/09557571.2019.1623170>
8. Fravel, M. T. (2017). *American policy. Towards the disputes in the South China Sea: 1995-2017*. *Contemporary American Review [Electronic resource]: 1, Article 5*. – access mode: <https://taylorfravel.com/documents/research/fravel.2014.RSIS.us.policy.scs.pdf>
9. Layne, C. (2018). *The US–Chinese power shift and the end of the Pax Americana*. *International Affairs*, 94(1), 89–111. – access mode: <https://doi.org/10.1093/ia/iix249>
10. Zhang, F. (2020). *China's long march at sea: Explaining Beijing's South China Sea strategy, 2009–2016*. *The Pacific Review*, 33, 757–787. – access mode: <https://doi.org/10.1080/09512748.2019.1587497>
11. Fravel, T. (2016). *US policy towards the disputes in the South China Sea since 1995*. In Fels, E., Vu, T.-M. (Eds.), – [Electronic resource]: *Power politics in Asia's contested waters* (pp. 389–402). Springer. – access mode: https://doi.org/10.1007/978-3-319-26152-2_18
12. *Asia-Pacific Maritime Security Strategy* (Washington: Department of Defense, 2015), p. 2. – access mode: https://dod.defense.gov/Portals/1/Documents/pubs/NDAA%20A-P_Maritime_Security_Strategy-08142015-1300-FINALFORMAT.PDF
13. Степанов Е. Д. Спорные проблемы в Южно-Китайском море // *Китай в мировой политике*. – М. : РОССПЭН, 2001. . – С. 429–447.
14. United Nations . (1982, December 10). *Convention on the Law of the Sea, entered into force on November 01, 1994*. *Convention on the Law of the Sea*, 1833 UNTS 397. – access mode: https://www.un.org/Depts/los/convention_agreements/texts/unclos/unclos_e.pdf
15. [美](АҚШ)Office of the Secretary of Defense, *Annual Report to Congress: Military and Security Developments Involving the People's Republic of China 2013*, p.16. – access mode: <https://dod.defense.gov/Portals/1/Documents/pubs/2016%20China%20Military%20Power%20Report.pdf>
16. 曹文振, *中国海洋强国战略视角下的海上通道安全*[J]. *南亚研究*.2016(2) – access mode: <https://xueshu.baidu.com/usercenter/paper/show?paperid=17c4e031b2e9799a38d3f8e76e712be2&sit>

e=xueshu_se (Цау Уынжын, Қытайдың Океан-Энергетикалық Стратегиясының (J) Оңтүстік Азиялық зерттеу перспективасынан теңіздегі өту қауіпсіздігі.)

17. 邢瑞利, 刘艳峰. 欧盟介入南海问题:路径、动因与前景. 《现代国际关系》, 2016 (5): – access mode: <https://wenku.baidu.com/view/60aca7e60266f5335a8102d276a20029bc64636c.html> (Син Руили, Лю Янфенг. Оңтүстік Қытай теңізі мәселесіне ЕО қатысуы: жол, мотивация және перспективалар. Қазіргі халықаралық қатынастар)

References

1. Mehboob, S. (2018). Sino-US Geostrategic Competition in the South China Sea: Contextualising Rivalries, Interests, and Strategies. *Orient Research Journal of Social Sciences* December 2018, Vol.3(No. 2), 204-218.

2. James Dobbins, A. S. (2017). *Conflict with China Revisited: Prospects, Consequences, and Strategies for Deterrence*. – access mode: Available at: https://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/perspectives/PE200/PE248/RAND_PE248.pdf

3. Hamzah, B. (2016). *Restraining China in the South China Sea: The limits of US leverage*. The Institute for security and development policy.

4. Bouchat, C. J. (2017). *US Landpower in South China Sea*. 47 Ashburn Drive, Carlisle: Strategic Studies Institute and U.S. Army War College Press.

5. Goh, E. (2019). Contesting hegemonic order: China in East Asia. *Security Studies*, 28(3), 614–644. – access mode: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/09636412.2019.1604989?journalCode=fsst20>

6. Goldstein, A. (2007). Power transitions, institutions, and China's rise in East Asia: Theoretical expectations and evidence. *Journal of Strategic Studies*, 30(4–5), 639–682. – access mode: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/01402390701431709>

7. Gries, P., Jing, Y. (2019). Are the US and China fated to fight? How narratives of “power transition” shape great power war or peace. *Cambridge Review of International Affairs*, 32(4), 456–482. – access mode: <https://doi.org/10.1080/09557571.2019.1623170>

8. Fravel, M. T. (2017). American policy. *Towards the disputes in the South China Sea: 1995-2017*. *Contemporary American Review* [Electronic resource]: 1, Article 5.– access mode: <https://taylorfravel.com/documents/research/fravel.2014.RSIS.us.policy.scs.pdf>

9. Layne, C. (2018). The US–Chinese power shift and the end of the Pax Americana. *International Affairs*, 94(1), 89–111. – access mode: <https://doi.org/10.1093/ia/iix249>

10. Zhang, F. (2020). China's long march at sea: Explaining Beijing's South China Sea strategy, 2009–2016. *The Pacific Review*, 33, 757–787. – access mode: <https://doi.org/10.1080/09512748.2019.1587497>

11. Fravel, T. (2016). US policy towards the disputes in the South China Sea since 1995. In Fels, E., Vu, T.-M. (Eds.), – [Electronic resource]: *Power politics in Asia's contested waters* (pp. 389–402). Springer. – access mode: https://doi.org/10.1007/978-3-319-26152-2_18

12. *Asia-Pacific Maritime Security Strategy* (Washington: Department of Defense, 2015), p. 2. – access mode: https://dod.defense.gov/Portals/1/Documents/pubs/NDAA%20A-P_Maritime_Security_Strategy-08142015-1300-FINALFORMAT.PDF

13. Stepanov E. D. *Spornye problemy v YUzhno-Kitaiskom more // Kitai v mirovoj politike*. – M. : ROSSPEN, 2001. . – S. 429–447.

14. United Nations . (1982, December 10). *Convention on the Law of the Sea, entered into force on November 01, 1994. Convention on the Law of the Sea, 1833 UNTS 397*. – access mode: https://www.un.org/Depts/los/convention_agreements/texts/unclos/unclos_e.pdf

15. [美](AKSH)Office of the Secretary of Defense, *Annual Report to Congress: Military and Security Developments Involving the People's Republic of China 2013*, p.16. – access mode: <https://dod.defense.gov/Portals/1/Documents/pubs/2016%20China%20Military%20Power%20Report.pdf>

16. 曹文振, 中国海洋强国战略视角下的海上通道安全[J]. *南亚研究*. 2016(2) – access mode: https://xueshu.baidu.com/usercenter/paper/show?paperid=17c4e031b2e9799a38d3f8e76e712be2&site=xueshu_se (Cau Uynzhyn, Hytaidyn Okean-Energetikalyk Strategiyasynyn (J) Ontustik Aziyalih zertteu perspektivasynan tenizdegi otu kauipsizdigi.)

17. 邢瑞利, 刘艳峰. 欧盟介入南海问题:路径、动因与前景. 《现代国际关系》, 2016 (5): – access mode: <https://wenku.baidu.com/view/60aca7e60266f5335a8102d276a20029bc64636c.html> (Sin Ruili, Lyu YAnfeng. Ontustik Hytai tenizi maselesine EO hatysuy: zhol, motivaciya zhane perspektivalar. Hazirgi halyqaralyh hatynastar)

ОҚЫТУШЫЛАРҒА КӨМЕК В ПОМОЩЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЮ FOR THE AID TO THE TEACHER

SRSTI 11.15.83

<https://doi.org/10.51889/2021-4.1728-8940.03>

S. Askarova¹, K. Tursynbayeva^{1*}

¹ *Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan*

EDUCATION OF STUDENTS IN THE SPIRIT OF THE CULTURE OF INTERETHNIC COMMUNICATION IN THE PROCESS OF TEACHING FOREIGN LANGUAGES: POLITICAL ASPECTS

Abstract

In the modern world, language is a mechanism of intercultural communication, a means of peoples' mutual understanding, self-development and enrichment of the inner world, a means of direct acquaintance with the achievements of foreign literature, culture and technology. The language functions within a certain culture, and the student of a foreign language should be familiar with the peculiarities of this culture, the specific use of language in this culture.

The culture of interethnic communication is a person's respectful attitude towards people of different nations, respect for their culture, history, and national dignity. Education of students in the spirit of the culture of interethnic communication in the process of teaching foreign languages is carried out in the education system. The communication of knowledge, the implementation of skills and abilities at all levels of education is linked with the gradual formation of a personality whose ideals of interethnic culture become the content of his/her life. To combine teaching foreign languages and education in the spirit of the culture of interethnic communication, it is necessary to create a research, methodological and pedagogical system which provides a combination of these two processes.

Keywords: Culture of interethnic communication, teaching foreign languages, mutual understanding between peoples, interethnic culture, the formation of the personality of modern society.

С.Аскарова¹, К.Турсынбаева^{1*}

¹ *Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Алматы қ., Қазақстан*

ШЕТ ТІЛДЕРІН ОҚЫТУ ПРОЦЕСІНДЕ СТУДЕНТТЕРДІ ҰЛТАРАЛЫҚ ҚАРЫМ – ҚАТЫНАС МӘДЕНИЕТІ РУХЫНДА ТӘРБИЕЛЕУ: САЯСИ АСПЕКТІЛЕР

Аңдатпа

Қазіргі кезеңде тіл мәдениетаралық қарым-қатынас тетігі, халықтардың өзара түсіністігінің және өзін-өзі дамыту мен байытудың құралы, сондай-ақ шетел әдебиеті, мәдениеті мен технологияларының жетістіктерімен тікелей танысу құралы болып табылады. Тіл белгілі бір мәдениеттің аясында жұмыс істейді және шет тілін үйренуші осы мәдениеттің өзіндік құндылықтары мен тілді қолдану ерекшеліктерімен таныс болуы керек.

Ұлтаралық қарым-қатынас мәдениеті – бұл тұлғаның өзге ұлт адамдарына, олардың мәдениетіне, тарихына және ұлттық қадір-қасиетіне құрметпен қарауы. Шет тілдерін оқыту процесінде студенттерді ұлтаралық қарым-қатынас мәдениеті рухында тәрбиелеу білім беру жүйесінде жүзеге асырылады. Білім берудің барлық деңгейлерінде білім беру, дағдыларды қалыптастыру тұлғаның біртіндеп қалыптасуымен тығыз байланысты, оның ұлтаралық мәдениет мұраттары оның өмірінің мазмұнына айналады. Шет тілдерін оқыту мен тәрбиелеуді ұлтаралық қарым-қатынас мәдениеті

рухында сәтті үйлестіру үшін осы екі процестің үйлесімін қамтамасыз ететін ғылыми-әдістемелік және педагогикалық жүйе құрылу қажет.

Түйін сөздер: Ұлтаралық қарым-қатынас мәдениеті, шет тілдерін оқыту, халықтар арасындағы өзара түсіністік, ұлтаралық мәдениет, жаңа қоғам тұлғасын қалыптастыру.

С.Асқарова¹, К.Турсынбаева^{1*}

*¹ Казахский национальный педагогический университета им. Абая,
г.Алматы, Казахстан*

ВОСПИТАНИЕ СТУДЕНТОВ В ДУХЕ КУЛЬТУРЫ МЕЖНАЦИОНАЛЬНОГО ОБЩЕНИЯ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКАМ: ПОЛИТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ

Аннотация

В современном мире язык является механизмом межкультурного общения, средством взаимопонимания народов, саморазвития и обогащения внутреннего мира средством непосредственного знакомства с достижениями зарубежной литературы, культуры и технологий. Язык функционирует в рамках определенной культуры, и изучающий иностранный язык должен быть знаком с особенностями этой культуры и спецификой использования языка в этой культуре.

Культура межнационального общения – это уважительное отношение человека к людям разных наций, уважение к их культуре, истории и национальному достоинству. Воспитание студентов в духе культуры межнационального общения в процессе преподавания иностранных языков осуществляется в системе образования. Передача знаний, привитие навыков и умений на всех уровнях образования неразрывно связаны с постепенным формированием личности, идеалы межнациональной культуры которой становятся содержанием ее жизни. Чтобы успешно сочетать преподавание иностранных языков и воспитание в духе культуры межнационального общения, необходимо создать научно-методическую и педагогическую систему, обеспечивающую сочетание этих двух процессов.

Ключевые слова: Культура межнационального общения, преподавание иностранных языков, взаимопонимание между народами, межнациональная культура, формирование личности современного общества.

Introduction

Structurally, the culture of interethnic communication implies the presence of its two main dialectically interrelated and interdependent components. The first includes a set of human qualities such as the level of scientific knowledge and understanding of the essence of national processes, the belief in the need to comply with the principles and requirements of scientific national policy. It characterizes the depth of awareness through the subject of communication, i.e. the level of individual internationalist consciousness. The second clearly demonstrates the possibility of applying knowledge about internationalism, integration, and the national question, and allows us to assess a person's practical attitude to the requirements of a functioning national system of interaction. It is no coincidence that the state of culture of everyday communication of representatives of different nationalities is a criterion of social maturity of the population. National relations are a specific form of social relations, which is a system of intra-national and interethnic relations based on mutual trust of equal citizens and peoples. The system includes economic, socio-political, state-legal, ideological, moral-psychological, cultural-everyday and other relations of nations.

The culture of interethnic communication manifests itself in all types of communication between representatives of different nationalities in a particular society, in work, in everyday life, in mass communication. Each representative of a nation evaluates the purity or evil of the soul of a representative of another nation, comparing his attitude towards representatives of other nationalities with others. Representatives of other nationalities strive to instill positive human qualities in themselves, to master life experience in them [1, p.212].

Review of scientific literature

Interethnic relations are being formed in multinational states. Interethnic relations are a set of political, social, economic, cultural, linguistic and other relations within a multinational society. In any multinational state, national policy has its own peculiarities. At the same time, there are ways and methods proven by

historical experience in solving the national issue, regulating interethnic relations. A special role is played by the direct political system in the issues of self-determination of the nation, the conjugation of national and international interests, equality of nations, the creation of conditions for the free development of national languages and national cultures, the availability of national personnel in the system of power, etc. Political interethnic relations are aimed at the realization of civil rights and freedoms of representatives of different nationalities. Ultimately, political interethnic relations play a role at the level of interstate relations of peoples.

The question of the relationship between language and nationality has been debated in science for more than 200 years. A significant part of sociologists and linguists, who gravitate to various schools of idealism, give language the function of primacy in relation to the people. At one time, I. Gerber and V. Humboldt attributed a leading role to language in the formation of national specificity [2, p.143]. V. Boas raised the question of “deep study of the psychology of the peoples of the world”, which can only be carried out by linguistic research. This theoretical premise formed the basis of the conclusion about the decisive influence of language on the process of cognition, which was subsequently developed by a number of American researchers, in particular E. Sapir [3, p.15]. The latter called language a “guide to the perception of social reality”, a model of social behavior. B. Wharf recognized the function of the formation of scientific concepts for language. “We explore nature in the directions that are indicated to us by our native language” he wrote. Culture develops on the basis of the rapprochement of peoples, the unification of the material and spiritual values created by them.

The powerful strength and wealth of each country is determined not only by the level of economic development, but also by the cultural and spiritual field. And we know that cultural culture, spiritual taste is an expression of the mind of the people – it directly depends on the language. Language is a source of country-specific information, since the language of this people reflects all the features characteristic of the life of the country -the state of nature, geographical location, social ideology, the level and specialization of the national economy, the course of historical development, the nature of social construction, the level of development of science and art. Therefore, having mastered a foreign language, a person not only expands his horizons, but also develops a worldview, attitude to the environment. Today, the culture of interethnic communication is not just mutual respect. The spiritual values that have developed in Kazakhstan's society have deeply penetrated the secular culture, the norms of civil society, education, and the socio-political life of the country. Multinational and multi-confessional society has become a resource of Kazakhstan's development strategy. Strengthening of peace and harmony, religious tolerance, charity, formation of national consciousness, ideals, consolidation of society on the basis of civil and democratic values today can be attributed to the culture of interethnic relations. The big goal that the country is currently facing is to achieve unity aimed at recognizing a system of values and principles common to all residents [4, p.3].

Educating students in the spirit of the culture of interethnic communication is a complex task, it has its own specifics at each stage of the education system. When teaching foreign languages, intercultural education becomes an integral part of the entire educational process. It is difficult to imagine teaching a foreign language without constant disclosure of both the characteristic features of the structure of the language and the features of the creative, creative life of the people whose language is the object of study. In the system of training teachers of foreign languages, the issues of intercultural education are of particular importance, since future teachers should have solid practical knowledge of a foreign language combined with a deep understanding of the life of the people, the native speaker, its history and culture, its achievements in all fields of knowledge. Language acquisition meets the interests of the comprehensive development of the economy and especially culture. The culture of interethnic communication is necessary for a person to learn, master, change and improve interethnic relations and acts as an effective means and way of both national progress and education in the spirit of national pride. The culture of interethnic communication focuses on the attitude of people to representatives of other nationalities. The culture of interethnic communication is a culture in the sphere of national politics. This is a certain systemic quality, a way of social life and activity of peoples, a form of ensuring the development and continuity of national and internationalist ideas, norms, beliefs, etc. in their unity and interconnection [5, p.9-10].

Interethnic communication is the communication of representatives of different cultures with each other, the main components of which are culture and communication. We know that the type of relationship and its successful completion, that is, the result, depend on several factors. Interethnic communication is a natural, objective dialectical process beneficial for all peoples and therefore implemented on the basis of voluntariness and reciprocity. It is the result of the development of people's culture, the main condition, the

way of existence and improvement of each person. Interethnic communication of people can be defined as a form of national processes and part of the overall process of development of national relations, covering all spheres of life of peoples – economy, politics, science, culture, etc.

The task of educating students in the spirit of the culture of interethnic communication in the process of teaching foreign languages is understood not as a desire to "invest" in some unchangeable "algorithm" of behavior, but as the formation of a person of modern society capable of creatively developing ideas of interethnic culture.

Currently, the main requirement in the process of teaching a foreign language is to introduce students to the preservation of their culture, national traditions and customs, forming in the language learner people such abilities as a common approach, willingness to understand their culture, tolerance, flexibility. Developing their intercultural communication skills, increasing cognitive activity. Let's consider some aspects of educational teaching of foreign languages, which, as we believe, should be reflected in the system of intercultural education of students. A necessary condition for intercultural education in the process of teaching foreign languages is an ideologically rich educational material of great cognitive interest [6, 20-21].

Methodical searches and experiments that determine the optimal methods of teaching foreign languages, linguistic analysis to determine language samples that provide communication in a foreign language in a variety of life situations, are combined with a careful selection of educational text materials and auxiliary means of visualization of deep ideological content and high artistic and aesthetic value.

Now there are big changes in the language education system: new requirements are being put forward and changes are being made to the choice, content of language material, its organization, and forms of verification. In particular:

- for the formation of students' skills and abilities in all speech activities, as well as the formation of linguistic competence at the level established by the state standard and the program, students need active oral practice.

- for the formation of communicative competence, it is not enough to develop conditional communicative exercises aimed at solving a communicative task.

- when performing this action, students should focus on the content of their pronunciation, words, which creates the possibility of solving one task together, gives the opportunity to think about it, i.e. create a real situation in which the initial node is a thought, and language is its direct function – to form this thought and formulate it.

- in order to achieve the goals in teaching a foreign language, teachers, psychologists and methodologists focus on the need to apply new methods and techniques, active forms of learning in the learning process. The methods and techniques used in the process of teaching a foreign language must meet the following conditions:

- creating conditions in which the student feels comfortable, free, increasing students' interest in the subject, developing motivation for the practical use of a foreign language;

- to improve the creative abilities of the student, taking into account his interests as a person, to form the ability to plan his speech;

- increasing the activity of the student as a person in the process of his interaction with other students in the learning process;

- the organization of the educational process in such a way that the teacher performs the role of an assistant, guide, consultant, and not the main person, the student must make sure that learning a foreign language is more related to his personal interests, activity;

- instilling in students the skills of independent study of the subject, i.e. improving special educational skills, creating conditions for learning in the learning process according to individual capabilities and abilities, mastering the range of knowledge belonging to;

- taking into account the possibilities of working in a team, in a couple, in increasing the activity, creativity, independence of the student.

Research methodology

When teaching a foreign language, the teacher relies only on a specific textbook, the possibilities of expanding the horizons of students, developing the need for further self-education are limited. Therefore, with the help of methods and techniques used in teaching a foreign language, the teacher needs to approach language communication as an interaction between two people, to form the ability to use language as a

means of intercultural communication, to promote a deeper understanding of the culture of his country in the process of learning the history and culture of another country.

As indicated in the methodological literature, the following issues are currently very important in teaching a foreign language:

- The main subject of learning is the student, his cognitive activity.
- The personality of the teacher bears great responsibility, but there are also differences from traditional teaching.
- The student performs most of the achievement of results in educational activities by himself.
- The main goal is the development of intellectual and creative abilities of students, i.e. ensuring the ability of students to independent thinking, independent decision-making, self-education.

Texts on these topics are borrowed from fiction, economic, political and scientific literature. A constant source of up-to-date information about the country of the language being studied are periodicals – popular science, literary and journalistic magazines, newspapers in native and foreign languages. Paintings, audio-video materials and Internet resources serve as teaching aids. A variety of cognitive material makes it possible from the very beginning of learning a foreign language not only to cultivate a deep professional interest, but also helps to reveal the uniqueness of the intellectual life of the people, strengthens the desire to deeply understand their spirit, i.e. contributes to the development of valuable qualities of intercultural education [7, p.65-70].

A comprehensive study of the country of the language being studied, the history of its economic, political and cultural ties with other countries arouses interest in the broad problems of world history, the international situation, deepens the understanding of the general objective laws of the development of society, formulated in the teaching of intercultural communication.

The educative nature of training is provided not only by the ideological and educational orientation of the content of the educational material, but also by methods and forms of organization of independent and extracurricular mass educational work.

Systematic individual work, which plays such an important role in the process of forming the views of a foreign language teacher, almost does not fit into any organizational forms. However, in this area it is possible to find means of constant stimulation and development of views in the right direction. It is important to teach a future foreign language teacher not only what people around the world do, but also what they think and feel.

The ability to observe the mental, moral and political life of other peoples should be developed in a student studying a foreign language through organized influence on his independent reading of foreign literature. In this regard, in addition to the program courses of lectures on literature, review lectures by leading specialists specially invited to the university on topical issues of modern foreign literature, thematic round-table discussions, speeches by domestic and foreign literary critics, writers, poets, literary discussions and poetry evenings are of great benefit [8, p.52-54].

Independent and mass extracurricular work creates an additional opportunity to educate students in the spirit of the culture of interethnic communication. Active language activity in a foreign language during extracurricular time not only helps students to train conversational foreign speech in life situations and communication with many people, but is also a factor in the active formation of a worldview. Such lively and vital types of foreign language classes are of interest to students. Their educational effectiveness is obvious. Naturally, it is necessary to constantly improve the forms and methods of intercultural education.

In our university, an extracurricular form of work is practiced to educate students in the spirit of the culture of interethnic communication "English club". The circle is intended for the 1st year students of all specialties. The relevance of the program of the circle lies in the fact that in the classes of the circle students improve their knowledge, skills and abilities, are convinced of the practical significance of a foreign language in the organization of communication, the acquisition of additional information. The course studies everyday, political, regional and other topics. The circle prepares them to participate in events in the language being studied, promotes the development of students, their self-knowledge, self-affirmation and self-expression. The topic of the work program of the circle complements and deepens the lesson materials, contributes to their more solid assimilation, provides a connection with the life of students and stimulates their need for communication. The purpose of the work of the circle is the further development of foreign language communicative competence, including speech, language, socio-cultural, compensatory and educational-cognitive. Formation of linguistic thinking of students, modern interdisciplinary approach to the study of linguistic phenomena, popularization of knowledge about the English language and its culture;

development of interest in international communication in the studied foreign language and to self-improvement of acquired skills and abilities; expanding horizons and erudition, increasing students' motivation to learn English, the formation of positive, social activity [9, p.56-60].

The tasks of the work of the club: the development of students' language culture and their socio-cultural development; the formation of students' intercultural competence through the implementation of the socio-cultural component in extracurricular activities in English.

Teaching methods used: the organization of the educational process provides for practical classes.

The communicative method is the supreme, dominant, most appropriate to the specifics of a foreign language as an academic subject. With the help of this method, mastering the skills and abilities of oral foreign language communication will be solved.

The visual method provides for the direct display of presentations, videos, handouts, in order to facilitate the understanding, memorization and use of educational material in the practical activities of students.

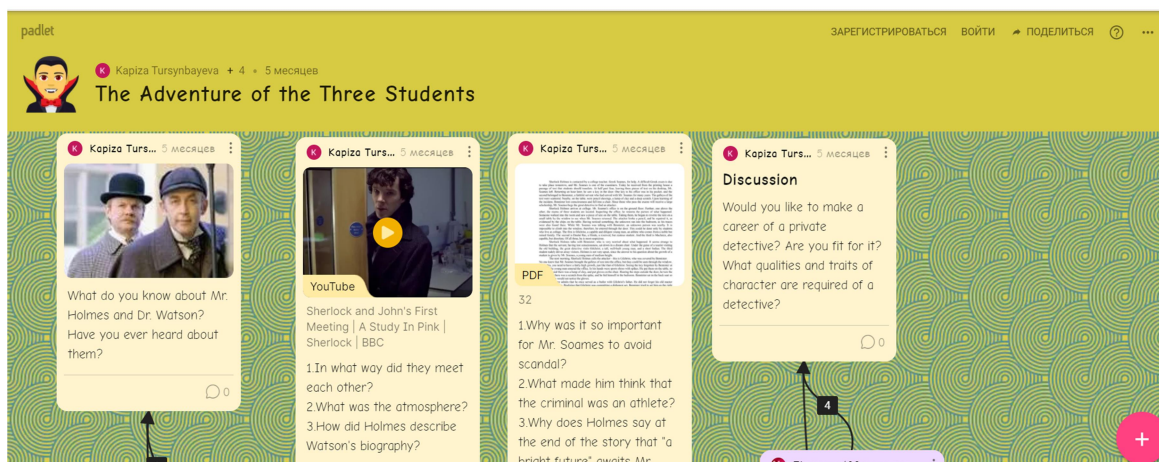
The project method makes it possible to implement interdisciplinary connections in teaching, expand the communication space in the foreign language classroom, and make a broad reliance on practical activities.

- interactive games;
- viewing videos, movie excerpts, parsing words and phrases from TV series;
- discussions and debates;
- online quizzes on the "Kahoot" platform;
- learning new materials;

Every lesson should be started with various types of warm up exercises. At the beginning of classes, the teacher needs to create a friendly atmosphere in the team that will allow students to focus on what they want to learn. Give students the opportunity to get to know each other, tune in to English mode.

Conversation club is not complete without debates. To do this, combine the participants into two teams, let each represent one of the sides of the disputed issue. Give students a few minutes to prepare and let them present their arguments.

Discussing podcasts and videos can be a good activity. Choose the ones that correspond to the topic, send them to students in advance and discuss what you heard or saw during the lesson itself. It would be great if you also prepare word lists for these materials and ask students to actively use these words during the discussion.

Picture 1

A role-playing game is another activity that will help your students speak more confidently. For example, for the topic of food and restaurants, dialogues with waiters or in a grocery store are perfect. And with higher-level groups, you can practice techniques of active listening or conflict resolution.

Ask students to bring their favorite subject, photo, souvenir or even a book (it all depends on the topic) and discuss these subjects. They describe: what is this subject, how did they get it, what is its importance. Other participants should actively engage in the discussion and ask questions. Such a discussion can generally be held in pairs, and then the conclusions can be presented in a group [10, p.588-593].

One more good way to spend time usefully and having fun is board games. A participant receives a card with the word "Circus", then he/she must give the definition of this word. Another game is students receive

cards with letters. Then a letter is randomly selected and for a limited amount of time you need to come up with as many words as possible that begin with the specified letter. All these games can be made independently, using various applications.

Reflection. If it is necessary to start a conversation club with icebreakers or warm up, then it is important to finish the conversation club with reflection, exercises that will help participants assimilate the experience, place accents and consolidate what they have learned. To do this, you can ask students to name the three main insights of the meeting or the most impressive moment. You can also ask: what is the main conclusion that each of the students came to after the discussions.

Culture and personality are inseparable. Culture is the result of human activity, the realization of his essential powers, his talent, mind, knowledge and skills. The great educational significance of culture lies in the fact that it plays an outstanding role in the development of the living creativity of the masses, its initiative and amateur activity. It contributes to the full manifestation of creative abilities of students, increasing their energy in building a new world.

Every national culture exists in the unity of content and form: the social content plays a decisive role in the development of culture, and the form is determined by it and has the opposite effect on the content and through it on the entire cultural life of the people. [11, 2018]

As in other areas of personality formation, it would be interesting and useful to conduct sociological studies of the formation of the consciousness of internationalism among students studying foreign languages. This will reveal the deep processes in this area. Only a well-thought-out system gives the greatest effect in organizational forms and methods of intercultural education of students. The creation of such a system requires further study of the experience of organizing the education of students in the spirit of the culture of interethnic communication in the process of teaching foreign languages.

Conclusion

Human activity takes place within a certain natural and social environment. The knowledge received by a person in the process of familiarization with culture, becoming the inner spiritual world of the individual, begins a new cycle of functioning: they, in turn, are reincarnated into culture in the course of creative activity of the individual, spread, multiply spiritual communication of people.

Being born in a society, a person, in the process of accumulating life experience, absorbs the economic, political and social conditions of society. Under the influence of social relations, feelings of civic duty, patriotism and mutual understanding of different nationalities are born and strengthened.

Thus, cultural development is part of a broader process of forming a comprehensively developed person. By transforming society, students transform themselves.

The formation of a new personality presupposes a comprehensive activation of the personality of the manifestation of its abilities in all possible spheres of life. The very need of the individual for knowledge, culture. In this sense, it is a consequence of the fact that it is involved in the process of unprecedented historical creation in grandiose social creativity.

Interethnic education is, first of all, the education of a new worldview in an individual. It necessarily includes an attentive and sensitive attitude to the national characteristics of each people.

The main purpose of educating students in the spirit of the culture of interethnic communication in the process of teaching foreign languages is the systematic direction of the formation of a person building a society in partnership with representatives of different nations and nationalities, the establishment of the principles of relations between people of different nations and countries. The result of educational work should be the transformation of the principles of internationalism, deep personal beliefs of a person, and from beliefs into the norms of everyday habitual behavior.

The education of students in the spirit of the culture of interethnic communication includes many aspects of the creative process of forming a harmonious personality of its political and moral consciousness. One of these aspects is the formation of consciousness in the spirit of the culture of interethnic communication.

Interethnic culture is an inspiring moral factor on the basis of which mutual understanding between peoples develops. Interethnic culture as a system of relations between people of different nationalities and the consciousness of interethnic culture is formed in the process of daily education of deep respect and a subtle understanding of the interethnic culture of all peoples of the world. At the same time, interethnic culture grows on the basis of properly educated feelings of students in the spirit of the culture of interethnic communication in the process of teaching foreign languages.

List of references:

1. Absattarov R.B., Sadykov T.S. *Education of the culture of interethnic communication of students: theory and practice*, Monograph. – Almaty, 1999. – 212
2. Gerber I., *Language and Thought: German Approaches to Analytic Philosophy in the 18th and 19th Centuries*- Walter de Gruyter GmbH & Co KG, 2017. – 276
3. Maadelbaum D., *Selected writings of E. Sapir in language, culture and personality*. Ed, by. University of California Press. 1949. – 15
4. Kaliakhmet A., *Kun tartibinde – ultaralyq qarym-qatynas madenieti*. – access mode: <https://assembly.kz/analitika/k-n-t-rtibinde-ltaraly-arym-atynas-m-denieti/>
5. Hall E., *The Silent Language*, – N.Y., 1963. P. 9-10
6. Kappusheva, Z. A. *Mezhkul'noe sobrazovnoe communication / Problems and prospects for the development of education: materials III Mezhdunar. Scientific. Conf. (Perm, January 2013)*. – T. 0. – Perm': Mercury, 2013. – p.20-21.
7. Taratukhina, Yu.V. . *Basics of cross-cultural didactics. Tutorial*. Moscow: Janus-K. 2015 – C.65-70
8. Nuskabaev O. N. *Ultaralyk turaktylyq, tatulyq zhane kelisim-Kazakhstannyn guldenip, orkendeuinin kepili / – Text : // Molodoi nauchi*. – 2017. – № 7.1 (141.1). – p. 52-54.
9. Solodka, A. *Theoretical and methodical framework of cross-cultural cooperation of the participants of pedagogical process of higher educational establishments*. Dr. habil. dissertation, Kyiv, Ukraine. 2015 – C.56-60
10. Askarova S., Tursynbayeva K., Chakibayeva A., *Competence -based approach in the formation of intercultural -communicative competence in FLT*, *Vestnik KazNPU Abai*, №2(72), 2020 seriya filologicheskaya, P.588-593
11. Cara C., Meghan M. *Communicating in a Globalized World*, COM 211: Intercultural Communication. – October, 2018

МЕРЕЙТОЙ ЮБИЛЕЙ ANNIVERSARY

ЮБИЛЕЙ-70 лет

ГОРДОСТЬ ЕВРАЗИЙСКОЙ НАУКИ

Каждая историческая эпоха заставляет вновь и вновь переосмыслить наследие выдающихся учёных, общественно-политических деятелей, творцов, чьи идеи, дела, мысли дали начало научному поиску и гражданской позиции молодых поколений. К славной плеяде выдающихся учёных, истинных интеллектуалов по праву можно отнести академика НАН РК, доктора философских наук, профессора Нура Сериковича Кирабаева.

Имя академика, профессора Нура Сериковича Кирабаева без всякого преувеличения является знаковым не только для всех евразийских философов, но и каждого человека, изучающего становление и развитие арабо-мусульманской, восточной философии. Это связано с тем, что академик, профессор Н.С. Кирабаев как глубочайший теоретик и историк философии, как блестящий компаративист внёс огромный вклад в развитие евразийской философской науки.

Талант Нура Сериковича как учёного многогранен. Свидетельством этому является его высокий авторитет как учёного-знатока теории и практики обществоведения, научного наставника, учителя не только у нас в Евразии, но и за её пределами.

В эти дни философско- научная и научно-педагогическая общественность Евразии, широкий круг людей, причастных к общественно-политическим и духовно- идеологическим процессам в евразийском обществе, отмечают 70-летия известного учёного, видного Евразийского философа, заслуженного деятеля науки РФ, лауреата премии Правительства РФ в области образования, почётного работника науки и техники РФ, замечательного сына казахского народа академика НАН РК, доктора философских наук, профессора Кирабаева Нура Сериковича.

Я давно знаю и знаком с научными трудами прекрасного человека – Н.С.Кирабаева. Он известный учёный, гордость философской, евразийской науки. Он окончил философский факультет Московского Государственного университета им. Ломоносова (1974.). Трудовую деятельность начинал в качестве младшего научного сотрудника Института философии и права АН Казахской ССР. Окончил аспирантуру по кафедре истории зарубежной философии МГУ (1978 г.). Работает в системе высшего образование около 40 лет (Российский Университет Дружбы народов – РУДН). Начиная с 1979 г.: ассистентом (1979-1981г.г.), старшим преподавателем (1981-1982 г.г.), доцентом (1982-1988 г.г.), зав. кафедрой философии (1988-1992 г.г.), зав. кафедрой истории философии (1992-1993 г.г.), с апреля по август 1993 года заведующим отделением философии, с 1993 по 1994 года-зам. начальника управления Ближнего и Среднего Востока МИД Республики Казахстан, с 1994 г. и по настоящее время заведующей кафедрой истории философии, с 1996 г. – декан факультета гуманитарных и социальных наук, с 2006 г.-проректор РУДН по научной работе.

Профессор Н.С.Кирабаев – известный, признанный специалист в мире по истории арабо-мусульманской философии. В 1979 г. защитил в МГУ им. Ломоносова кандидатскую диссертацию посвящённую философии аль-Газали, а 1989 г. в МГУ им. Ломоносова докторскую диссертацию по теме "Социальная философия мусульманского Средневековья".

Академик, профессор Н.С.Кирабаев внес большой вклад в развитие философской науки. Им опубликовано более 200 научных и учебно-методических работ, включая 10 монографии, 10 учебных пособий и разделов в учебниках, которые известны не только в Евразии, но и в мире. Его научные труды получили высокую оценку среди научной общественности. Положительные отзывы о научных работах Н.С.Кирабаева были опубликованы в журналах «Философские науки», «Вопросы философии», в монографии египетского философа А.Хамруша «Изучение арабо-мусульманской философии в СССР» (Каир, 1987), в книге «Философия стран Азии и Африки. Проблемы новейшей историографии» (Москва, 1988), в книге П.В. Алексеева «Философы России XIX и XX столетий» (Москва, 2002), в «Энциклопидическом словаре» (Москва, 2004) и т.д.

Прежде всего, особо следует подчеркнуть, что в области арабо-мусульманской философии Н.С. Кирабаев провёл первое в евразийской и мировой научной историко-философской литературе комплексное, системное исследование социальной философии мусульманского средневековья, показав взаимосвязь, взаимовлияние философии и мусульманского права, раскрыв ключевую роль последнего в мусульманской идеологии и социально-политической жизни арабского мира. При этом мусульманское право рассматривается как одна из первых форм теоретического знания, в рамках которого сформулированы основные проблемы и методы гуманитарных наук на мусульманском Востоке. Значительное внимание в своих научных работах он уделяет реконструкции парадигмы классической арабо-мусульманской философии, системному анализу формирования и функционирования политико-правовой культуры ислама, рассматривая мусульманское право, как концепцию "сакральной" легитимности государства, показывая, доказывая влияние политических доктрин на практику развития Арабского халифата. В его научных работах дан комплексный, развёрнутый и целостный анализ формирования и развития социальной философии восточного перипатетизма от учения о добродетельном городе аль-Фараби до концепции идеального государство Ибн-Рушда в духе идей "естественного права". При этом большое внимание уделяется философии истории Ибн-Халдуна и особенностям гуманистических традиций классической арабо-мусульманской философии. За последние годы им исследованы и опубликованы работы по проблемам кросскультурного взаимодействия западных и восточных цивилизаций, в которых изучаются, раскрываются проблемы открытости цивилизаций к диалогу, вопросы устойчивости межкультурного диалога в процессе развития философского, обществоведческого и гуманитарного знания, а также по вопросам модернизации высшего образования в Евразии в контексте Болонского процесса.

Профессор Н.С. Кирабаев часто выступал и выступает с докладами и сообщениями на международных, российских и казахстанских научных симпозиумах, конгрессах, конференциях. Читал лекции, проводил мастер-классы в Евразийском национальном университете им. Л.Н. Гумилёва, Казахском национальном университете им. Аль-Фараби, Казахском национальном педагогическом университете им.Абая, поддерживает тесные научные связи с философами, социологами, политологами Республики Казахстан.

Академик, профессор Н.С. Кирабаев – учёный с мировым именем, он является одним из новаторов, пионеров, основателем развития такого важного философского направления как философская компаративистика. В 1991 году на базе Российского университета дружбы народов, им был открыт межвузовский центр по изучению философии и культуры Востока, который в 2004 году был переименован в Межвузовский центр гуманитарного образования по философской компаративистике. В рамках этого центра было подготовлено более 30 кандидатов и докторов наук, около 50 монографии и сборников научных трудов и на его базе международных философских симпозиумах и методологических семинарах «Сагадиевские чтения» обсуждались проблемы философской компаративистики учёными более чем из 30 стран арабского Востока, Индии, ЮАР, страны Центральной Азии, Франция, Германия, США, Канады, Казахстана и ряда стран СНГ. Важное, мировое значение имеет его международная программа "Диалог цивилизации: Восток-Запад" в рамках которой проходят ежегодные конференции учёных России и Египта. Это переименование не было случайным, а явилась определённым итогом деятельности научной школы профессора, академика Н.С.Кирабаева по определению и развитию приоритетных направлений научных исследований в рамках программы "Диалог цивилизации: Восток-Запад". За годы работы указанного

центра по его инициативе и при личном активном участии было проведено 12 международных философских симпозиумов "Диалог цивилизации : Восток и Запад".

Профессор Н.С. Кирабаев является признанным, высоко квалифицированным преподавателем-учителем – наставником студентов, магистрантов, аспирантов, докторантов и молодых преподавателей. Плодотворные научные исследования он совмещает с активной педагогической и общественной деятельностью. Его лекции для студентов и аспирантов, магистрантов и докторантов отличается профессионализмом, логической культурой, глубиной содержания, творческим подходом к излагаемым проблемам, доброжелательностью по отношению к учащимся молодёжи. При чтении лекции профессор Н.С. Кирабаев умеет держать аудиторию в напряжении, передовая знания, накопленные жизненным опытом. Прежде всего, он учил реализации теоретических знаний на практике. При этом профессор придает особое значение моральной стороне подготовки студента, магистранта, аспиранта, докторанта, на лекциях проводят занятия воспитательного характера, считая будущий специалист должен быть высоко нравственной личностью. Он воспитали большое число учеников, которые работают в различных отраслях общественной жизни не только в Евразии, но и за её пределами. Он подготовил 17 кандидатов и 3 докторов философских наук.

Профессор Н.С. Кирабаев как талантливый руководитель возглавлял коллектив, который разработал и внедрил по проекту Минобразования РФ федеральный образовательный портал "Социально-гуманитарное и политическое образование (философия, история, психологические науки, международные отношения, государственное и муниципальное управление)". В 1991 г. Н.С.Кирабаев в составе коллектива преподавателей РУДН была присуждена премия Гособразования СССР за значительные успехи в перестройке содержания учебно-воспитательного процесса, обновления в свете современных достижений и перспектив развития науки, техники, культуры.

Профессор Н.С. Кирабаев внес большой вклад в создание творческого, дисциплинированного, дружного коллектива отделение философии и факультета гуманитарных и социальных наук. При его непосредственном и активном участии была проведена большая работа по открытию новых специальностей "Социология", "Международные отношения", "Политология", " Государственное и муниципальное управление", " Искусства и гуманитарные науки" в РУДН. По инициативе его и при непосредственном его участии реализуется совместные магистерские программы по гуманитарным и социальным наукам с ведущими университетами Франции, Великобритании, Германии, Китая, а также активно развивается научное сотрудничество.

Большую, многогранную работу профессор Н.С. Кирабаев ведёт как проректор по научной работе. Ректор Российского университета дружбы народов, академик В.М. Филипов отмечает, что " на ответственном посту проректора по научной работе Кирабаев Н.С. проявил себя инициативным, принципиальным руководителем, обладающим глубокими научными знаниями и практическим опытом работы в системе высшей школы, глубоко понимающим роль и место науки, научных исследований в современных моделях университетского образования". Не случайно Российский университет дружбы народов последние 10 лет занимает третье-четвёртое место в рейтингах среди вузов и университетов РФ, а также достойно представлен в международных рейтингах. Уделяя большое внимание международному научному сотрудничеству, подготовке кадров высшей квалификации, особое внимание им уделяется повышению научного авторитет РУДН, в том числе и в Казахстане. Учёные РУДН активно сотрудничает с ведущими вузами Казахстана в научно-образовательной деятельности. При реализации в Российском университете дружбы народов Инновационной образовательной программы (ИОП) профессор Н.С.Кирабаев являлся руководителем дирекции программа ИОП, а также осуществлял руководство и обеспечение выполнения Подпроекта II Инновационной образовательной программы "Развитие мультикультурной образовательной среды международного классического университета". Активно участвует в работе по аттестации и лицензированию вузов Министерства образования и науки РФ, в подготовки и проведению мероприятий, связанных с совершенствованием государственных образовательных стандартов высшего профессионального образования и международного сотрудничества высшей школы России. На протяжении многих лет профессор Н.С.Кирабаев был заместителем председателя Совета по гуманитарному образованию Министерства образования и науки РФ, в настоящее время возглавляет научно-методический совет по философии Министерство образования и науки РФ и научно-методический Совет по обществознанию Федерального института педагогических измерений Рособнадзора РФ.

Академик, профессор Н.С.Кирабаев обладает достаточно научной смелостью и новаторством в решении принципиальных и сложных проблем философской науки, вопросов образования и общественно-политических процессов. В нём гармонично сочетается качество настоящего учёного-теоретика и практика, способного правильно осмыслить сравнительный материал и создать свою оригинальную концепцию по проблемам философии, образование и т.д.

Научный кругозор и сфера профессиональных интересов Нура Сериковича необычайно широкий. Его выделяет высочайший уровень образованности, талант педагога, уважительное отношение к своим студентам, магистрантам, аспирантам, докторантам и коллегам. При всём величии как учёного, руководителя Нур Серикович всегда прост в общении и доброжелателен. Нур Серикович старается уделить внимание и помочь каждому, кто к нему обращается, возле дверей его кабинета всегда можно увидеть кого-либо. И какую бы должность не занимал, и куда бы не забрасывала его судьба, он всегда поддерживал и поддерживает связь с Казахстаном.

Профессор Н.С.Кирабаев как известный учёный и общественный деятель является главным редактором научного журнала "Вестник РУДН. Серия философия", научным руководителем издательской программы академических монографии на русском языке " Российские труды по востоковедению и истории философии" издательства "Эдвин Меллен Пресс". На протяжении 20 лет он возглавляет докторский специализированный Совет по философским наукам в РУДН, является активным членом докторского специализированного Совета по философским наукам в МГУ им. Ломоносова, с 1999 года – членом экспертного Совета по философии, социологии и культурологии ВАК РФ, действительным членом Российской академии социальных наук (с 1998г- членом Президиума РАН), действительным членом Международной академии наук высшей школы, с 2001 г. – вице-президент Российского философского общества, с 1996 года членом Европейского общества центрально-азиатских исследований (Голландия), с 2004 года членом Международного совета по исследованиям в области ценности и философии (США).

Личность академика, профессора Н.С. Кирабаева, как его творческое и научное наследие, масштабны, его эрудиция, авторитет и заслуги-непререкаемы. Его мировосприятие и гражданская позиция – пример для подражания, а результаты его труда как учёного – поистине великое достояние евразийской общественной науки.

За активную научную и общественно-педагогическую деятельность академик НАН РК, доктор философских наук, профессор Н.С.Кирабаев был награждён : орденом "Дружбы" (2001 г.), памятной медалью "850 – летия Москвы", медалью "За заслуги", международной общественной наградой ООН за вклад в развитие диалога между цивилизациями, За заслуги, в области высшего образования СССР нагрудным знаком "За отличные успехи в работе", нагрудным знаком " За заслуги в развитии науки в Республике Казахстан" и другими наградами. Он почётный профессор Евразийского национального университета им. Л.Гумилёва.

И в настоящее время академик НАН РК, профессор Н.С.Кирабаев неустанно трудится на благо науки евразийского общества, готовя высококвалифицированные кадры специалистов и учёных в области философии, который является корифеем философской науки и гордостью евразийской науки, основателем различных научных школ философской науки. На протяжении всей жизни Н.С. Кирабаев не прекращает учиться и передавать свои знания другим. У него, по-прежнему, много планов, замыслов на будущее и новых творческих, оригинальных идей.

Таковы лишь некоторые грани философского, в широком плане- научного, духовно-идеологического творчества Н. С. Кирабаева. По своему содержанию оно, как видим, богато, многогранно, охватывает многие сферы науки и общественной жизни. Знания, опыт, педагогический талант Н.С.Кирабаева продолжает служить развитию российской, казахстанской, евразийской общественной науки и практики.

Сегодня академику НАН РК, доктору философских наук, профессору Н.С.Кирабаеву исполняется 70-лет – это возраст мудрости, зрелости и идеального совершенства. Юбилей Н.С.Кирабаева это событие для Казахстана, России и все Евразии, и особенно, для философов. В связи с замечательной датой хочется пожелать ему-талантливому сыну казахского народа сохранить научный и творческий задор, продолжать нас радовать своими новыми монографиями, проектами, блестящими и интересными идеями, выступлениями. Наверное, именно такие люди как академик Н.С. Кирабаев и составляет истинное "лицо" нашего казахского народа, нашей Евразии.

**Раушанбек Абсагтаров,
член-корреспондент НАН РК,
доктор философских наук, профессор**

АКАДЕМИК СМАНОВ ӘЛЕМІНЕ САЯХАТ

Мен Бақтияр Смановты сонау 1990 жылдардың бас кезінен біле бастадым. Ол тұста еліміздің басқару жүйесі Президенттік билікке көшкен еді. Алдында Қазақстан Президенті мен республика Министрлер Кабинетінің Аппараты бірге болатын. Онда 400-ден астам қызметкер еңбек етті. Біз идеология бөліміндеміз, ол Дін істері бөлімінде аға референт, сектор меңгерушісі болып жұмыс істеді де, кейін екі мекеме бөлінгенде Министрлер Кабинетінде жаңа ашылған Дін істері жөніндегі Кеңеске жауапты хатшы қызметіне тағайындалды. Қызмет бабында жиі араластық, жақсы қарым-қатынаста болдық. Бір-біріміздің жазу-сызуымыздан хабарымыз болып, өзара пікірлесіп, ақылдасып жүрдік. Сырттай байқайтыным, оның жазбайтын тақырыбы, көтермейтін мәселесі жоқ еді. «Егемен Қазақстан», «Казахстанская правда», «Айқын», «Ана тілі», «Қазақ әдебиеті», «Алматы ақшамы», «Ақиқат», «Мысль» сынды белді де беделді басылымдарда оның қоғам және саясат, ана тіліміз бен туған әдебиетіміздің, ата дініміз бен төл тарихымыздың өзекті мәселелерін көтерген әр алуан тақырыптардағы көлемді мақалалары жиі жарияланып тұрды.

Бірде одан:

- Осы сенің мамандығың қандай? Саясаттану, ана тілі мен әдебиетіміздің мәселесі, педагогика мен әдебиетті оқыту әдістемесі, дін тақырыбы мен имандылық иірімдері, тарих пен мәдениетіміз секілді тақырыптарда жазғандарыңды оқып жүрмін. Сонда сені ылғи да «негізі қай мамандық иесі екен деп» үнемі ойлап қоямын. Мамандығың қайсы осы? – деп сыр тартып сұрадым. Сонда оның:

- Менің негізгі мамандығым – филолог – қазақ тілі мен әдебиетінің маманымын. Ал діннен хабарым болатыны – университетте қосымша араб тілін бес жыл бойы оқып, мемлекеттік емтихан тапсырдым. Бір қызығы ұстазымыз марқұм Лениншіл Зиябекұлы Рүстемов ағай «араб тілін үйренемін десендер, Құран сүрелерін жаттаңдар, кейін қартайғандарыңда керек болады» дейтін. Өзі 1937 жылғы қызыл қырғанда жазаланған саяси қайраткердің ұлы бола тұра ағамыз сол заманда қысқа сүрелерден жаттағанымызды қирағатпен айтқызып, өзі көзін жұмып тыңдап отыратын. Ара-арасында түзетіп те қойып, аудармасын сұрайтын. Сол кезде он шақты зәм сүрелерді, біраз аяттарды жаттағаным бар.

Оған қоса ауылға барғанда да әкеммен қатар жұма намазға баратын ақсақалдармен араласып, солардың әңгімесін тыңдап, тәрбиесін көріп өстім. Солардың әсері болса керек... Сосын әдебиетті оқыту әдістемесінен қорғауыма университет бітіргеннен кейінгі өзім жұмыс істеген екі жылдағы мектеп тәжірибесі мен Кеңестік дәуірдің 70 жылында Қазақстанда небәрі 7-8 ғылым кандидатының ғана болуы, бірде-бір ғылым докторының болмауы, яғни әдебиеттен әдіскер-ғалым мамандардың елімізде өте тапшы екендігі, бізге аса қажеттігі үлкен ой салды. Ғылымға мен солайша келдім. Ал жарияланымдардың жайына келсек, қай тақырыпты жазу қажет, қандай мәселелерге назар аудару керек немесе не нәрсе айтылмай келеді, соны жазуға тырысамын. Одан соң көбіне басылымдар аяқ астынан өздеріне қажетті, зәру тақырыпты жазуға тапсырыс береді. Олардың да өтініштерін орындаймын. Сондықтан шығар жазғандарымның жиі жарияланатыны,- дегені бар.

Осылайша, бүгінде 70 жасты бағындырып отырған Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясының академигі, педагогика ғылымдарының докторы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің профессоры Бақтияр Өрісбайұлы Смановпен Үлкен үйдің түскі көжесін астана Ақмолаға көшкенге дейін 3 жылдай бірге ішіп, қатар қызмет еттік. Ол да бір дәурен еді.

Содан жоғары билік Сарыарқа төсіне көшкен соң, біз екеуіміз де әсем Алматының жоғары оқу орындарында жұмысымызды жалғастырдық. Ол әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-да қазақ әдебиеті кафедрасында доцент, Қазақ қыздар мемлекеттік педагогикалық университетінде тарих-филология факультетінің деканы қызметтерін атқарды. Кейіннен Алматы облыстық мұғалімдер кәсібін жетілдіру институтында кафедра меңгерушісі, Республикалық педагог кадрлар білімін жетілдіру институтында директор болды. 2008 жылдан қарашаңырақ жоғары оқу орны Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінде Аппарат жетекшісі, қазақ әдебиеті кафедрасының меңгерушісі, кафедра профессоры ретінде еңбек етіп келеді.

Сол жылдардан бері Бақтияр Өрісбайұлымен еңбек жолымыз қайта тоғысып, сыйлас аға-іні болып араласып келеміз.

Бүгінде күні кеше ғана қылшылдаған қырықтың қырқасындағы жігіт ағасының, еңбекпен, қызметпен есейіп келе жатқан азаматтың 70 жастың дәмін татқанына куә болып отырмыз. Уақыт қандай жүрдек еді десеңізші! Көзді ашып-жұмғанша отыз жылдай мерзім өте шығыпты. Бірақ, Бақтияр да, біз де сол баяғы қалпымызда сияқтымыз, ел мен жер, қоғам, руханият, білім мәселесі т.б. туралы сол баяғы әкір-шүкір әңгіме, әдемі әзіл, қағытпа қалжыңымыз да сол күйі жалғасып келеді.

Ол өмірге келгенде Бостандық ауданы Оңтүстік Қазақстан облысының қарамағында болғанын, 1956 жылы сұрқия саясаттың салдарынан Өзбекстан асып кеткенін білетінбіз. 1968 жылы оның сонау сол шалғайдағы ауданнан білім іздеп, кезіндегі әсем астана Алматыға келіп, қазіргі әл-Фараби (бұрынғы С.М. Киров) атындағы ҚазҰУ-дің филология факультетін табысты аяқтағанынан, одан Оқу министрлігінің жолдамасымен туған ауылына жақын орналасқан Шымкент облысының Сарыағаш ауданына барып, сол заманның талабы бойынша екі жыл мұғалімдік қызмет атқарып, онда аудандағы халық ағарту бөлімінің әдіскері болғанынан, шартты мерзімі біткен соң Алматыдағы Ы.Алтынсарин атындағы Педагогика ғылымдары институтының аспирантурасына түскенінен де хабардар болатынбыз.

Дәл сол 1975 жылдары Орталық Азия мен Қазақстан Республикаларындағы жергілікті ұлт тілдері мен әдебиеттеріне, оларды оқыту әдістемелеріне арналған докторлық және кандидаттық диссертация қорғау бойынша мамандандырылған Ғылыми кеңестер жаппай жабылып жатты. Аталған ұлттық мәні ерекше мамандықтардан қорғайтын талапкер-ізденушілер жұмыстарын орыс тіліне аудартып, диссертацияларын қорғау үшін Ресей мен Украинаның орталық қалаларына сабылып жатты. Ол кез бәріміз Мәскеуге қарап ауызымызды ашып отырған заман болды. Осындай қиямет қиындықтарға, қасақана қолдан жасалған тосқауылдарға қарамай Бақтияр Өрісбайұлы Мәскеудің нақ өзіне барып, «Қазақ орта мектебіндегі жоғары сыныптарда эпикалық шығармалардың кейіпкерлер бейнесін талдау» атты әдістемелік тақырыпта жазған кандидаттық диссертациясын сәтті қорғап шықты. Онда бұрынғы Кеңес Одағы астанасындағы диссертация қорғау жөніндегі докторлық кеңестің ғалымдары қазақстандық жас ғалымның ғылыми еңбегін аса жоғары бағалап, бірауыздан педагогика ғылымдарының кандидаты деген ғылыми дәреже берді. Ол кезде Бақтияр ғылыми-зерттеу тақырыбы бойынша республикалық, Одақтық газет-журналдарда жиі жарияланып, ғылыми ортаға, жалпы жұртқа танылып, «Кейіпкер бейнесін талдау» атты оқу-әдістемелік құралын «Рауан» баспасынан көптаралыммен (1990 ж.) шығарып үлгерген еді.

Сонан әу баста ғылымдағы бағытын дұрыс таңдаған Бақтияр Өрісбайұлы мамандығына әбден берілгендігін танытып, бұдан кейінгі кезеңде де осынау қазақ еліне аса қажет салада бұған дейін жинақтаған мол тәжірибе материалдарын қорыта келе, таңдаған тақырыбын кең көлемде қарастыруға күш салды. Соның нәтижесінде «Мектепте көркем шығарманы талдаудың ғылыми-әдістемелік негіздері» деген тақырыпта докторлық диссертация қорғап, 2010 жылы педагогика ғылымдарының докторы деген ғылыми дәрежеге ие болды. Бұл ғылыми-зерттеу жұмысының негізінде әдіскер ғалымның «Ұлағат» баспасынан «Көркем шығарма талдаудың әдістемесі» атты көлемді монографиясы жарық көрді. Аталған еңбек кейінгі жылдары да қайта басылып, студенттер мен орта мектеп мұғалімдерінің, университет ұстаздарының қажетіне жарап келеді.

Академик Б.Смановтың әр жылдары әдістемелік бірқатар ғылыми еңбектері жарық көрді. Мәселен, «С.Мұқановтың «Ботагөз» романын оқыту», «Көркем шығарманы талдау», «Ғ. Мүсірепов шығармашылығын оқыту», «Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі», «Мектепте көркем шығарма талдаудың әдістемелік негіздері», «Көркем шығарма талдау әдістемесі» т.с.с.

Бұларға қоса «Молда Қошық датқа» атты тарихи-танымдық іргелі еңбегі баспадан (2016) шығып, ғылыми-жұртшылық тарапынан жоғары бағасын алса, «Ұлттық тәрбие және дін мәселесі» атты (ақын-жазушы Ж.Боранбаевпен бірге жазған) оқу құралы бүгінгі күнде жоғары оқу орындарында

пайдаланылып келеді. Оқу құралын жазуда өзінің еліміздің діни істерін басқару саласында жинаған тәжірибесін арқау ете дүниеге келген бұл еңбек бүгінгідей жат діни ағымдар мен секемді секталар қаптап кеткен кезеңде, әсіресе студент-жастар үшін таптырмас пайдалы құрал болды деп ойлаймын.

Оның жалпы білім беретін қазақ орта мектептерінің жаратылыстану-математикалық бағытындағы X сыныптарға арналған «Қазақ әдебиеті» оқулығы (авторлық бірлестікте) «Мектеп» баспасынан үш-төрт қайта басылым көрсе, XI сыныптарының қоғамдық-гуманитарлық және жаратылыстану-математикалық бағыттарына арналған «Қазақ әдебиеті» атты оқу-әдістемелік құралы да аталған баспадан сонау 1999 жылдан бері үш рет қайта басылып шығып, жиырма жылдан астам уақыт бойы республикамыз мектептерінің шәкірттері мен қазақ тілі және әдебиет пәні мұғалімдерінің кәдесіне жарады. Ал «Ұлағат» баспасынан 2012 жылы жарық көрген «Алпыстың асуындағы ойлар», 2017 жылы шыққан екі томнан құралған «Арналы ағыстар» атты таңдамалы еңбектер жинағы да академик-ғалымның мерзімді басылымдарда жарияланған тұщымды да сүбелі мақалаларынан тұратынын, бұл еңбектерде оның жарты ғасырлық ғылыми-шығармашылық еңбек жолынан сыр шертілетінін байқаймыз.

Бақтияр Өрісбайұлы Қазақстан Жазушылар одағының және Қазақстан Журналистер одағының мүшесі, Халықаралық Жамбыл атындағы сыйлықтың иегері, Халықаралық педагогикалық білім беру (Ресей) және Еларалық Ш. Айтматов (Қырғызстан) академияларының академигі (2010 ж.).

Оның қаламынан жалпы жиыны 450-ден астам әр алуан өзекті тақырыптарды сөз ететін еңбектер дүниеге келді. Олардың ішінде 9 монография, 4 оқулық, 7 оқу құралы, 11 оқу-әдістемелік басылым бар. Ол сонымен қатар жалпы білім беретін мектептегі білім мазмұнының тұжырымдамасын, лицей, гимназиялар мен авторлық атаулы мектептердің нормативтік құжаттарын, жалпы білім беретін мектептерге арналған оқу жоспарларын жасауға қатысып, авторларының бірі болды.

Академик Бақтияр Сманов «Қазақ тілі мен әдебиеті», «Білім times», «Педагогика және психология» журналдары Ақылдастар алқасының мүшесі, Абай атындағы ҚазҰПУ-дың «Филология ғылымдары» сериясы Хабаршысының Бас редакторы, сондай-ақ ол 2015-2017 жылдары осы білім ордасындағы қазақ тілі мен әдебиеті, орыс тілі мен әдебиеті, екі шет тілі, тарих мамандықтары бойынша докторлық ғылыми дәреже алу жөніндегі диссертациялық кеңестің төрағасы болды.

Сонымен бірге ғалым Қырғыз Білім беру академиясы мен И.Арабаев атындағы Қырғыз мемлекеттік университеті жанындағы педагогика ғылымдарының докторы (кандидаты) ғылыми дәрежесін беру жөніндегі диссертациялық кеңестің және Ж.Баласағұн атындағы Қырғыз ұлттық университеті «Хабаршысы» Ақылдастар алқасының мүшесі болып келеді.

Бұл аталған жұмыстар профессор Б.Смановтың ғалымдық, қаламгерлік, ұстаздық қырын танытатын еңбектерінің бір парағы ғана.

Елімізде Тәуелсіздік құрған 30 жыл ішіндегі негізгі жетістік – қоғамдық-саяси, ұлттық, рухани-әлеуметтік өміріміздегі болып жатқан өміршең өзгерістер мен жағымды жаңалықтардың орын алуы, әсіресе, ұлттық білім беру жүйеміздегі имандылық қағидаттарының еліміздегі бейбітшілік пен келісім тұтастығымен үйлесе дамып қалыптасуы әрбір көзі қарақты азаматтың басты назарында болатыны сөзсіз десек, зерделі ғалымның қазіргі күннің келелі де маңызды мәселелеріне арнап жазған мақалалары, елдік пен азаматтық рух туралы, ел тәуелсіздігінің жемістері мен еліміздің бүгінгі мен ертеңі жайлы ой толғаған туындылары назар аударарлық. Бұл тақырыптағы жазбалары қаламгер-ғалымның шынайы азаматтық ұстанымын, ұлты мен туған жеріне, Отанына деген сүйіспеншілігін айқын танытса керек. Айталық, оның еліміздің егемендігін орнықтырып, Арқа төсіне ертегідегі қалалардай сәні мен салтанаты келіскен шаһар тұрғызған, дамытқан еліміздің көшбасшылары туралы жазған ой-толғаулары мазмұн байлығымен, ой тереңдігімен, білікті талдауларымен, көркем тілімен оқырмандарының ыстық ықыласына ие болды. Айталық, «Алдаспан», «Елдік пен ерліктің иесі», «Егемендік – еркін елдің мұраты», «Символ смелости и народного духа» секілді бірқатар көлемді мақалалары соңғы жылдары еліміздің басты басылымдары «Егемен Қазақстан», «Казахстанская правда» газеттері мен «Ақиқат», «Мысль» журналдарында басылды.

Осы ретте профессор Бақтияр Смановтың ертеректе жазылған Д.А. Қонаев, Б. Момышұлы, М. Ғабдуллин, Ш. Айтматов, С. Қирабаев, С. Жошыбаев, Ш. Қалдаяқов, К. Нәрібаев сынды т.б. елімізге танымал тұлғалар туралы жазғандары да ерекше көңіл аударуды қажет етеді. Бұл сырт қарағанда халқымыздың игі жақсылары мен жайсаңдарының, қайраткер-қаймақтарының көркем сөзбен кестеленген тұтас бір галереясы іспетті әсер қалдырады.

Жалпы қандай да бір тұлға, ғалым болмасын, оның абырой-атағы адами қасиеттеріне негізделеді. Бақтияр Сманов – адамгершілігі мол, қарапайым, қамқоршы азамат. Жайдары мінезімен, іскерлігімен, парасаттылығымен біздің қоғамымызда үлкен абыройға ие болды.

Бақтияр Сманов әріптесіміздің ерекше атап айтатын адамгершілік қасиеттері көп-ақ. Соның ішінде бөліп айтатын, ерекше көңіл бөлетін қасиеті – досқа адал, достыққа берік болуы. Оның достары көп, ол – достарға бай адам. Кейбір азаматтар қызметі өзгеріп өскен сайын достарын да өзгертіп, жаңалап отырады. Бұл қалай деп сұрай қалсаң, жауабы – бұл заманның, уақыттың талабы-мыс. Сонда немене уақыт достарыңды тек қызмет бабынан ғана ізде дегені ме? «Біреу жаныңа дос, біреу малыңа дос» – дегеннің кері болды ғой онда.

Ал Бақтияр Смановтың достасу пиғылы да, дос таңдау принципі де басқа. Осы күнге дейін оның ескі достары еркелеп жанынан шықпайды, олардың қызметін, шен-шекпенін ескеріп елеп емес, адамгершілігі мен шын достығын бағалайды.

Бақтияр Смановтың мектептегі кластас достарымен, университетте бірге оқыған курстас достарымен ара-қатынасы үзілген емес. Ал қызметтес болып, бірге жүрген әріптес достарының орны бір бөлек. Сонымен қатар ойлары ортақ, пікірлес, үндес болған достары қаншама.

Бақтиярдың тағы бір асыл қасиеті- үлкенді сыйлау. Бұл жөнінде ол алдына жан салмайды десе де болады және одан көп нәрсе үйренуге болады. Жалпы қазақ үлкенді сыйлап өскен ел ғой, дегенмен, Бақтиярдың үлкенді сыйлауы, оларды құрмет тұтуы ерекше. Мұны саналы сабақ, айрықша адамгершілік, тіпті Бақтиярдың парасаттылық мектебі десе де болғандай.

Туған еліміздің жалпы орта білім саласын және жоғары білім жүйесін дамытуға қосқан үлесі үшін берілген «Қазақ КСР халық ағарту ісінің озық қызметкері», «ҚР Білім беру ісінің құрметті қызметкері», «ҚР ғылымын дамытуға сіңірген еңбегі үшін», «Қазақстанның мәдениет саласының үздігі», «ҚР білім беру саласының үздігі» төсбелгілері мен «Қазақстан Конституциясына – 20 жыл», «Ерен еңбегі үшін», «Ы.Алтынсарин» медальдары, Халықаралық Жамбыл атындағы сыйлық тәрізді марапаттар Бақтияр Өрісбайұлының еңбектегі қол жеткізген жетістіктерінің биік дәрежесін аңғартса керек.

Данышпан Абай айтпақшы, «ақырын жүріп, анық басып», еңбегін далаға кетірмей келе жатқан Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясының академигі, Халықаралық білім беру ғылым академиясының академигі, Еларалық Шыңғыс Айтматов академиясының толық мүшесі, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің профессоры, педагогика ғылымдарының докторы Бақтияр Өрісбайұлы Смановтың ғалымдық тұлғасы да, міне, осындай халқына қызмет етіп келе жатқан еңбектерімен өлшенетіні еш дәлелдеуді қажет етпейді.

Сондықтан бүгінгі 70 жылдық мерейлі мереке тұсында көрнекті ғалымға зор денсаулық, отбасына амандық, шығармашылық табыс, бақ-береке тілеген орынды болар.

Раушанбек Әбсаттаров, ҚР Ұлттық ғылым академиясының корреспондент-мүшесі, философия ғылымдарының докторы, профессор

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ

Абдикерова Г.О. – әлеуметтану ғылымдарының докторы, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ әлеуметтану және әлеуметтік жұмыс кафедрасының профессоры. Алматы қ., Қазақстан, e-mail: a.gulnapis@mail.ru

Абишев М.А. – әлеуметтану ғылымдарының докторы, профессор, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан e-mail: Abishev1943@mail.ru

Аскарова С. – Филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан e-mail: sauleaskarova77@gmail.com

Әбсаттаров Ғ.Р. – саяси ғылымдарының кандидаты, Абылай хан атындағы Қазақ халық-аралық қатынастар және әлемдік тілдер университеті, Алматы қ., Қазақстан

Әбсаттаров Р.Б. – ҰҒА корреспондент-мүшесі, философия ғылымдарының докторы, профессор, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан

Әділжан А. – «Халықаралық қатынастар» мамандығының магистрі, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, халықаралық қатынастар және әлемдік экономика кафедрасы, Қазақстан, Алматы қ. e-mail: akerke.adilzhan@mail.ru, тел.: +7 7081607262

Исова Л. – тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, халықаралық қатынастар және әлемдік экономика кафедрасы, Қазақстан, Алматы қ. e-mail: tanirbergenlaura@gmail.com, тел.: +7 701 2521251

Кантаева Қ.А. – Саясаттану және әлеуметтік-философиялық пәндер кафедрасының оқытушысы, Абай атындағы Қазақ ұлттық Педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан, kuralaykantaeva@gmail.com

Карибаев О.О. – Саясаттану және әлеуметтік-философиялық пәндер кафедрасының оқытушысы, Абай атындағы Қазақ ұлттық Педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан, oll188zhas@gmail.com

Қуанышбаева Ж.Ж. – Ph.D, Саясаттану және әлеуметтік-философиялық пәндер кафедрасының аға оқытушысы, Абай атындағы Қазақ ұлттық Педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан, kuanyshbayeva.kz@gmail.com

Мартыненко Т.С. – Әлеуметтану ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы, М.В. Ломоносов атындағы Мәскеу ұлттық университеті, Мәскеу қ., Ресей

Морозова Т.А. – Әлеуметтану ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

Нургалиев А.Қ. – 2 курс магистранты, «Тарих және құқық институты, Абай атындағы Қазақ ұлттық Педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

Омарова М.А. – тарих ғылымдарының кандидаты, Абылай хан ат.ҚазХҚжӨТУ, Алматы қ., Қазақстан, e-mail: madina74.04@mail.ru

Рау И.А. – философия ғылымдарының докторы, профессор, Бундесфер жетекші кадрлар Академиясы, Гамбург қ., Германия

Тәуекелова Т.Б. – әл-Фараби атындағы ҚазҰУ әлеуметтану және әлеуметтік жұмыс кафедрасының докторанты. Алматы қ., Қазақстан e-mail: batyrkyzy1976@mail.ru

Төлеген Эльвира – Докторант 2 курса, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан e-mail: ms.magistr@list.ru

Турсынбаева К. – Аға оқытушы, магистр, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан e-mail: tkhafiza25@gmail.com

Файзулин Р.К. – аға оқытушы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан e-mail: f_ravil@mail.ru

Шарифулла Никоуи – Әл -Фараби атындағы ҚазҰУ магистранты. Алматы қ., Қазақстан, e-mail: sharifullahnikooyee@gmail.com

Шылмамбетов.С.Т. – PhD, аға оқытушы, Ахмет Ясауи атындағы халықаралық қазақ-түрік университеті, «Қоғамдық ғылымдар кафедрасы», Түркістан қаласы., Қазақстан

INFORMATION ABOUT THE AUTHORS

Abdikerova G. – Doctor of Sociological Sciences, Professor of the Department of Sociology and Social Work of Al-Farabi KazNU. Almaty қ., Kazakhstan e-mail: a.gulnapis@mail.ru

Abishev M.A. – Doctor of Sociological Sciences, Professor, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan Қазақстан e-mail: Abishev1943@mail.ru

Absattarov G.R. – candidate of political Sciences, Kazakh University of international relations and world languages named after Abylai Khan, Almaty, Kazakhstan

Absattarov R.B. – Corresponding member of NAS, doctor of philosophical Sciences, Professor, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

Adilzhan A. – 2 master of specialty «international relations», Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan e-mail: akerke.adilzhan@mail.ru, tel.: +7 7081607262

Askarova S. – Candidate of Philological Sciences, Associated Professor, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: sauleaskarova77@gmail.com

Fayzulin R.K. – Senior lecturer, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan e-mail: f_ravil@mail.ru

Issova L. – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan e-mail: tanirbergenlaura@gmail.com, tel.: +7 701 2521251

Kantayeva K. – Lecturer of the department of Politology and socio-philosophical disciplines, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan, kuralaykantaeva@gmail.com

Karibayev O. – Lecturer of the department of Politology and socio-philosophical disciplines, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan, ol1188zhas@gmail.com

Kuanyshbayeva Zh. – Ph.D, Senior lecturer of the department of Politology and socio-philosophical disciplines, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan, kuanyshbayeva.kz@gmail.com

Martynenko T.S. – Candidate of sociological sciences, Senior Lecture, Lomonosov Moscow State University, Moscow, Russia

Morozova T.A. – Candidate of sociological sciences, Senior Lecture, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Nurgaliev A.K. – 2nd year Master student of the Institute of History and Law, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

Omarova M.A. – candidate of Historical Sciences, Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan, e-mail: madina74.04@mail.ru

Rau I.A. – doctor of philosophy, Professor, Academy of leading personnel of the Bundeswehr, Hamburg, Germany

Sharifulla Nikoui – Master's student of KazNU named after Al-Farabi. Almaty қ., Kazakhstan e-mail: sharifullahnikoyee@gmail.com

Shylmambetov S. T. – Ph.D.senior lecturer, Akhmet Yasawi International Kazakh-Turkish University, "Department of Social Sciences", Turkestan, Kazakhstan

Tauekelova T. – Doctoral student of the Department of Sociology and Social Work of Al-Farabi Kazakh National University. Almaty қ., Kazakhstan e-mail: batyrkyzy1976@mail.ru

Tolegen Elvira – 2 course PhD, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Republic of Kazakhstan, e-mail: ms.magistr@list.ru

Tursynbayeva K. – Senior Lecturer, Master Abai Kazakh National Pedagogical University Almaty, Kazakhstan e-mail: tkhafiza25@gmail.com

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Абдикерова Г.О. – Доктор социологических наук, профессор кафедры социологии и социальной работы КазНУ имени Аль-Фараби. Алматы қ., Қазақстан e-mail: a.gulnapis@mail.ru

Абишев М.А. – доктор социологических наук, профессор, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан e-mail: Abishev1943@mail.ru

Абсаттаров Г.Р. – кандидат политических наук, Казахский университет международных отношений и мировых языков им. Абылай хана, г. Алматы, Казахстан

Абсаттаров Р.Б. – член-корреспондент НАН РК, доктор философских наук, профессор, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы, Казахстан

Аскарова С. – Кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Казахский национальный педагогический университета им. Абая, г. Алматы, Казахстан e-mail: sauleaskarova77@gmail.com

Әділжан А. – 2 магистр по специальности «международные отношения», Казахский национальный университет им. аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан e-mail: akerke.adilzha@mail.ru, тел.: +77081607262

Исова Л. – кандидат исторических наук, доцент, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан e-mail: tanirbergenlaura@gmail.com, тел.: +7 701 2521251

Кантаева К.А. – преподаватель кафедры Политологии и социально-философских дисциплин, Казахский национальный Педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан, kuralaykantaeva@gmail.com

Карибаев О.О. – преподаватель кафедры Политологии и социально-философских дисциплин, Казахский национальный Педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан, ol1188zhas@gmail.com

Куанышбаева Ж.Ж. – Ph.D, старший преподаватель кафедры Политологии и социально-философских дисциплин, Казахский национальный Педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан, kuanyshbayeva.kz@gmail.com

Мартыненко Т.С. – Кандидат социологических наук, старший преподаватель, Московский государственный университет им. М.В. Ломоносова, г. Москва, Россия

Морозова Т.А. – Кандидат социологических наук, аға оқытушы, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан

Нургалиев А.К. – Магистрант 2 курса Института истории и права, Казахский Национальный Педагогический Университет имени Абая, г. Алматы, Казахстан

Омарова М.А. – кандидат исторических наук, КазУМОиМЯ им. Абылай хана, г. Алматы, Казахстан, e-mail: madina74.04@mail.ru

Рау И.А. – доктор философских наук, профессор, Академия ведущих кадров Бундесфера, г. Гамбург, Германия

Таукелова Т.Б. – Докторант кафедры социологии и социальной работы КазНУ имени Аль-Фараби. Алматы қ., Қазақстан e-mail: batyrkyzy1976@mail.ru

Толеген Эльвира – 2 курс докторант, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан e-mail: ms.magistr@list.ru

Турсынбаева К. – Старший преподаватель, магистр, Казахский национальный педагогический университета им. Абая, г. Алматы, Казахстан e-mail: tkhafiza25@gmail.com

Файзулин Р.К. – старший преподаватель, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан e-mail: f_ravil@mail.ru

Шарифулла Никоуи – Магистрант КазНУ имени Аль-Фараби. Алматы қ., Қазақстан e-mail: sharifullahnikoyee@gmail.com

Шылмамбетов С. Т. – Ph.D. старший преподаватель, Международный казахско-турецкий университет имени Ахмета Ясави, «Отдел общественных наук» Туркестан, Казахстан

Мақалаға қойылатын талаптар:

Мақаланың негізгі элементтері:

Мақала мәтіні **кіріспеден** (өзектілігі, ғылыми маңыздылығы, зерттеу мақсаты), **негізгі бөлімнен** (зерттеу әдістемесі, әдеби шолу, әдістер, нәтижелер, талдау) және **қорытындыдан** тұрады;

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі. References.

Мақаланы ресімдеу талаптары:

- Мақаланың басында ҒХТАР (орыс тілінде МРНТИ; ағылшын тілінде SRSTI) белгілеу қажет.

Қаріп: **қалың** Туралау: сол жақта.

- ҒХТАР-дан төмен орталықта автордың аты-жөні, дәрежесі, төменде жұмыс орны, мен елі көрсетіледі. Қаріп: *тұрақты, курсив* Туралау: ортасында.

- Тақырып жұмыс орнынан кейін бір бос орынмен бөлінеді. Тақырыптар БАС ӘРІПТЕРМЕН қалың қаріппен басылады. Қаріп: **ҚАЛЫҢ, ҮЛКЕН** Туралау: ортасында

- Тақырып кейін *Аңдатпа* (орыс тілінде *Аннотация*, ағылшын тілінде *Abstract*). Құрылымдық аңдатпада қысқаша мақаланың барлық бөлімдерін анықтау мәтіні болу керек: кіріспе, мақсат, материалдар мен әдістер, нәтижелер мен талқылау, қорытынды. 100-150 сөз. Қаріп: қалыпты Туралау: ені бойынша.

- Аңдатпадан кейін үш тілде кілт сөздер (кемінде 3-5) көрсетіледі. Қаріп: қалыпты Туралау: ені бойынша.

- Мақаланың толық мәтіні журналдың қолданыстағы талаптарына сәйкес рәсімделгеннен кейін. Қаріп: қалыпты Туралау: ені бойынша.

- Мақала мәтінінің соңында *Пайдаланылған әдебиеттер тізімі (Список использованных литератур; References)* көрсетіледі. Әдебиеттер мақалаларды рәсімдеу негізгі 7.1-2003 «Библиографиялық жазба. Библиографиялық сипаттама. Құрастырудың жалпы талаптары мен ережелері» баспа стандартына сәйкес жасалуы керек. Қаріп: *тұрақты, курсив* Туралау: ені бойынша.

Microsoft Word мәтіндік редакторы, 2007, 2010. Мәтіннің Көлемі аңдатпаны, кілт сөздерді қоспаған 3000 сөзден – 12000 сөзге дейін болу қажет.

Times New Roman компьютерлік жазу кегль 12.

Жиектері: сол жағы – 3 см, жоғарғы және төменгі жағы – 2 см, оң жағы – 1,5 см, 1 аралықтан кейін. Әдебиеттер тізімі мәтіннің соңында орналастырылады және жұмыстарды атап өту тәртібіне (толассыз нөмірлеу) сәйкес жасалады. Шетелдік еңбектерге сілтемелер-кемінде 30%, Өзін – өзі бағалау-15% аспайды. Әдебиет ағылшын тіліндегі мақалаларға транслитерацияланады. Мәтіндегі әдебиетке сілтемелер осы жұмыстың әдебиет тізіміндегі нөміріне сәйкес келетін нөмір түрінде «шаршы» жақшада ресімделеді. Дәйексөздерді пайдаланған кезде дереккөз бетін міндетті түрде көрсету қажет, мысалы: [1, 138б.], орысша нұсқасында [1, с.138], ағылшын нұсқасында [1, р.138]. Интернет-дереккөздерді пайдаланған жағдайда дереккөзге сілтемені көрсету міндетті емес.

Суреттер, кестелер, графиктер, диаграммалар нөмірлеуді көрсете отырып, тікелей мәтінде ұсынылады (мысалы, сурет 1., 1-кесте). Суреттер, кестелер, графиктер және диаграммалар саны мақаланың барлық көлемінің 20% -ынан аспауы тиіс (кейбір жағдайларда 30% – ға дейін).

Требования:

Основные элементы статьи:

При оформлении рукописи необходимо придерживаться следующей структуры метаданных, представленных на казахском, русском и английском языках: Название статьи (заголовок); аннотации; ключевые слова; Текст статьи включает: **введение** (актуальность, научная значимость, цель исследования), **основную часть** (методология исследования, обзор научной литературы, методы, результаты, дискуссия) и **заключение**; Список использованных литератур, References.

Требование к оформлению статьи

- В начале статьи необходимо обозначить **МРНТИ** (на казахском языке FХТАР, на английском языке SRSTI). Шрифт: **полужирный**. Выравнивание: по левому краю

- Над МРНТИ в центре указываются инициалы и фамилия автора, ниже должность по месту работы, учебы, ученая степень и ученое звание, страна. Шрифт: **обычный, курсив** Выравнивание: *по центру*.

- Заголовок отделяется от места работы пробелом. Заголовки печатаются **ПРОПИСНЫМИ БУКВАМИ ЖИРНЫМ ШРИФТОМ**. Шрифт: **ЖИРНЫЙ, ПРОПИСНОЙ** Выравнивание: по центру

- Над заголовком *Аннотация* (на казахском языке *Аңдатпа*, на английском языке *Abstract*). Структурированное Аннотация должно содержать кратко все разделы статьи: введение, цель, материалы и методы, результаты и обсуждение, заключение или выводы. 100-150 слов. Шрифт: **обычный** Выравнивание: по ширине.

- После Аннотации указываются ключевые слова (не менее 3-5) на трех языках. **Ключевые слова:** власть, общество и т.д. Шрифт: **обычный** Выравнивание: по ширине.

- После полный текст статьи оформленный в соответствии с действующими требованиями журнала. Шрифт: **обычный** Выравнивание: по ширине.

- **Список использованных литератур** (*Пайдаланылган әдебиеттері тізімі; References*) указываются в конце текста статьи. Литературы должны быть оформлены согласно базовым издательским стандартом по оформлению статей в соответствии 1-2003 «Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления». Шрифт: *обычный, курсив* Выравнивание: по ширине.

Текстовый редактор Microsoft Word, 2007, 2010. Объем от 3000 слов без аннотации и ключевых слов до 12000 слов компьютерной машинописи Times New Roman кегль 12.

Поля: левое – 3 см, верхнее и нижнее – 2 см, правое – 1,5 см, через 1 интервал. Список литературы помещается в конце текста и составляется в соответствии с порядком упоминания работ (сквозная нумерация). **Список литературы** должен содержать не менее 5 источников. Ссылки на зарубежные труды – не менее 30%, самоцитирование – не более 15%.

Литература транслитерируется. Ссылки на литературу в тексте оформляются в «квадратные» скобки, в виде номера, соответствующего номеру данной работы в списке литературы. При использовании цитат обязательно указывать страницу источника, например: [1, с.138] в казахском варианте [1, б.138], в английском варианте [1, p.138] в случае использования интернет-источников указывать ссылку на источник.

Рисунки, таблицы, графики, диаграммы представляются непосредственно в тексте с указанием нумерации (Например, Рис. 1, Таблица 1). Количество рисунков, таблиц, графиков и диаграмм не должно превышать 20% от всего объема статьи (в некоторых случаях до 30%).

Публикация объемом до 6 страниц – 5000 тенге, каждая последующая страница по 1500 тенге, для сотрудников КазНПУ им. Абая – 3500 тенге, каждая последующая страница по 1000 тенге. Дополнительно за DOI – 2000 тенге (за статью), CrossRef – 2000 тг (за одного автора).